Петър Коледаров

ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

1

Българска академия на науките

Петър Коледаров

ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

1

Българска академия на науките

ПЕТР КОЛЕДАРОВ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ СРЕДНОВЕКОВОЙ БОЛГАРСКОЙ ДЕРЖАВЫ. ЧАСТЬ ПЕРВАЯ — С 681 ПО 1018 Г.

ИЗДАТЕЛЬСТВО БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК. СОФИЯ. 1979

PETER KOLEDAROV

POLITICAL GEOGRAPHY OF MEDIEVAL BULGARIA. PART ONE — FROM 681 TO 1018

PUBLISHING HOUSE OF THE BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES. SOFIA. 1979

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЯ

ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Първа част

От 681 до 1018 г.

София, 1979

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Отговорен редактор Васил Гюзелев

941 Б

УВОД

Политическата география е дял от географската наука и изучава териториалното разпределение и съотношението на политическите сили както в дадена страна, така и между отделните държави в тясна връзка със социално-икономическата им структура.

Докато в географската наука политическата география представлява състоянието на посочените явления от нашето съвремие, то съответният дял от историческата география, в чийто кръг на проучвания стоят въпросите, които се отнасят до пространствената страна на политическата история, анализира и възпроизвежда положението през миналите епохи.

По-специално историческата политическа география има за свой обект на изследване пространствената и структурната страна при обособяването на държавите и областите, промените в границите им, развитието в териториалното устройство при управлението на държавите през дадена епоха, локализацията на фактите и събитията от външното и вътрешното политическо развитие и др.

Някои автори ограничават и свеждат предмета на цялата историческа география като наука само до споменатите въпроси. Причината за това се дължи на обстоятелството, че те не схващат нейните задачи в тяхната пълнота: да се изяснят и определят конкретните местни условия в миналото, т. е. наред с политическите промени да бъдат проучени и възпроизведени описателно и графически взаимодействията между физико-географската среда и населението успоредно с пространствената страна на стопанското, общественото и културното развитие за по-голям или по-малък отрязък от време. Историческата политическа география е само дял от историческата география.

Според нас при историко-географските изследвания на дадена страна или народ най-напред и преди всички други въпроси следва да се изяснят и уточнят местността и обхватът, в който се проявяват и развиват — респективно териториите, на които те се включват в историческия процес.

Териториалният обхват на една общност от хора обикновено се очертава в границите на земите, обитавани от етническата група, народността или нацията, на дадено еднородно или съставно държавно образуване или на една обособена култура или цивилизация. Различни по характера си за дадена епоха, тези предели твърде рядко могат да съвпаднат помежду си. Всички те обаче винаги си влияят взаимно и се изменят твърде сложно. Ето защо изследването на този процес дори само във фактологическо отношение е всякога свързано със значителни трудности. Поставената задача става още по-тежка, ако проучваме въпросите за които и да било от споменатите тук видове граници през по-отдалечените епохи, а особено ако се опитаме да разкрием закономерностите на развитието им.

•

Териториалният обхват на българската народност и нейните съставки, както и разпространението на старобългарската култура през средните векове, а също и политическата география на българската държава след нейното освобождение от византийското иго ще бъдат предмет на други изследвания. В настоящата работа ще се ограничим само върху политическата география на България от последната четвъртина на VII до първите две десетилетия на XI в., т. е. от образуването й като държава по Долни Дунав и в Северозападното Черноморие до нейното падане под византийска власт.

Обект на нашето изследване ще бъдат не само пределите на държавата, където властта на българския хан (а после — цар) се упражнявала изцяло и непосредствено, но също тъй и териториите, чието население проявявало солидарност, подкрепяло политиката във всяко отношение и под една или друга форма се подчинявало на управляващите фактори в Плиска, а сетне в Преслав и Охрид.

За изясняването на проблемите за границите в средновековната история ние разполагаме с пръснати и твърде оскъдни по броя и вида си източници. Известията, които ни се поднасят в изворите, често пъти съвсем явно си противоречат. За отстраняването на несъответствията и за разкриването на материалната истина единствено правилни и резултатни методи остават съпоставката и критичният анализ. Поради оскъдицата на материали обаче, какъвто е случаят въобще при изследването на проблеми от разглежданата епоха, тези методи невинаги са приложими.

Затрудненията са още по-осезателни при изследването на политическата география специално на българската държава през средните векове. Това е така на първо място, защото може да се каже, че домашните извори и паметници са оскъдни. Друга значителна трудност е обвързването на сведенията в източниците с местността. Тя се дължи на продължителните и многократни, а през различните епохи и коренни промени в топонимията, както и в различното по степен, но постоянно изменение на физическия облик на почвата и на земните форми под действието на природните сили или на човешката ръка. Дори и в малкото случаи, когато в паметниците се споменават някои имена на местни обекти, тяхната локализация съставлява един мъчен и често пъти сам по себе си трудно разрешим проблем.

•

Първите системни и цялостни опити в това направление дължим на заслужилия за всички южни славяни чешки историк Константин Й. Иречек в неговите обобщаващи трудове по историята на българите и на сърбите, както и в специалните му историко-географски изследвания.[1] Най-значителните уточнения досега по въпросите, свързани с политическата география и особено за границите на средновековната българска държава, бяха направени от Васил Н. Златарски в неговия обобщаващ труд по родното средновековие,[2] а също и в отделните негови студии. Авторите на излезлите след това общи курсове по българска история,[3] монографии и студии и до днес се придържат почти изцяло към определенията на К. Иречек и В. Н. Златарски и твърде рядко са си поставяли

---

[1] Вж. К. Иречек. История на българите, излязла първо на чешки и немски език в Прага през 1876 г. и на руски — в Одеса през 1878 г., а след това преведена на български в няколко издания; Историја срба, I, Београд, 1911; Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските страни. — ПСп, 56, 1898, с. 261 и сл.; Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи — БИБ, IV, кн. 4, 1931, с. 1—162; История на българите. Поправки и добавки от същия автор. С., 1939; Княжество България. I—II. Пловдив, 1899 (вж. и преизданието под ред. на В. Велков и Евл. Бужашки. С., 1974) и др.

[2] В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. I—III. С., 1918—1940 (вж. и преизданието от 1970—1972 г. на т. I, 1 и 2 под ред. на П. Хр. Петров и на т. II и III — под ред. на Д. С. Ангелов).

[3] П. Мутафчиев. История на българския народ. Т. I—II. С., 1943; Ив. Пастухов. Българска история. Т. I—II. С., 1943—1945; Н. С. Державин. История на България. Т. I. С., 1946 и др.

задачата да ги разглеждат критично, поправят или допълват.[4]

Обнародваното специално по проблема е съвсем пръснато, а малкото нарочно посветени на темата проучвания за съжаление, общо взето, не внасят нещо съществено и ново.[5] Не може да се посочи особено постижение в тази насока в нашата историография нито в дву- и тритомната „История на България" (издание на БАН от 1954 и 1961 г.), както и в много от монографичните трудове и статии.[6] Все пак в някои по-нови работи се правят важни приноси и се разглеждат въпросите на политическата география на средновековна България от нови и правилни позиции, въз основа на вярна интерпретация на факти и източници.[7]

Тук трябва да се отчете известен напредък с развитието на историческата картография в НР България. Той се забелязва във връзка с приготвянето на атласи и учебни стенни карти, а също и в приложените карти към някои учебници и монографии. Значителна част от постиженията могат да се отдадат специално на обнародвания колективен труд „Атлас по българска история", издание на БАН.[8] При съставянето на картите за тези издания по необходимост бяха потърсени някои нови решения за пространствената страна на събитията от родната история и специално при очертаването на териториалния обхват на средновековната ни държава.

Основните трудности обаче не бяха преодолени поради две главни причини:

1. Липсата на специални и цялостни проучвания върху политическата география на средновековната българска държава изобщо или дори само по въпросите около границите или административно-военното устройство.

2. Неизяснеността в научната книжнина на съдържанието и спецификата на основните понятия като „държавна граница", „държавна територия" и пр. в Югоизточна Европа и частно за България през разглежданата епоха.

Така, от една страна, се стига до постоянно приповтаряне на хипотетични, непълни и необосновани определения за обхвата на територията на средновековна България, а, от друга страна, до неудачни аналогии или актуализации на поменатите понятия. Естествено всичко това доведе до неправилното тълкуване на някои важни събития и факти от миналото ни, а също така и до формирането на неверни представи за историческата география на Югоизточна Европа през ранното средновековие. В много случаи и историята на народите в тази част на Стария континент се представя върху база, изградена от предпоставени тези или модернизации, често при пренебрегването на някои факти и на спецификата в характера и структурата на територията на държавите, разпространението на етническите групи и други съществени положения през разглежданата епоха.

Редица сведения сочат, че през Средновековието обикновено държавите са се отделяли една от друга с ивици земя, която е била или въобще необитавана, или твърде рядко населена вследствие на неблагоприятните и несигурни условия за живот. Подобни ненаселени зони е имало и между земите на отделните етнически групи. През такива полоси по-късно били прокарани напр. границите и на отделните руски княжества след разчленението на Киевска Русия през XIII в.[9] Тази практика обаче е характерна предимно за по-просторните и с рядко население страни.

От друга страна, източнославянските държави през Средновековието, които били в досег с напиращи от Азия вълни от номади или са граничели с непокорени племена, осигурявали пределите си в най-застрашените направления с твърде широки гранични територии. Обхватът и очертанията на последните не били точно определени, защото търпели множество и разнообразни промени. Такъв характер имали източната граница на Франкската империя с марките си, югоизточната граница на Византия в Мала Азия, североизточната на Киевска Русия и др.

Същия характер очевидно трябва да допуснем, че имали в някои направления и границите на българската държава по Долни Дунав и в Северозападното Черноморие още от самото ѝ образуване в 681 г. И наистина, както ще видим, има извори, които показват, че от подобно естество били граничните покрайнини около вътрешната област с държавното средище Плиска отначало към Византийската империя, Аварското и Хазарското хаганство, а сетне — съответно и към Немското кралство и западните славяни и към напиращите през Евразийската порта номади от Изтока.

Въпросът за структурата, естеството и функциите на границата е важен проблем на международното право и до днес. Той е бил предмет на множество специални изследвания,[10] но почти изключително с оглед на нашата съвременност.

Граничните зони, поясите от „ничия земя" и дори застъпващите се владения са били обичайна практика в миналото по всички краища на земята, където пространството между две съседни страни е било достатъчно широко. Условията невинаги са позволявали на човека да ги обитава. Настаняването на уседнало население по такива места обаче е водело след продължителни спорове и сблъсквания до един постепенен преход от гранична зона в определена гранична линия.[11] Граничните зони са се развивали нормално при условията на традиционно установен досег между близко разположени страни. Прокараната гранична линия между тях винаги е била резултат на някакво установено и определено очертание. Последното обаче не всякога е получавало признание с акт по международноправен ред.

Друга характерна особеност в разграничението на териториите между страните е установяването de facto, т. е. без всеобщото, а често дори и двустранно признание за разпределението на земята. Това са т. нар. демаркационни линии, до които се ограничава и спира движението на войските, или, най-общо казано — военновременните граници между воюващите и съюзните страни, наложени със силата на оръжието от победителя, по „правото" на завоеванието. Те подлежат на утвърждаване и видоизменение при сключването на договор за мир, с който се прекратяват враждебните действия и уреждат отношенията. Подобно състояние на нещата се наблюдава и през средновековието и е било в практиката и на българската държава при продължителни конфликти, особено с Византийската империя, напр. при хан Крум, царете Симеон, Самуил, Калоян и др.

*

Преди да разгледаме развитието на териториалното разпределение в съотношение с политическите сили в Югоизточна Европа от създаването на българската държава по Долни Дунав и Северозападното Черноморие до падането ѝ под византийско иго, по необходимост ще се спрем найнапред върху някои по-общи въпроси по териториалната структура и правния статут на граничната система във връзка с развитието на военно-административното ѝ устройство.

[4] Приносите на всеки един от авторите се разглеждат и посочват на съответните места в нашето изложение по-долу и поради това тук не се спираме поотделно върху тях.

[5] Хр. Милев. Карта на Първото българско царство (679—972). Пловдив, 1909; Карта на Търновското царство на Асеневци (1185—1257) с приложени карти. Пловдив, 1909; Ст. Стефанов. Границите на българската държава от основаването на България до падането ѝ под Турция. Принос към материала (Популярно изложение, извлечено от неиздаден труд). С., 1916, 32 с. + 16 карти; С. Ст. Попов. Границите на България 1876—1919, [128 с.] с 10 малки карти, 1 диаграма и 1 цветна карта на България [и кратък увод за границите на средновековна България]. С., 1940.

[6] Вж. напр. статиите на Г. Цанкова-Петкова. О территории Болгарского государства в VII—IX в. — ВВр, XVII, 1960, с. 124—143; В. Тъпкова-Заимова. Ролята и административната организация на т. нар. „Отвъддунавска България". — Studia balcanica, II, 1970, с. 63—73; Долни Дунав — гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X—XII в. С., 1976 и др.

[7] Вж. напр. епиграфските издания на българските надписи от В. Бешевлиев, чиито приноси се посочват в изложението; V. Gjuselev. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des II. Jahrhunderts. BBl, II, 1960; Баварският географ и някои въпроси на българската история от първата половина на IX в. — ГСУ, ФИФ, т. LXIII, кн. III — История, 1964; Княз Борис Първи. България през втората половина на IX в. С., 1969 и някои други негови студии, свързани с боилската титулатура и административното устройство; Ив. Божилов. Към въпроса за византийското господство на Долни Дунав в края на X в. — Studia balcanica, II, 1970, с. 75—95; България и печенезите (896—1018 г.). — ИПр, XXIX, 1973, кн. 2, с. 37—62.

[8] Д. Косев, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев, Н. Тодоров, В. Миков, Г. Д. Тодоров и П. Коледаров. Атлас по българска история. С., 1963, 87 с.

[9] А. Н. Насонов. „Русская земля" и образование территории Древнерусского государства. М., 1951, с. 128 и сл.

[10] W. G. East. An Historical Geography of Europe. London, 1962; J. B. V. Prescott. The Geography of Frontiers and Boundaries, Hutchison University Library. London, 1965 и посочената там по-стара литература.

[11] H. W. Weingert, H. Brodie, E. W. Doherty, J. R. Ferustrom, E. Fischer, D. Kirk. Principles of Political Geography. New York, 1957, p. 80.

Глава I

ХАРАКТЕР, ТЕРИТОРИАЛНА СТРУКТУРА И ПРАВЕН СТАТУТ НА ГРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ОТ КРАЯ НА VII ДО НАЧАЛОТО НА XI В.

Заселването на Балканския полуостров от славяните (и по-специално на склавините[1]) слага край на цяла епоха — класическата древност в Югоизточна Европа, като завършва и преходния ѝ период — късната античност, чието начало в Стария континент се отбелязва от т. нар. „варварски" нашествия на германци, славяни и някои групи от алтайските народи.

Въпросът за степента, мащабите и обхвата на дълбоките етнически промени в целия Балкански полуостров и съдбата на старото население (елини, македонци, траки и илири) през VI—VII в. е предмет на оживени спорове още от началото на миналия век. Пръв германският учен Якоб Фалмерайер постави на нова и по-широка основа демографския проблем за тази епоха в Същинска Гърция и излезе със „сензационната" теза, че елинската раса в Европа е била напълно унищожена.[2] Неговият труд предизвиква жив интерес, но и твърде силна реакция в учения свят. К. Сатас обаче изпадна в противоположната крайност — отрече напълно всякакво проникване на славяните в Пелопонес и Същинска Гърция, като сведе до минимум съществуването им в останалите части на Византийската империя.[3]

Филелинизмът и преклонението пред класическата древност в Западна Европа се явиха като решителна пречка, за да се очертае в научната книжнина една достоверна картина за действителното положение на нещата в Балканския полуостров през средните векове, а дори и в новото време. Изолацията на тази област от Стария континент позволи тя да се сметне a priori и по традиция за „Гръцки полуостров".[4] Това даде своето отражение за налагането на античната географска номенклатура в съвременната карта на Балканите и особено в макротопонимията.[5]

Така Фалмерайеровата концепция дълго време бе приета със скептицизъм и голяма предпазливост. Особено силна съпротива тя срещна сред някои балкански византолози, които не можеха да отрекат напълно фактите, отразени в изворите, но при интерпретацията им се стремяха по всякакъв начин да омаловажат значението на славянското проникване на Балканите.[6] Мнозина от техните западноевропейски колеги, държейки сметка за изворовите податки, оспорваха тезите им, като даваха в проучванията си обективни преценки по въпроса. Те положиха усилия да издирят и привлекат нови писмени, езикови и археологически данни, с които да осветлят по-правилно демографското състояние на Балканите през Средновековието.[7]

В последно време тезата на Я. Фалмерайер за коренните етнически промени на Балканите, настъпили със заселването на славяните, бе подложена на положителна преоценка и отново се поддържа с аргументи въз основа на нови данни и интерпретации на изворите. В своите лекции в университетите Харвард и Синсинати (САЩ) Р. Дженкинс твърде решително подкрепи идеите на Фалмерайер.[8] Той смята, че „същността на въпроса е ясен — славяните са нахлули не само като нашественици, но и като заселници в територии — Епир, Елада, Пелопонес, — които били буквално пометени, ако не и преобразени, и че те устроили своите селища и отново заселили страната. Всички исторически свидетелства от някакво значение водят до това заключение. И ако не беше това романтично предубеждение, възлизащо до мономания, което рекушира от него през XIX в., нито един историк въобще някога не би го поставил за момент под съмнение. . . Двата господствуващи народностни елемента в Гърция от XIX в. наред с много други чуждестранни прибавки бяха славяните и албанците." За самия Фалмерайер същият автор продължава: „Много е тъжно да се отбележи, че последните години на Фалмерайер бяха заоблачени от едно твърде неоправдано убеждение за неуспех. Нито един от трудовете му не го задоволяваше и той смяташе, че нито един от тях не се посрещнал

---

[1] Така ще назоваваме тук югоизточната група славяни, които впоследствие са основната съставка при образуването на българската народност.

[2] J. P. Fallmerayer. Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters. Stuttgart, 1830.

[3] C. N. Sathas. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen âge. T. I. Paris, 1880.

[4] R. H. Wilkinson. Maps and Politics. A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia. Liverpool, 1951, p. 14 sq.

[5] P. Koledarov. Traditions of Antiquity and the Middle Ages in the Regional Nomenclature in the Modern Map of the Balkans, BBl, IV, 1973; Ibidem, Ethnical and Political Preconitions for the Regional Names in the Central and Eastern Parts of the Balkans Peninsula, An Historical Geography of the Balkans. London — New York — San Francisco, 1977, p. 293—317.

[6] Вж. напр.: К. Папаригопулос (*Σκλάβοι καὶ ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς χώραις ἐποικήσεις* в *Ἱστορικαὶ Πραγματεῖαι*. Атина, 1958); К. Амантос (*Σκλάβοι καὶ Σκλαβόφωνοι ε'ς τὰς Ἑλληνικὰς χώρας, Πρακτικὰ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθρωπολογικῆς Ἑταιρείας*, 1926, с. *IO* и сл.; *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους*, T. I Атина, 1940, с. 266 и сл.; *Οἱ Σκλάβοι εἰς τὴν Ἑλλάδα*, BNJ. Bd. XVII. 1944, p. 210—211 sq.), П. Кириакидес (*Βυζαντιναὶ Μελέται*, II—IV, Солун, 1937); Д. Д. Закитинос (*Οἱ Σκλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Атина, 1945); П. Харанис (в сборника от статии по демографските въпроси във Византия — Studies on the Demography of the Byzantine Empire, London, 1972) и др.

Вж. и рецензията на Ив. Снегаров. Тенденциозно разглеждане на ранната история на славяните. — Изв.ИБИ, 1951, 1—2, с. 335—350.

[7] Вж. напр. работите на Дж. Б. Бъри, Л. Нидерле, А. А. Василиев, Фр. Дворник, Ст. Рънсиман, Г. Острогорски, А. Бон и др., които засягат този въпрос, а особено по-специалните изследвания върху южната част от Балканите на G. Weigand. Die Aromunen, Ethnographische-historische Untersuchungen, 1. Bd., Leipzig, 1895; M. Fasmer. Die Slaven in Griechenland, Abh. der preus. Akad. der Wissenschaften, Phil.-hist. Klasse, No 12, Berlin, 1941 (Nachdruck mit einem Vorwort von H. Ditten. Leipzig, 1970); G. Stadtmüller. Der Peloponnes: Laandschaft, Geschichte, Kunstatten. Athènes, 1944; P. Lemerle. Philippes et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Paris,1954; i d e m. Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle. — Revue historique, 211, LXXVIII, 1954; D. Obolensky. The Empire and its Northern Boundaries, 565—1018, The Cambridge Medieval History, vol. IV, Cambridge 1966, p. 473—518; D. M. Nicol. Byzantium and Greece, Inaugural Lecture in the Koraës Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literatur, University of London, King's College, Oct. 26th 1971; J. Koder. Zur Frage der slavischen Siedlungsgebiete im Mittelalterlichen Griechenland, BZ, Jahrgang 71, 1978; H. Ditten. Zur Bedeutung der Einwanderung der Slawen, Byzanz im 7. Jahrhundert, Untersuchungen zur herausbildung des Feudalismus. Berlin, 1978; M. W. Weithmann. Die slavische Bevölkerung auf des Griechen Halbinsel, Ein Beitrag zur historische Ethnographie Südosteuropas. München, 1978 etc.

[8] R. J. H. Jenkins. Byzantium and Byzantinism. Cincinati, 1963, p. 25, 45 sq.; i d e m, Byzantium. The Imperial Centuries A. D. 610—1071, New York, 1966, p. 45, 54 et.

със съгласие. Съвсем различна обаче бе присъдата на бъдещето."[9]

Р. Дженкинс приема, че още от времето на Ираклий и от 615 г. Балканският полуостров изобщо се считал за Склавиния или Склавинии — една област или области, населени и контролирани от славянските племена.[10] „От това време, през течение на повече от едно столетие, земята бе изоставена от нашествениците. Картината, която се очертава, е една нестабилна федерация на славяни под един главен жупан или вожд, който през 799 г. в лицето на Акамир в Тесалия бе достатъчно силен, за да освободи брата на Льв IV, затворен в Атинската крепост, и да го направи император, като го противопостави на снаха му Ирина."[11]

Същият автор се спира подробно и върху взетите мерки през управлението на императорите Констанс II, Юстиниан II и Никифор I, за да се възстанови византийската власт върху Балканския полуостров чрез походи и колонизация на ромеи и други групи народностни от Мала Азия, Италия, Крим и др. места. Той се стреми да покаже картината, сочеща безсилието на империята да се наложи над славяните през тази епоха.

Гледищата на Р. Дженкинс бяха посрещнати с ожесточена критика от страна на П. Харанис с една негова статия, озаглавена „Наблюдения върху историята на Гърция през ранното средновековие".[12] Но за всеки непредубеден изследовател самото естество на византийските действия през тази епоха — тежки военни експедиции и невинаги увенчани с успех опити за настаняване на поселници, обаче показват достатъчно красноречиво действителното положение на Балканите и ефимерната власт на империята. Ето че и самият П. Харанис е принуден да признае: „Склавиниите били области, населени със славяни, подчинени на вождове, върху които административният контрол на империята бил повече теоретичен, отколкото реален. Трудността, ако има такава, се явява, когато се опитаме да определим местата на тези Склавинии."[13]

Съвсем наскоро сполучлив опит да даде отговор на въпросите, докъде и докога Византия загубва контрола си върху Балканския полуостров през VII—VIII в., дава германският византолог Р. Й. Лилие. Той прави нов анализ на сведенията за реформите в административното устройство на империята с прехода към въвеждането на т. нар. темна организация и доказва, че военноадминистративната единица „Тракезион" не е била турма от тема „Анатоликон", а една от четирите теми в Мала Азия с пряка задача да осигурява западната част от този полуостров от арабските нападения, а нейните войници първоначално изглежда са произлизали от тракийските контингенти на византийската армия, отведени в Мала Азия през управлението на Ираклий. На Балканите Византия дълго не разполагала с военна сила. Темната организация била заложена там едва от 680 г., когато била създадена, за да парира опасността, възникнала при новообразуваната българска държава, първата европейска тема „Тракия" под егидата на комеса на тема „Опсикион". „Тракия" била самостоятелна, но поради военната си слабост и незначителната си територия при случаи се нуждаела от помощта на „Опсикион" и бивала поставяна под началството на нейния комес. Това намерило израз поне веднаж в двойното ръководство на двете теми в лицето на Барасбакуриос.

Въз основа на наративните писмени извори и особено благодарение на анализа на списъците на взелите участие във вселенските църковни събори от 680—681, 691—692 (така нар. Труланиум) и Никейския от 787 г. Р. Й. Лилие разкрива убедително безсилието и почти пълното изтегляне на византийската власт от вътрешността на Балканите вследствие на големите общи нападения през VI в. и последвалото масово проникване на славяните не само в хинтерланда, но и в крайбрежните области. Последните не навсякъде били византийски, като дори някои от егейските острови били изоставени от обитателите им (като например Скиатос, а вероятно и Евбея). През втората половина на VII в. имперският контрол е ограничен само върху беломорските острови и някои тесни

[9] R. J. H. Jenkins. Byzantium and Byzantinism, pp. 21—42.

[10] Ibidem, p. 45.

[11] Ibidem, p. 25.

[12] P. Charanis. Studies. . ., XXI, pp. 28—34. Твърде по-умерени са неговите схващания по въпроса в други негови по-ранни статии, поместени в същия сборник, като напр. II, III, XI и др.

[13] Ibidem, p. 11.

крайбрежни ивици от сушата по Черно море (на юг от Стара планина), по Мраморно море до Дългата стена (на два дни път от Цариград) и отчасти около устията на Марица и Струма, града Солун с най-близката околност, областта Атика с Коринт и източните брегове на Пелопонес със Спарта, както и Драч с островите в Йонийското море.[14]

От градовете във вътрешността само Стоби (дн. Пустоградско) по Средни Вардар е бил представен със своя епископ на съборите в 680—681 и 691—692 г. Р. Й. Лилие обяснява този факт с наличието на приятелски отношения, установени по това време с обитаващите околността му славяни.[15]

Странното е, че дори митрополитът на Одрин не се е явил на тези събори. Може да се допусне, че градът е бил изоставен или пък владиката му не е имал възможността да стигне до столицата. Независимо от истинската причина, която остава неизвестна, все пак изводът може да бъде единствен: властта на империята е била толкова ефимерна дори и в Тракия през VII в., че не е могла да осигури пътуването на този, а може би и на останалите черковни първенци от балканските територии даже и при свикването им за такива важни случаи, каквито са били вселенските църковни събори. Това се потвърждава от факта, че функционирането на образуваната военно-административна единица — тема „Тракия" — не е могла да се осъществи на дело дълго време, а опълчението ѝ е действувало в Мала Азия. По всичко изглеждало, че областта е била напусната и от елинизираните елементи сред старото ѝ население. В тази насока Р. Й. Лилие се позовава и на един арабски източник Khitab Al'Uyun (= Книга на изворите), където се съобщава изрично, че „областта на Marakiya [= Тракия] по това време [т. е. VII в.] бе пуста. . . И това бе тогава една от най-големите слабости на Al'Kustantiniya [= Цариград] по онова време. . .".[16]

Властта на имперската администрация се утановява през втората половина на VIII в. на север до Сердика — Филипопол — Берое — Месемврия едва след кампаниите на Константин V Копроним срещу България,[17] както това ще видим по-долу.

Уногондурите начело с хан Аспарух се появили на Долни Дунав в едно твърде решително за склавините време. Техните несполучливи опити с участието на авари да превземат главната опора на империята на Балканите и втория по големина град Солун, а дори и самата ѝ столица в 626 г. отбелязали върха на настъпателните им действия. Обаче Византия все пак вече правела опит да вземе почина в свои ръце и да противодействува на новите господари на Полуострова. Това могло да стане едва след затишието на източния фронт с арабите и цяло десетилетие след последната неуспешна обсада на Солун през 647 г.[18] В 658 г. имп. Констанс II (641—668) вече бил в състояние да изпрати войска срещу съюзените склавини в Беломорието. Противоударът на ромеите имал само частичен успех — наказателната експедиция донесла пет хиляди пленници-склавини, които били преселени в Сирия,[19] а друга малка част се подчинили на василевса. Наскоро избухналата нова война с арабите обаче не позволила да се изменят общата картина[20] и съотношението на силите.

Всички данни сочат, че най-напред Византия се опитала да възстанови сухопътната връзка между столицата и Солун по Via Egnatia. Използувайки преимуществата си чрез флота

[14] R. J. Lilie. „Thrakien" und „Thrakesion", JÖB, XXVI, 1977, p. 7—47.

[15] Ibidem, p. 35—37 и картата на с. 39. Предположението на Р. Й. Лилие за запазването на стобийската епископска катедра може би намира потвърждение в сведенията у „Чудесата на св. Димитър" (вж. Acta S. Demetrii. Miracula, V, 197=ГИБИ, T. III, c. 160), че племето на драговитите, обитаващо земите северозападно от Солун, било в приятелски отношения с този град и им било наредено да снабдяват с храни настанилите се в Керамисийското поле прабългари от Панония начело с Кубер. По време и място това съвпада с факта за възможността за стобийския епископ да остане в епархията си и да вземе участие в двата събора. За териториите, заемани от драговитите, вж. П. Коледаров. Климент Охридски, „Първи епископ на български език" на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи, Константин-Кирил Философ. — В: Юб. сб. по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1960, с. 164—165.

[16] F. W. Brooks. The Campaign of 716—718 from Arabic Sources, JHS, XIX, 1899, p. 23.

[17] R. J. Lilie. „Thrakien" und „Thrakesion". . ., p. 41 sq. и картата на с. 44.

[18] Acta S. Demetrii. Miracula, IV, p. 185—186 (=ГИБИ. T. III, c. 143 и сл.).

[19] Theop. Chronographia. . ., p. 347 (=ГИБИ, T. III, c. 264).

[20] R. J. Lilie, „Thrakien" und „Thrakesion". . ., S. 36.

Карта № 1. НАЧАЛНА ТЕРИТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПО ДОЛНИ ДУНАВ И СЕВЕРОЗАПАДНОТО ЧЕРНОМОРИЕ (681—800 Г.)

Началната територия на България при основаването и в 681 г.

Първо териториално разширение през 705 г. в Тракия — областта Загория

„Вътрешна" област

„Външни" области на съюзни склавински и прабългарски племена

Български защитни съоръжения (окопи):

запазени в относително добро състояние

частично запазени и предполагаеми

Граница между гористата и гористо-степната област

Граници на Византия през управлението на имп. Хераклий (610—641)

Контролирани от Византия територии към края на VII в.

Държавна граница

Столица — Укрепен стан — Крепост — Град — Село

Забележка. Днешните имена на географските обекти са дадени в скоби

Карта № 2. СХЕМА ЗА СТРУКТУРАТА НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ IX—X В.

- Вътрешна област
- Външни гранични зони с поселения от съюзни племенни групи
- Укрепени зони (Лимеси)
- Граници на България към 904 г.
- Средище на комитат
- Столица
- Град
- Крепост

по море, тя се стремяла да възстанови позициите си на Балканите, като си осигури крайбрежията за бази с оглед на настъпателни действия по магистралите, за да потегне главните ключеви крепости и постави гарнизони в тях. По този начин Цариград настойчиво се опитвал отново да наложи властта си в бившите имперски територии и над склавинските племена, които ги обитавали.

Към 680 г. Аспаруховите българи завзели бившите ромейски провинции Малка Скития и Долна Мизия,[21] от особена важност за сигурността на Цариград. Тези покрайнини позволявали на Византия да се наблюдават движенията на склавините в дн. Влашка низина — тяхната тогавашна главна изходна база — и разкривали възможности да се отбиват вълните им, устремени на юг.[22] По този начин ромеите смятали, че ще могат да предотвратят заселването на новия „варварски" елемент на полуострова — склавините.

Липсват данни, от които да можем да съдим за положението на склавините на север от Долни Дунав. По начало вниманието на византийските писатели било заето с проблемите по десния бряг на голямата река и твърде рядко се насочвало към левия. Очевидно по тази причина те не са ни оставили преки известия за взаимоотношенията на склавините, обитаващи на север от Дунава, с аварите. Но от някои сведения в други извори трябва да се допусне, че хаганството също е застрашавало независимостта им, а това вече е достатъчно, за да се определи характерът на техните отношения.[23] В тази насока ние разполагаме с едно твърде важно известие у един арменски източник. В него се говори, че „Аспар-хрук, синът на Худбаад [т. е. Кубрат — б. м. — П. К.], който побягна пред хазарите от Българските [т. е. Хипийските, дн. платото Ергени — б. м. — П. К.] планини и прогони аварите на запад. . ."[24]

Това известие ни спомага да изясним обстановката на Долни Дунав, когато хан Аспарух предприел похода с народа си през Северното Черноморие и достигнал устията на голямата река. В съдбоносния за склавините момент водените от него уногондури и други прабългарски племена прогонили аварите на Запад, а ромеите лишили окончателно от възможността да контролират крайбрежията на Малка Скития и Долна Мизия. Така новодошлите се явили като естествен съюзник на склавините и очевидно са били налице условията, за да се създаде един общ фронт срещу съюзилите се техни врагове — Византия и Аварското хаганство. До значителна степен това обяснява и готовността на склавините да сътрудничат с Аспаруховите българи, както и базата на тяхното бъдещо разбирателство.

Не без значение е и обстоятелството, че прабългари и склавини отдавна били свързани в продължителна обща бойна дейност на Балканите. Така напр. групи от двата етноса участвували в бунта, вдигнат от Виталиан в Добруджа през 513 г.,[25] в опустошителните походи през 515 г. из Илирик,[26] а след това (в 517 г.) — из Епир и Тесалия, където достигнали Термопилите[27], и други още подобни акции. През управлението на Юстиниан I (527—565) единодействието на прабългари и склавини срещу Византия се разширило извънредно много.[28] По начало склавините били готови да сътрудничат с всеки противник на империята. Като примере достатъчно да припомним поведението на заточените в Мала Азия техни беломорски сънародници. Когато бивали включвани в ромейската армия и изпращани срещу арабите, те преминавали на страната на врага.[29]

В научната книжнина се водят продължителни спорове относно броя на включените в състава на Аспарухова България склавински племена,[30] степента на развитие на обединението им в държавна формация[31] и природата на взаимоотношенията им с българската власт.

Внимателният анализ на макар и оскъдните изворни материали и изводите от тяхната съпоставка показва, че северите и останалите племена от склавините, които обитавали низините по двата бряга на Дунава от Карпатите до Стара планина, през втората половина на VII в. били застрашени от две страни: от Византия и от Аварското хаганство. Племената се намирали в стадия на военната демокрация, не били преодолели напълно разпокъсаността си и поради това не могли сами да се противопоставят с пълен успех на новото настъпление на империята, съчетано с натиск от аварите в тила им. Държавната организация им е била вече крайно необходима, за да запазят своята свобода и бит. Именно тогава прабългарите начело с хан Аспарух прогонили аварите и византийците от земите на склавините и образували с тях една нова държава.

Процесът на преминаването на склавините в Мизия от военна демокрация към държава е бил усложнен от появата на прабългарите, но родовоплеменната славянска аристокрация е била също заинтересувана от неотложното и найсигурно запазване на своите богатства и налагане на безро-

---

[21] Theoph. Chronographia. . . , p. 359 (=ГИБИ. Т. III, с. 264).

[22] Мисълта за действителното значение за Византия на дн. Североизточна България и на Добруджа се развива от П. Петров. Към въпроса за образуването на Първата българска държава. — В: Славянска филология, V, 1963, с. 107—108.

[23] По времето на Тиберий II (578—582) империята пренесла по Дунава с кораби (вероятно от Панония) една 60-хилядна аварска конница, която с изненада нападнала склавините и опустошила земите им. Поводът бил отказът на склавинския княз Даврентий или Давритас (т. е. Добрита) да признае върховенството на хагана и заповедта му да бъдат умъртвени аварските първенци. Вж. Menandri Excerpta de legationibus, I, 14 (=ГИБИ. Т. II, с. 231—232).

[24] Вж. В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 109 и 127; С. Т. Еремян. Армения според Ашхарацуйц (=„Светопоказател" — Арменска география от VII в., на арменски език). Ереван, 1963, с. 98—99.

[25] Ioan. Malala. Chronographia (=ГИБИ. Т. II, с. 209); Euagrius. Historia ecclesiastica (пак там, с. 265), Ioan. Laurentius Lidus. De ostentis (пак там, с. 96—97) и др.

[26] Proc. Caesariensis. Historia arcana (пак там, с. 151).

[27] A. Marcellini comitis Chronicon (=ЛИБИ. Т. I, с. 316).

[28] Proc. Caesariensis. Libri de bellis, VIII (=ГИБИ Т. II, с. 112—151, 154—178; П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 61.

[29] Theoph. Chronographia. . . , p. 348 (=ГИБИ. Т. III, с. 260). В 665 г. пет хиляди славяни, изселени в Мала Азия от имп. Констанс II, включени във византийската армия, преминали на арабска страна. В 652 г. същото сторили по времето на Юстиниан I други двадесет хиляди техни съплеменници. Вж. P. Charanis. Studies. . . , III, pp. 143.

[30] Преобладаващото мнение е, че племената били осем. То е изказано за първи път от Павел Й. Шафарик (Славянские древности. Т. II, 1, Москва, 1948, с. 573) и е поддържано след това от много автори. Любор Нидерле (L. Niederle. Manuel de l'antiquité slave. T. I. Paris, 1923, p. 103 sq.); В. Н. Златарски (История. . . Т. I, ч. 1, с. 142—143); Ал. Бурмов (Създаване на българската държава. — ИПр, VIII, 1951, с. 133), П. Петров (Към въпроса за образуването. . . , с. 109) и др.

Друга група автори застъпват гледището, че северите са едно от общо седемте склавински племена. Това са П. Мутафчиев (История. . . Т. I, с. 99, 127); М. Войнов (За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава, ИзвИБИ, 6, 1956, с. 453); Д. Ангелов (Икономиката на България. Т, I, С., 1969, с. 60) и др. Впоследствие обаче последният (Образуване на българската народност, С., 1971, с. 158—159) се присъедини към първата група.

Ив. Дуйчев поддържа (Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. — В: Изследвания в чест на М. С. Дринов. С., 1960, с. 417—428 = Българско средновековие. С., 1972, с. 70—78), че броят на склавинските племена е бил голям и че числото седем е употребено в символичния, а не в буквалния смисъл на думата.

Г. Цанкова-Петкова (Бележки към началния период от историята на българската държава, ИзвИБИ, 5, 1954, с. 321—328) прокарва схващането, че γενεά е употребено от Теофан Изповедник като „колена", а племената са били в същност две — севери и друго, което се наричало „Седемте рода" или „Седем колена". Нейното гледище напоследък се споделя от В. Бешевлиев (V. Beševliev. Zu Theophanis Chronographia 359, 5—17, Polychordia. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburstag, II. Amsterdam, 1967, p. 53 sq.).

Вж. критиката на тези схващания у М. Войнов в „За първия допир. . .", с. 458, бел. 2; Пак за възникването на българската държава. — ИПр, XXV, 1970, кн. 4, с. 79—80.

[31] Тезата за съществуването на славянска държава преди идването на Аспаруховите българи на Балканите бе поддържана от С. А. Никитин (Образувание болгарского народа и возникновение болгарского государства. — Вестник Московского университета, 1952, № 1, с. 143, в български превод в: ИПр, IX, 1953, кн. 3, с. 234—242) и Ал. Бурмов (Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII—IX в. — ИПр, X, 1954, кн. 1, с. 72, 75). Тя се споделя и от Ив. Дуйчев (Обединението на славянските племена. . ., с. 70—86) и Г. Цанкова-Петкова (G. Cancova-Petkova. Gesellschaftsordnung und Kriegskunst der slavischen Stämme der Balkanhalbinsel (6.—8. Jh) nach den byzantinischen Quellen, Helikon, II, № 1—2, 1962).

Тези схващания бяха разкритикувани от М. Войнов (За първия допир. . ., с. 458 и сл.; Пак за възникването на българската държава. . ., с. 274 и сл.) и П. Петров (Към въпроса за образуването. . ., с. 109 и сл.). Последният обаче приема, че през VI в. е съществувал племенен съюз, който обхващал склавините по двата бряга на Дунава, между Карпатите и Стара планина и имал тенденцията да прерасне в държава. Липсвала обаче единна обществено-икономическа основа.

Срв. P. Koledarov. Settlement Structure of the Bulgarian Slavs in their Transition from a Clan to Territorial Community, BBl, III, 1970, pp. 125—132.

Г. Г. Литаврин (Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България. — ИПр, XXVI, 1970, кн. 6, с. 30) също смята, че би било погрешно да се преувеличават формите на държавна зрелост на създалия се „Съюз на седемте племена".

потно подчинение на членовете в „Съюза на седемте племена“ и от засилването на неговата мощ.[32]

Известният израз у Теофан Изповедник *ὑπὸ πάκτον ὄντας*[33] отколе е обект на най-различни тълкувания, а оттам и нееднаквостта в схващанията за характера на българската държава в началния ѝ период.[34]

Новодошлите обаче едва ли са наложили първенството си само по силата на победоносното оръжие. Струва ни се, че са твърде субективни и пресилени употребените от византийските хронисти по този повод изрази: *κυριευσάντων* (= „подчинили“ — у Теофан Изповедник[35]) и *κρατοῦσι* (= „завладяват“ — у патриарх Никифор[36]). По-приемливо е склавините да са се подчинили доброволно, на базата на едно разбирателство от съображения за своята сигурност и взаимна изгода. Вън от всякакво съмнение е, че уногондурите начело с хан Аспарух са имали почина, съставили ядрото[37] и изиграли ръководната роля в създаването на новата държавна организация.

Г. Г. Литаврин с основание поставя въпроса открит, дали при образуването на българската държава по Долни Дунав главна роля изиграл факторът на непосредственото завоевание на „Съюза на седемте племена“ от прабългарите, или в крайна сметка се стига до компромис между родоплеменната аристокрация на славянския „съюз“ и ръководещата върхушка на прабългарите. Той приема за безспорно също, че в течение на първото столетие и половина именно представителите на прабългарската аристокрация непосредствено управлявали младата държава и играели главна политическа роля в нея.[38]

Напоследък въз основа на „Именника на българските ханове“ Ив. Дуйчев изказа схващането, че Аспаруховата държава е приемник и продължител на Кубратовата „Стара и велика България“ и на тази от устията на Дунава.[39] Това схващане заслужава особено внимание, защото ни дава възможност да потърсим в една нова насока решаването на въпроса за правната природа и корените на началния период от българската държава по Долни Дунав и Северозападното Черноморие (от последните десетилетия на VII в. до превръщането ѝ в централизирана държава през IX в.).

В двете изворни известия за възлагането на склавините отговорната задача да бранят границите на новообразуваната държава има известно противоречие. Патриарх Никифор съобщава, че „. . . прабългарите на едни заповядали да охраняват близките до аварите земи, а на други — да пазят съседните на ромеите земи. . .“,[40] а Теофан Изповедник пише: „. . Те преселили северите от предната част на прохода Веригава до източните области, а останалите седем племена — на югозапад, чак до държавата на аварите. . .“[41] Очевидно вторият византийски автор е прибавил добавката за принудителното преселване на склавините към сведението в общия им източник с цел да подчертае, че те били насилствено „подчинени“, в желанието си да не признае и отмине неизгодното и опасно за Византия съглашение между враговете ѝ.

Археологическите данни сочат, че когато прабългарите заели необитаваната (опразнената от ромеите според апокрифното „Сказание за пророк Исай[42]) територия в днешна Добруджа и Североизточна България, настанилите се преди образуването на българската държава по десния бряг на Дунава (в дн. Силистренско и Русенско) склавини са останали по местата си и през следващите столетия.[43] Следователно не се е наложило Аспаруховите българи да изселват склавините. Те само са им възложили по постигнато взаимно съгласие да отбраняват граничните области към Аварско и Византия.

Статутът на склавините и прабългарите в Северозападното Черноморие, включени в пределите на българската държава от VII до IX в., очевидно се различават и от този на зависимите от франките гранични марки. Последните имали управители, поставени от краля, докато склавините и прабългарите, както ще видим по-долу, били ръководени от своите князе и вождове, а обитаваните от тях територии влизали като неразделна част от българската държава. Очевидно последната е била съвсем особено устроена по своите съставки и управление.

Всичко това е затруднило не само днешните историци в даване на квалификацията ѝ, но и нейния съвременник от ранния ѝ период — летописеца и биограф на Карл Велики — Айнхард (ок. 770—840 г.). Като схванал добре нейния съвсем специфичен характер, той я нарича „общност на българите“ (societas Bulgarorum).[44] Думата societas в този текст обикновено се тълкува погрешно и превежда на български език неправилно като „съюз“.[45]

Очевидно Айнхард не е употребил думата foedus (= съюз, договор, закон), за да определи в случая отношенията между тимочаните и българската държава, а със societas подчертал изобщо особения характер на последната като общност или конфедерация на народи.

Това държавно обединение, наречено от Айнхард „общност“, се образувало от разнородните етноси — прабългарите начело с хан Аспарух, останалите техни съплеменници в групи, обитаващи степите между Днепър и Днестър, склавините и завареното старо неелинизирано население на полуострова. Създало се е и се е поддържало на основата на едно доброволно съглашение, в което всички участници са били почти равноправни, като си разпределили правата и задълженията.

Склавините влезли като важна съставка в българската държавна „общност“, която, ако би трябвало да оприличим с известните ни съвременни форми, ще да е носела много от

---

[32] Г. Г. Литаврин. Темпове и специфика. . ., с. 31.

[33] Theoph, Chronographia. . ., p. 37_{22} (= ГИБИ. Т. III, с. 264). Срв. тълкуването на Дмитрий Оболенски на термина *πακτῶτοι* в De administrando imperio, vol. II, Commentary. London, 1962, 37/43—45.

[34] Мнозинството от авторите приема, че след учредяването си България имала федеративен (съюзен или договорен) характер и че прабългарите заемали в нея командно положение. На това мнение са: В. Н. Златарски (История. . . Т. I, ч. 1, с. 142 и сл.); П. Мутафчиев (История. . . Т. I, с. 126—127); Ал. Бурмов (Към въпроса за отношенията. . ., с. 146 и сл.; Феодализмът в Средновековна България. — Ист. пр, II, 1945—1946, кн. 2, с. 168); Д. Ангелов и М. Андреев (История на българската държава и право. С., 1959, с. 69); Г. Цанкова-Петкова (Няколко бележки към началната история. . ., с. 319 и сл.); П. Петров (Към въпроса за образуването. . ., с. 109—111) и др.

По-малка група историци приемат, че склавините били завладени и поданни на прабългарите, които имали изключителен дял в образуването на държавата. Към тях принадлежат Г. Баласчев (Върху държавното устройство на старобългарската държава. — Минало, I, 1909, кн. 1, с. 209 и сл.), Ив. Дуйчев (Protobulgares et slaves, Annales d'Institut Kondakov, X, 1938, pp. 145 sq.; Славяни и първобългари. — Изв. ИБИ, 1—2, 1951, с. 190 и сл.); М. Войнов (За първия допир. . ., с. 453; Пак за възникването. . ., с. 76 и сл.) и др.

Отделни автори смятат, че въпросният пасаж се отнася до договор, който уреждал отношенията между самите славянски племена (Ал. Бурмов. Към въпроса за отношенията. . . , с. 77 и сл.), или до такива между тях като федерати (съюзници) и Византия (М. Войнов. За първия допир. . ., с. 461—467; Пак за възникването. . ., с. 78—79).

Изясняването на отношенията между прабългари и славяни и на обстоятелството, че са образували общ фронт срещу враговете си, както и текстът у Теофан за нарушаването през 688 г. от страна на имп. Юстиниан II на сключения мир с българите, „като пренебрегнал установените от неговия баща официални разпоредби“ — да не напада българите и склавините (вж. за това тук, гл. II), са доказателство, че образуването на държавата се основавало на едно учредително съглашение. Именно то е „пактът“, за който говори Теофан Изповедник. Съпоставката на изворните известия и особено, като се позовем на косвеното сведение за едно от условията на мира, сключен между хан Аспарух и Константин IV Погонат от 681 г. (за осигуряване защитата на склавините), ни дават възможността за едно правилно и окончателно тълкуване на предизвикалия продължителни спорове израз у Теофан в смисъл, че преди българо-византийския договор е било сключено съглашение между българите начело с хан Аспарух и склавините за учредяването на една държавна общност на федеративни начала. Вж. повече за това P. Koledarov. Politische und ethnographische Veränderungen auf dem Balkan im 7. Jahrhundert. — Etudes historiques, X, Sofia (под печат).

[35] Theoph. Chronographia. . ., p. 357 (= ГИБИ. Т. III, с. 263 — преведено с „покорени“).

[36] Nic. Patr. Breviarium. . ., p. 33 (= ГИБИ. Т. III, с. 296 — също преведено с „покорени“).

[37] Н. С. Державин. История. . . Т. I, с. 105, определя, че „в дн. Добруджа възниква първата славянска държава България, получила името си от организиращото политическо ядро, каквото било българската военно-дружинна организация на Аспарух. . .“.

[38] Г. Г. Литаврин. Темпове и специфика. . ., с. 31.

[39] Ив. Дуйчев. „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция. — Векове, 1973, кн. 1, с. 5—11.

[40] Nic Patr. Breviarium. . ., p. 35 (= ГИБИ. Т. III, с. 269).

[41] Theoph. Chronographia. . ., p. 359 (= ГИБИ. Т. III, с. 263—264).

[42] Йорд. Иванов. Богомилски книги и легенди. С., 1925, фототипно преизд. Под. ред. на Д. Ангелов. С., 1970, с. 281.

[43] Ж. Въжарова. Славянски и славяно-български селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965; Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1967.

[44] Einhardi Annales, MGH, SS. Bd. I, S. 205—206: Timocianorum, qui nuper a Bolgarorum societate desciverant (= тимочаните, които се откъснали от българската общност) . . . Timocianorum quoque populum qui dimissa Bulgarorum societate. . . (= Дори племето на тимочаните, след като напуснало българската общност).

[45] ЛИБИ. Т. II, с. 35.

белезите на федерацията. Склавините изпълнявали отговорни функции в това държавно обединение, а растящото с течение на времето тяхно участие в управлението и особено зачитането на числения им превес постепенно, но окончателно придали славянски облик на българската държава, народност и култура.

Ханът на уногондурите Аспарух бил признат за върховен владетел и поел задължението да организира защитата на цялото държавно обединение — общност — от външна заплаха. Срещу това зависимите първенци на подчинилите се доброволно племена трябвало да оказват военна, политическа, а вероятно и друга помощ на владетеля.[46] Ювиги ханът упражнявал външния суверенитет и бил носител на международната персоналност. Наистина има сведения за един случай, при който участвуващи в българската държавна общност се опитали да влязат в досег с чужд владетел. Това е поменатият вече в Айнхардовите „Анали" акт на тимочаните заедно с преденецентите да проводят пратеници до франкския император с намерение да се откъснат от българската държава. Нарушителите на учредителното съглашение на общността обаче понесли веднага последиците от това си деяние: били заставени със сила да се върнат в старото си положение.

В най-общи черти ханът решавал въпросите на мира и войната.[47] Освен единствен носител на независимостта и международната персоналност той същевременно бил и главнокомандуващ въоръжените сили на цялата държава. Изобилни и известни са фактите, че ханът лично и чрез свои посланици сключвал договорите и уреждал външнополитическите отношения. Това произтичало от факта, че той стоял начело на племето, съставляващо държавното ядро. По името на етническата принадлежност на тази съставка — българска — постепенно цялата държавна общност, както населението, така и земята ѝ, се назовавали съответно „българи" и „България"[48] от всички съвременни автори: византийски, западноевропейски и източни. Последните си служели с арабския етникон на прабългарите — „бурджан".[49] В тази насока типично е писаното в хрониката на Сигеберт под 680 г. : „Отсега следва да се отбележи началото на българската държава. . ."[50] Също така показателно е и равенството, което Йоан Зонара (XII в.) поставя между „Склавиния" и „България".[51]

Ханът и неговите боили владеели във всяко едно отношение средищната територия на държавната общност, заета от племето, което предвождали — известната от паметниците „Вътрешна област" с държавния център Плиска, т. е. земите между Дунавските устия (респективно защитните съоръжения в средната ниска част на Добруджа), Черно море и западномизийските и крайдунавски окопи. С нейната средна част се разпореждал ханът, а с лявото или дясно крило (пак съобразно с източния образец на вътрешноазиатския тип устройство на държавата — съответно кавханът и ичергубоилът.[52]

Все още не е изяснено значението на термина „саракт", упоменат в надписа на хан Крум, намерен при днешното с. Маломирово (известен още и като Хамбарлийски надпис).[53] По въпроса има изказани различни гледища според опитите за етимологизация на думата.[54] С оглед на военно-административното устройство на българската държава след нейното образуване по Долни Дунав и в Северозападното Черноморие и специално на контекста в надписа според нас най-добре би прилегнало обяснението на Ст. Младенов на „саракт" като българска дума със значение „погранична област" или „пограничен простор", както ще видим по-долу.

Във време на война племената давали опълчения начело с вождовете, които се поставяли под командуването на хана[55] или на негов заместник. Така напр. в 705 г. хан Тервел се вдигнал „с цялата нему подчинена войска от българи и склавини", за да помогне на Юстиниан II,[56] хан Телец излязъл през 763 г. срещу Константин V Копроним с войска, в която имал за съюзници „немалко множество склавини",[57] а в 811 г. хан Крум, за да отблъсне Никифор I Геник, взел „като наемници авари и околните склавинии" (*καὶ τὰς πέριξ Σκλαβηνίας*)[58], а в 813 г., при подготовката за настъпление към Цариград, същият се отправил на поход, като събрал голяма войска — „и авари, и всичките склавинии" (*καὶ πάσας τὰς Σκλαβηνίας*).[59]

Срещу тези си задължения участниците в държавната общност се ползували от защита срещу ромеи, авари и хазари. Без съмнение те се радвали преди всичко на известна самостоятелност във вътрешната уредба на своите територии. Засега източниците не ни разкриват конкретни данни за обема на тези им права. Във всеки случай обаче тяхното положение неминуемо ще да е било по-сносно, а самоуправлението — относително по-широко, отколкото ако биха били в пределите на Византия[60] или под аварския хаган. Това се доказва преди всичко от постоянното мирно и доброволно съюзяване и присъединяването на Склавиниите към България при всяка разкрита възможност за това.

Съюзните племена заемали териториите извън средищната (Вътрешната) област на държавата. Ползували се с местно самоуправление, като склавините се подчинявали на своите князе,[61] а прабългарите — на вождовете си. Първенците на племената обаче ще да са били пряко подчинени на централната власт, т. е. на хана и на неговите помощници, само в рамките на своите задължения по учредителното съглашение.

Не разполагаме с конкретни данни, от които да съдим дали племенните князе и вождове са били задължени да дават материална помощ под формата на символичен или реален данък. Тяхното задължение да оказват подкрепа на хана обаче не подлежи на съмнение.

Главната задача на съюзното население в пограничните области на държавната общност било да пазят страната от нахлувания на съседи и да поемат първия удар до организирането на общото противодействие. А това също ще да е било уредено още с учредителното съглашение и било резултат от разбирателството на всички участници на базата на взаимното доверие помежду им. В подкрепа на казаното идва фактът, че още от самото начало на съществуването на новото държавно обединение Аспаруховите българи преценили склавините за напълно надеждни съюзници при запазване на племенните им формации, за да им поверят толкова важната задача — отбраната на границата срещу Византия и Аварското хаганство. Сведенията у византийските летописци, засягащи този въпрос, са твърде показателни.

---

[46] За административния дуализъм в средновековна България през VII—VIII в. вж. Д. Ангелов и М. Андреев. История на българската държава и право. . . , с. 81—82, 96.

[47] Пак там, с. 77.

[48] Пак там, с. 68.

[49] П. Коледаров. Най-ранни споменавания на българите върху старинните карти. — Изв.ИБИ, 20, 1968, с. 241, бел. 76.

[50] Sigeberti Chronica, MGH, SS. Bd. V, p. 326—327, s. a. 680 (= ЛИБИ. Т. III, с. 42).

[51] Ioannis Zonarae Lexicon, s. v. (= ГИБИ. Т. VII, с. 208). Вж. също Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica. Bd. II. Sprachreste der Türkenvölker in den byzantinischen Quellen. Berlin. 1958², p. 236.

[52] Iv. Venedikov. La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle, BBl, I, 1962, p. 261—277; В. Гюзелев. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава (VII—IX в.). — ГСУ ФИФ, Т. LX, кн. III — История, 1967, с. 153—157.

[53] Iv. Venedikov. La population byzantine. . . . , p. 262.

[54] Ст. Младенов (с П. Ников). Четене и обяснение на надписите. BSl, III, 1931, с. 372—373 — „владение", „област", „предел", „граничен простор", „подгранична област"; V. Beševliev. Protobulgarische Inschriften. . . , p. 135 — „управление"; H. Grégoire. Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. Byz., X, 1934, fasc. 2, p. 771 — „окопано място"; K. H. Menges. Altaic Elements in the Protobulgarian Inscriptions, Byz., XXI, pp. 117—118 — „въоръжена, бронирана част или сила", „подготвена за война страна".

[55] Г. Баласчев. Върху държавното и военно устройство. . ., с. 203 и сл., смята, че Аспаруховите българи и по Долни Дунав подобно на хуните, аварите и др. се придържали към древнотюркския (т. е. вътрешноазиатския) принцип на племенното управление по народности и задължението на вождовете да водят опълчения (дружини) в помощ на великия хан.

[56] Theoph. Chronographia. . . . , p. 436 (= ГИБИ. Т. III, с. 272).

[57] Nic Part. Breviarium. . ., p. 69 (= ГИБИ. Т. III, с. 303). Срв. Д. Ангелов и М. Андреев. История на българската държава и право. . . , с. 80, които приемат, че тези войски били предвождани от племенните вождове, изпълняващи по такъв начин своите задължения към хана и държавата.

[58] Narratio annonyma e codice Vaticano. . . , p. 212 (=ГИБИ. Т. IV, с. 13).

[59] Scriptor incertus (ГИБИ. Т. IV, с. 23).

[60] В имперската територия имало цели острови от чуждородно население в т. нар. Склавинии (*Σκλαβηνίαι*) и архонтии (*ἀρχοντίαι*), управлявани от подчинени на цариградското правителство князе и архонти. Постепенно, а в някои случаи и твърде бързо те трябвало да отстъпят мястото си на институциите на византийската провинциална администрация и на режима на темите, чието присъствие по безспорен начин доказва възстановяването на пряката византийска власт в тези райони. Вж. A. Ahrweiler. La Frontière et les frontières de Byzance en Orient, XIVe Congrès international des études byzantines. Bucarest, 6—12 septembre 1971, Rapports. T. II, p. 7 sq.

[61] Д. Ангелов и М. Андреев. История на българската държава и право. . . , с. 81—83.

Трябва да се предположи, че прабългарските племенни групи в Северозападното Черноморие осигурявали пределите на държавата срещу нахлуванията на хазарите или на други врагове от тази посока.

Във връзка с разглеждания проблем за структурата на българската държава през VII—IX в. от особен интерес е въпросът за употребата на термина „околните Склавинии“, както от византийските писатели, така и в канцеларския език, т. е. изобщо във византийската практика.

В единствено число „Склавиния“ означава територията на самостойно или полунезависимо склавинско племе, управлявано от племенен вожд (архонт на гръцки език, откъдето византийците нарекли такива земи и „архонтии“). Повечето автори тълкуват „Склавиния“ като означение на независимо[62] славянско княжество, което се намирало извън пределите на България[63] или, по-общо казано — като „славянска земя“.[64] П. Харанис определя Склавиниите като области, населени със славяни и подчинени на вождове, върху които административният контрол на империята бил повече теоретичен, отколкото реален.[65] Докато Р. Дженкинс приема, че това са области, населени и контролирани от славянските племена.[66]

Употребата на въпросния термин от византийските автори обаче показва преди всичко, че империята е приела като свършен факт заселването на склавините в пределите си и дори тяхната временна независимост. Но Византия съвсем не се примирила с отнемането на фактическата ѝ власт върху тези територии. Това сочи твърде красноречиво нейният явен стремеж да елинизира [67] новото население на Балканите чрез многобройните походи срещу Склавиниите в България, — например в 658, 688—689, 758 и други години.

Най-старите (отнасящи се за края на VI в.) споменавания на термина „Склавинии“ (като означение на съвкупността от територии, заети от склавините[68]) се свързват със земите, населени с последните и намиращи се по левия бряг на Дунава, т. е. в днешна Влашка низина. Тогава Дунав със системата си от крепости представлявал все още една преграда, която задържала до известна степен напиращите склавински маси. Същото се отнася и до споменаваната „многолюдна Склавиния“ по повод похода на стратега Петър през 602 г. през Дунава.[69]

В „Чудесата на св. Димитър“ (в частта, съставена между края на VI в. и 620 г.), като се говори за първото нападение на склавини и авари срещу Солун в 586 или 597 г.,[70] се споменават Склавинии: „Тогава той [аварският хаган] повика при себе си всички неверници от Склавиниите (*τὴν ἄπασαν τῶν Σκλαβινιῶν θρησκείαν*), диво племе (понеже нему се подчиняваше целият тоз народ), смесил ги с някои други варвари и им заповядал да потеглят на поход срещу защитения от бога Солун. . .“[71] С основание се изказва съмнение, дали всички склавини действително са били подчинени на аварския хаган.[72] Твърдението в текста, че „целият този народ“ му се подчинявал, е едно указание, което позволява да се предположи, че става дума за отвъддунавските склавини или пък за тези от преселилите се в Македония, които не са били още прекъснали връзките си с аварите, тъй като последните ги увличали в своите походи.

От особен интерес за нас са петте споменавания на „Склавиниите“ в „Хронографията“ на Теофан Изповедник (съставена между 810 и 815 г. по недостигнали до нас исторически извори).

Първото споменаване се отнася за казания вече поход от 658 г. през управлението на имп. Констанс II срещу Склавиниите на запад от Струма,[73] но вторите две са за кампаниите, насочени срещу „българите и Склавиниите“ и „Склавиниите и България“ в 688—689 г.[74]

Следващото споменаване на Склавиниите у Теофан, свързано с поход на имп. Константин V Копроним (741—775) през 759 г., е уточнено, че се отнася до тези, които се намирали в днешна Македония.[75]

Последното споменаване на термина у същия византийски летописец е за 809—810 г., когато Никифор I Геник наредил да се преселят в Склавиниите християни от всички теми.[76]

Към същото време се отнасят и цитираните вече по-горе две споменавания на Склавиниите у неизвестен по име автор от IX в. Изричното посочване в първия пасаж на „Околните Склавинии“, а във втория — на „всички Склавинии“ ни позволява да заключим, че в 811 г. българите са набрали бойци от по-близките до столицата Плиска Склавинии, т. е. съюзните племена, които влизали в държавната общност. Тук трябва да се има пред вид, че: а) военните действия се водят за Плиска; б) от началото на Никифоровия поход българите разполагали само с 15 дни, за да преустроят отбраната и бойния си ред, и в) решителното сражение е станало нейде към столицата Плиска, на път за Сердика, към която се отправила армията на Никифор I.[77] Би могло да се допусне, че наемниците-авари са били повикани от новоприсъединените отвъддунавски земи, а бойците-склавини — от териториите, разположени около „Вътрешната област“ — северите, седемте склавински племена (между които са били тимочаните, а вероятно и моравяните, преденецентите и др.). Остава обаче открит въпросът за възможността да са били привлечени опълчения и от по-близките до България Славинии в днешна Македония. След превземането на Сердика в 809 г. българската държава е била вече установила с тях пряка териториална връзка.

Второто съобщение на неизвестния по име автор се отнася до 814 г. и говори вече изрично за „всички Склавинии“. В този случай обаче не би трябвало да се съмняваме, че се е имало пред вид и Склавиниите в днешна Македония. За тези спомагателни войски не се казва, че са били наемници. При подготовката на своя последен и дирещ решителна развръзка поход срещу Цариград хан Крум вече е разполагал с предостатъчно време, за да набере войска и от по-отдалечените склавински племена, съответно из цяла Македония. Несъмнено последните са били естествен и определил се вече съюзник на България срещу империята.[78] Може обаче да се допусне, че те са успели да влезнат в по-близки и съюзнически отношения с хана. За жалост не разполагаме с конкретни данни,

---

[62] За статута на славянските територии преди завладяването им от Византия може да се съди от съобщението у К. Багрянородни (DAI, § 50, p. 232. = ГИБИ. Т. V, с. 217—218), където пелопонеските (морейски) склавини се окачествяват като „независими“ (*ἰδιόρυθμοι*), „автономни и самостоятелни“ (*αὐτόνομοι καὶ αὐτοδεσπότοι*).

[63] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 17 и сл.; 136, 160 и др.; П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 82, 144, 160; Fr. Dvornik. Les slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. Paris, 1926. p. 12 sq.; Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 15 sq.

[64] Ив. Дуйчев. Славяни и първобългари. . . , с. 197 и сл. ; ВИИНЈ. Т. I, с. 177, бел. 7 — всяка област, населена със славяни; пак там, с. 125, 235, бел. 6.

[65] P. Charanis. Studies. . . , XXI, p. 11.

[66] R. Jenkins. Byzantium. . . , p. 45.

[67] Вж. доклада на П. Харанис „The Slavs. Byzantium and the Historical Significance of the First Bulgarian Kingdom“, изнесен на международната конференция „Славянските култури и Балканите“ във Варна, 14—20 септември 1975 г.

[68] Fr. Dölger. Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, SBAW, I, 1952, p. 25 sq.

[69] Theop. Simocata. Historia (писана между 628 и 638 г.) p. 292—293 (= ГИБИ. Т. II, с. 253); История на България. Т. I², с. 50.

[70] Ал. Бурмов. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитра“ и тяхната хронология. — ГСУ — ФИФ, 1952, кн. II, с. 178—185; и P. Lemerle. La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, BZ, XLVI, 1953, p. 354 — първото славянско нападение било в 597, а според Фр. Баришић, Чуда Димитриjа Солунског као историски извор, Београд, 1953, в. 56—64 — в 586 г.

[71] ГИБИ. Т. III, с. 114, § 9. Този превод е погрешен: „Тогава повикал при себе си цялото безверно зверско племе на славяните [р. н. — П. К.], защото целият този народ му бил подчинен. . .“ Срв. ВИИНЈ. Т. I, с. 117, където сърбохърватският превод на израза и на термина *Σκλαβίνιων* е точен и съобразен с анализа и правдивите предложения на Fr. Dölger (Ein Fall. . . S. 25), че в случая трябва да се превежда „Славинии“, а не „славяни“, както обикновено се е превеждало дотогава.

[72] ВИИНЈ. Т. I, с. 177, бел. 7; В. Н. Златарски. История . . . Т. I, ч. 1, с. 136 — определят Склавиниите като заети от склавините земи на запад от Солун.

[73] H. Grégoire. Un édict de l'empreur Justinien II daté de Septembre 688, Byz., XXVII, 1944—1945, pp. 119—134.

[74] Theoph. Chronographia. . . , л. 364 (ГИБИ. Т. III, с. 265, бел. 3 и 5), където годината е отнесена погрешно към 687 и 688.

[75] Theoph. Chronolgraphia. . . , p. 430_{21-22} (ГИБИ. Т. III, с. 265). Походът е датиран 758—759 г. във ВИИНЈ. Т. I, с. 250.

[76] Theoph. Chronographia. . . , p. 486_{12}. Почти всички автори отнасят тази колонизация в Склавиниите в Македония (специално в областта Стримон), особено след превземането на Сердика от хан Крум. Само P. Charanis. Nicephorus I, the Savoir of Greece from the Slavs (810 AD). — Byzantina-Metabyzantina. I. 1946, p. 78 sq. (Studies. . .) смята, че колонизацията на склавините е в Морея. Вж. прегледа на литературата по въпроса и аргументацията срещу тази теза във ВИИНЈ. Т. I, с. 235, бел. 67.

[77] За разгрома на Никифор I Геник вж. *Българското военно изкуство през феодализма.* Т. I, С., 1958, с. 165—172. Д. Христов. Войната между България и Византия през 811. — ИВИД, IV, 1967, с. 64—95.

[78] ВИИНЈ. Т. I, с. 251, бел. 5.

за да определим по-точно тази форма на обвързване. Като се има пред вид, че българските войски са проникнали дълбоко по долината на Струма, остава наистина открит въпросът, на какви начала Хан Крум е набирал войските от тези Склавинии.

Ив. Дуйчев с основание възразява срещу предположението, изказано от А. Грегоар, че под Склавинии в случая следва да се разбират селяните склавини от околността на столицата, а смята, че в двата случая се отнася до славянските племена, настанени около българската държава и които далеч не са били подчинени, а поддържали приятелски връзки с българския владетел.[79]

П. Харанис свързва известието на Теофан за колонизацията на Склавиниите с военни поселници от Никифор I[80] със сведенията в т. нар. Монемвасийска хроника и схолията на Арета от Кесарея за заселването отново на Патрас и Спарта — първото за патрасците, забягнали в Региум (Калабрия, дн. Реджио ди Калабрия), когато склавяните нахлули в Пелопонес през управлението на имп. Маврикий, а второто — за поселниците, идващи от Кафа, Тракезион, Армения и др., „доведени заедно от различни места и градове". П. Харанис отхвърля съществуването на Склавиния в Пелопонес.[81] В действителност той пренебрегва окачествяването от К. Багрянородни на пелопонеските славяни като „независими", „автономни и самостоятелни"[82] и използува обстоятелството, че не е запазен източник, където те изрично да са наречени „Склавинии". А свидетелството на К. Багрянородни, макар и нерядко, може само да подскаже, че те също са били една или повече Склавинии.

Очевидно касае се до една планомерна политика за подсилването на имперските позиции срещу всичките Склавинии. Това положение естествено е спомогнало за изграждането на съюза срещу Византия между Плиска и Склавиниите, които са били извън пределите на България. Явно склавините в Пелопонес са били твърде далече, за да се включат в приготовленията на хан Крум и за да получат решителна помощ от България при неуспешното си въстание в 805 г.

Още едно изрично назоваване „Околни Склавинии" се среща в писмото на византийския имп. Михаил II Балба (820—829) до франкския имп. Людовик Благочестиви (814—840) от 10 април 824 г. В него се съобщава, че бунтовникът Тома Славянинът разполагал с „голяма военна сила... също така в областите на Азия и Европа (Asiae et Europae partibus), Тракия, Македония, Тесалоника (Thraciae, Macedoniae, Thessalonicae)) и от околните Склавинии (circumiacentibus Sclaviniis).[83] Текстът ни позволява да допуснем, че въстаникът не е набирал войските си само от византийските области от Азия и Европа: от азиатските теми (където имало преселени значителен брой славяни) и от европейските теми (Тракия, Македония и Тесалоника — които по това време са вече учредени), но и от съюзните на България „околни Склавинии".

Разгледано от тази гледна точка и при верни локализации, съобщението на Михаил II може да хвърли нова светлина върху мотивите за инак трудно обяснимото проявено отношение и поведение на хан Омуртаг към бунта на Тома Славянина.[84] Поставя се тогава въпросът, дали българският владетел се е намесил в полза на византийския император само като негов съюзник или пък е имал и свои съображения за това. Последните биха могли да бъдат опасения, че движението сред склавините може да се изрази в едно нарастване на центробежните и сепаратистични тенденции в територията на възглавяваната от него общност. А знаем, че е имало породени вече брожения против въведената в българската държава военно-административна централизация и акции за откъсване от нея.

От друга страна, по начало едно самостоятелно движение сред склавините е било в разрез с основната политика на Плиска — обединение на всички склавини в рамките на българската държава.

„Околните Склавинии" са били самостоятелни във вътрешния си живот, но подчинени на хана по отношение на външната политика и военните дела княжества на склавинските племена. Те са били разположени около „Вътрешната област", която се намирала пряко под властта на хана и на прабългарите. Земите на „околните Склавинии" съставлявали външните дялове от българската държавна общност. В това отношение твърде точно византийският хронист Теофан Изповедник определя земите на славянското племе севери като част от България. За отвличането на княза им Славун византийски агенти били изпратени „в България", а когато императорът нахлул с изненада, той „намерил клисурите без стража поради лъжовния мир, навлязъл в България чак до Чика".[85]

Благодарение на макар и оскъдните данни за естествените граници на българската държава при учредяването ѝ все пак е възможно да се направят известни заключения, кои от склавинските племена са влизали в новосъздадената общност като „околни Склавинии". Наред със северите това са били седемте племена, обитаващи външните ѝ покрайнини в низината между Дунава и Карпатите (в дн. Влашко и Молдава) и в Тимошко. Следователно бихме могли да допуснем, че тимочаните са били едно от ненаименуваните от Теофан Изповедник и от патриарх Никифор племена от склавините, свързали съществуването си с прабългарите още от самото създаване на България по Долни Дунав и Северозападното Черноморие.

Новоучредената държава била твърде сложно устроена и в отбраната ѝ участвували не само съюзните племена, но и цяла система от укрепителни съоръжения. Последните били изградени извън „Вътрешната област" в териториите на покрайнините. Предназначението им било да се подсигури далечната отбрана на държавното средище — Плиска.

За по-близко наблюдение и отбрана на столицата бил използуван един сложен пръстен от естествени височини и различни по характера и устройството си укрепления: от север възвишението при Войвода и 40-те могили при дн. с. Исбул (Шуменски окръг), а вероятно при нужда се разчитало да се преизползува и ранновизантийската крепост при първото село; на запад — градището на могилата при Кабиюк; на югозапад — укреплението при Шумен; на юг — това при Мадара, а на изток и югоизток — при платото Стана и землените укрепления при дн. гр. Нови пазар.

Тази околовръстна осигурителна система е осъществявала прякото наблюдение и подпомагала активната отбрана. Била е използувана особено умело и конфигурацията на терена, за да създаде един маневрен ареал на прабългарската конница. Тъй Плиска била изградена като първостепенен и обширен маневрен стан-крепост за охрана и подвижни действия не само в Шуменското поле,[86] но изобщо по цялата дн. Североизточна България, или по-точно — във „Вътрешната област".

Следователно българският държавен център не бил осигурен по познатия ни традиционен за Средновековието начин на месторазположено укрепяване. Плиска се намира в равнина и за нейното опазване се разчитало на основната ударна мощ на държавната общност — конната войска, и на осигуряващата нейната маневреспособност своеобразна концентрична, многостъпална и обхващаща огромни пространства укрепителна система.

Далечната защита откъм конните народи авари и хазари била осъществявана в дълбочина със система от тройни землени укрепления, разбира се, съчетана с активната охрана и защита, осъществявана от съюзните племена от склавини и прабългари, и използването на природните препятствия — обикновено непроходими планини, водни прегради и др.

Най-вътрешният от трите реда землени съоръжения (окопи) е опасвал средищната държавна област от северната

[79] Iv. Dujčev. La chronique byzantine de l'an 811. — Travaux et mémoires. T. I, 1965, p. 236.

[80] Theoph. Chronographia..., p. 495—496 (= ГИБИ. Т. III, с. 284).

[81] P. Charanis. Studies..., XXI, p. 12—13.

[82] DAI, § 50, p. 232 (= ГИБИ. Т. V, с. 217—218).

[83] Michaelis Balbi et Theophili impp. Constantinopp. epistola De non Adorandis Imaginibus ad Ludovicum Pium impp. Romanorum de anno DCCCXXIV; J. D. Mansi. Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. Florenz, 1769 (преизд. в Graz 1960—1962), vol. 14, col. 418 (= ЛИБИ. Т. II, с. 26, където е допусната очевидна грешка в българския превод — вместо „Азия" се дава „Мизия").

[84] П. Тивчев. Бунтът на Тома Славянина и намесата на българския хан Омуртаг. ИПр. XXV, 1969, кн. 5, с. 68—76; V. Beševliev. Nachrichten über den Aufstand Thomas des Slawen aus protobulgarischen Inschriften. Byzantina, VIII, 1976, p. 339—342.

[85] Theoph. Chronographia..., p. 436 (= ГИБИ. Т. III, с. 272). За термина „Чика" вж. тук, по-долу.

[86] С. Добревски. Укрепяване на родината през вековете. С., 1934, с. 51—63.

ѝ страна. По посока обаче към Византия отначало защитните съоръжения са били единични, но подсилени.

Срещу десант на противниковата флота „Вътрешната област“ е била осигурена с окопи (с ровове и насипи) и с новоизградени или преизползувани стари укрепления. Първите били наричани от турците „дениз герме“ (= морска преграда) и били издигнати в откритите плажове[87] и по обграждащите ги високи брегове при речните устия: на Батовската до с. Кранево, на Провадийската в дъното на Варненския залив — т. нар. „Аспарухов вал“, на Камчия при с. Близнаци, на реката при с. Школпиловци[88] и на Панагир дере между Бяла и Обзор. Окопите са изградени върху незаливаните от морето крайбрежни тераси и покрай или между бреговете на реките. Те са съчетавали със защитните свойства на местността — самите реки и образуващите се мочурища, трудни за преминаване плажове и др.[89]

Безспорният български произход на тези съоръжения проличава от находките на камъни с прабългарски знаци (напр. в „Аспаруховия вал“ при Варна, открити от К. Шкорпил) и използуваните строителни отпадъци от изоставените през късната античност крепости и селища (предимно хоросан, който влизал в химическо взаимодействие с глинените частички и пясъка и придавал значителна якост и голяма водонепропускаемост на насипа)[90] и др.

При досегашните изследвания се изказва предположение, че тези защитни градежи са били издигнати по време на българо-византийските войни през управлението на имп. Константин V Копроним (741—775). Може обаче да се допусне, че тези съоръжения са изградени още при образуването на българската държава, когато опасността от византийски десант също тъй е била действителна.

Подобно било предназначението и на десетината землени съоръжения с различна дължина (от 300 м до 15 км), издигнати по достъпните места (широки и снижаващи се седловини) в Източна Стара планина (между морския бряг и Котленския проход). Окопите са с фронт на юг и разположени почти без изключение на север от римско-византийската укрепителна система в този район, състояща се от каменно-тухлени преградни стени, на места с кули и отделни каменни укрепления.[91]

Защитната линия по Старопланинския гребен се свързвала чрез Арабаконашкия окоп с Островския и тези по десния бряг на Дунава.

При разкопки на Островския окоп са открити културни следи от склавински и прабългарски заселници.[92] Тези данни дават достатъчно основание да приемем, че именно до Островския окоп на запад са достигали поселенията на прабългарите, а респективно и на „Вътрешната област“.

Продължението на най-вътрешната защитна линия от Островския окоп в низината на север от Дунава може да се приеме, че е т. нар. „Бразда Судика“.[93] Тя е запазена и все още личи от р. Олтул срещу дн. с. Русенещи де Жос до езерото Гряка (Гречилор), съответно дн. с. Бъняса. Това землено съоръжение има дължина 120 км и отново се свързва през голямата река при споменатото езеро с Брършленския окоп на южния бряг. Бръшленският окоп се проследява от развалините на античната Апиария (на изток — югоизток от Ряховското кале) до възвишението Бобла, югозападно от дн. гр. Тутракан.[94]

И други участъци по десния бряг на Дунава са се охранявали с окопи. Такива са напр. : Оряховският от градището „Камик“ (на запад от дн. гр. Оряхово) до устието на р. Скът в Огоста;[95] Беленският, наричан от народа „Трояна“[96] — от езерото Вратинско (между дн. гр. Белене и с. Деков) до възвишението на северозапад от с. Ореш;[97] Влахкьойският между дн. гр. Силистра и Черна вода[98] и други, които са с фронт на север и лежат извън римско-византийската защитна линия. Част от тези съоръжения са били запазени към началото на нашето столетие и описани от Карел Шкорпил, а бъдещи проучвания ще покажат още по-ясно, че тези окопи, съчетани укрепени с твърдини на известни точки, са осигурявали първата външна отбрана на „Вътрешната област“ на българската държава в началните векове на нейното съществуване.

Същото предназначение от северна посока са играли и трите окопа, наричани от народа „герме“ или „Траянови окопи“ и минаващи през средата на Добруджа, в нейната най-ниска част — между дн. градове Черна вода и Кюстенджа (Костанца). Градежът им следва да се отнесе към различни дати. Върху тях има твърде обширна книжнина, в която се застъпват различни схващания.

Големият и малкият землени окопа (които се отличават по големината на насипа и ориентацията си — първият е с фронт на север, а вторият — на юг) са могли да изпълняват различни функции през столетията.

Мнозина от изследвачите им ги отнасят към „варварските“ народи, които са нахлували през Добруджа, но най-ранните автори-неспециалисти и част от археолозите, които ги разглеждат, са ги окачествили като римски съоръжения: фелдмаршал Х. фон Молтке, капитан Х. фон Винке, д-р Ш. Алар[99], К. Шухарт[100], Гр. Точилеско[101] и др. Те обаче не са взели пред вид или пък са подценили укрепителната дейност на българската средновековна държава по Долни Дунав. Пръв аргументирано свързва Добруджанските окопи с Аспаруховите българи К. Шкорпил[102]. През Първата световна война тези землени съоръжения и каменната стена също бяха пред-

---

[87] К. и Х. Шкорпил. Североизточна България в географско и археологическо отношение. —В: СбНУНК, VIII, 1882, с. 43 и сл.; Двайсет годишна дейност на Варненското археологическо дружество. — ИВАД, VII, 1921, с. 48; Преглед на древнобългарските паметници, пак там, с. 122; К. Шкорпил. Старобългарската съобщителна мрежа и крепостите по нея. — БИБ, II, 1929, кн. 2, с. 80 и др. негови работи в ИВАД, II—IV, 1909—1910 г.

[88] Р. Рашев. Проучвания на старобългарския землен вал при с. Шкорпиловци, Варненско, през 1972—1973 г. — ИНМВ, XI (XXVI), 1975, с. 150—155.

[89] Пак там.

[90] Р. Рашев. Проучвания. . ., с. 154.

[91] К. Шкорпил. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров, BSI, II, 1930, с. 197, 238; III, 1931, с. 11--32.

[92] Б. Николов. Раннобългарски находки край Островския окоп.— Археология, IV, 1961, кн. 2, с. 33—37; Ж. Въжарова. Славяни и туркобългари. — Археология, XIII, 1971, кн. 1 и др.

[93] C. Schuchardt. Die römischen Grenzwällen in der Dobrudscha, AEM, Bd. IX, 1885, Taf. VI; Gr. G. Tocilesco.Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie. Bucarest, 1900, pp. 117—118 и картата La Dacie romaine; К. Шкорпил. Абоба — Плиска. Окопы и земляные укрепления Болгарии. — ИРАИК, X, 1905, с. 525; Г. Фехер. Паметници на прабългарската култура, ИБАИ, III, 1925, с. 14 и др.

Още К. Шухарт разкрива особения характер на двата окопа („Судика“ и „Новакова бразда“), като изтъква отликите им с римските гранични строежи. Той обаче ги отдава на готите, защото не е взел под внимание българската власт на север от Дунава. Някои от съвременните румънски автори поддържат тезата за римския им произход (вж. напр. D. Tudor. Oltenia Română. Bucureşti, 1968, p. 251—258; Tabula Imperii Romani. Bucureşti, 1965, p. 12 и пос. там литература).

По своето разположение спрямо лимесите Alutanus и Transalutanus от II—III в., размерите и установената строителна система (с пътища и кастели) тези окопи не могат да се отнесат към Античността. По-скоро указание за строежа им могат да дадат близките средновековни обекти (селища и некрополи) и главно — българската власт в тези земи.

По всичко изглежда „Бразда Судика“ е имала важно и двойно предназначение: включвала едно предмостово осигуряване по левия бряг на Дунава и същевременно участвувала като звено във втората защитна линия.

[94] К. Шкорпил: ИРАИК, X, с. 521—523 и изображението в албума пак там, табл. CXV, 4.

[95] Пак там, с. 460, 524.

[96] Името „Троян“ е условно назоваване изобщо на пътища, окопи, проходи и други съоръжения от по-стара епоха. То се явява като синоним на „римски“ или „византийски“, а често пъти и за периода на османотурското господство на Балканите. В понятието „Троян“ обаче не е възможно да се проследи някаква пряка връзка с рим. имп. Траян. Нещо повече обекти с прилагателно „Траян“ или „Троянов“ могат да се изведат и от думата в румънски език „troian“ със значение: „натрупване“, „пряспа“, „окоп“ и очевидно не може да има общо с историческото лице — римски император.

[97] К. Шкорпил. ИРАИК, X, с. 523—524 и изображението в албума, табл. XCIX.

[98] Пак там, с. 519. Вж. и Gr. Tocilesco. Fouilles et recherches. . . , I, p. 117.

[99] H. von Molkte. Briefe über Zustände und Begebenkeiten in der Türkei, 1835—1839. Berlin, 1893; H. von Vinke. Monatsberichte über die Verhandlung der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin, 1840; Dr. C. Alard. La Bulgarie Orientale. Souvenirs d'Orient. Paris, 1964 и др.

[100] C. Schuchardt: AEM, Bd. IX, p. 87—113. Die Anastasius-Mauer bei Constantinopel un died Dobrudscha Wälle, Jahrbuch des Kaiserlich. deutschen archäologischen Institutes, XVI. Berlin, 1901, p. 107—127; Die sogennanten Trajanswälle ind der Dobrudscha, Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss., Philos.-hist. Classe. Berlin, 1918 (с карта мащ. 1:70 000).

[101] Cr. G. Tocilesco. Fouilles et recherches. . . , p. 117—119, 142, 184.

[102] К. Шкорпил. ИРАИК, X, с. 518—519; Пограничен български окоп между р. Дунав и Черно море. — В: Сб. в чест на проф. В. Н. Златарски. С., 1915, с. 543—553; Старобългарски паметници. —В: Сб. Добруджа, С., 1918, с. 195—223; K. Šcorpil. Starobulharske stany (lagery) i vali na poloostrovu Balkanskeu. —B: Sbornik česke spolecnosti zemevedne, XXV, 1919, s. 41—42.

мет на значителен интерес,[103] но проучванията върху тях продължиха и след това.[104]

Нови и особено богати данни бяха събрани при археологическите разкопки и проучвания в СР Румъния след Втората световна война (при прокопаването на канала Дунав — Черно море и при други случаи). Тогава бяха разкрити старобългарска керамика, кирилски надписи и рунно писмо, изображения, каменната кариера за обработка на материалите за строежа на каменната стена при дн. с. Басараби (бивше Мурфатлар), които заедно с наличието на отломъци от римски и византийски паметници и други предмети от късната античност в насипите[105] изключиха датирането на съоръженията към една по-ранна от Средновековието епоха.

С цел да отрекат властта на българската държава в Северна Добруджа от самото ѝ образуване до падането ѝ под византийско иго някои румънски автори се стремят да докажат непрекъснатостта на византийското господство в тази област. За целта те приписват строежа на защитните съоръжения на империята и ги датират към времето на имп. Йоан Цимисхи (971—976), когато североизточните предели на България били завладени от ромеите. Тези автори въобще премълчават откритите старобългарски паметници и пренебрегват пълното сходство на керамиката, открита в този район, с тази от Североизточна България и датирана от IX и X в., а я обявяват за по-късна (X—XI в.), приемайки я като продължение на византийската от IV—VI в.[106]

Други автори, като напр. П. Дякону, макар и да застъпват тезата за съществуването на византийска власт в Северна Добруджа и преди византийското завладяване от 971—976 и след 1018 г., свързват строежа на каменната стена и на Големия землен окоп с отбранителната система на България,[107] но отдават Малкия землен окоп на византийската.[108]

Трите защитни съоръжения в Северна Добруджа безспорно са издигнати в различно време. Най-стар е Малкият южен землен окоп с фронт на юг и към пристанището на Томи (дн. Констанца). Би могло той да се свърже с хуните начело с Атиловия син Ирник, който се настанил в Малка Скития през V в. Още през 1884 г. Т. Момзен е отбелязал, че ровът му е насочен в тила на имперските владения и това изключва римския, а по същата логика и визанийския му произход. К. Шкорпил приема, че когато хан Аспарух се затворил в Никулицелския стан и завзел Добруджа, издигнал този окоп за отбрана срещу Византия.[109] Същото се поддържа и от Р. Рашев, който локализира Онгъла на хан Аспарух между Южния Бесарабски и Малкия Добруджански и Галацкия окоп.[110] Потвърждение за изграждането на това съоръжениэ намираме в апокрифния паметник от XI в. „Сказание за пророк Исая“, където се казва: „Испор цар гради велик презид от Дунав до морето.“[111]

Не може да има никакво съмнение, че този окоп е бил звено от най-вътрешната отбранителна линия в началния период от съществуването на българската държава, която е владяла цяла Добруджа с Томи. Това проличава от обстоятелството, че окопът завършва до самата му западна крепостна стена.[112] Съоръжението е обърнато с фронт към пристанището, тъй като главната заплаха се очаквала по море, а прабългарите не разполагали с флот.[113]

Другите две укрепителни съоръжения в Добруджа от Дунав до Черно море са по-късно дело на българската държава. Големият землен окоп започва от Черна вода на Дунава и следва южния бряг на долината Карасу, за да прекъсне между местността Гура Гермелер и Петре, където брегът е стръмен и недостъпен, но продължава по северния склон на възвишението до с. Басараби и завършва на морския бряг южно от крепостта на Томи. На север от насипа има голям, а на юг — малък ров. В най-новите си проучвания върху землената укрепителна система на България през VII—X в. Р. Рашев с основание приема, че последният е бил прокопан, за да се достави допълнително количество землена маса за повишаване височината на окопа, който има само един строителен етап и представлява вътрешна защитна линия, предназначена да затвори достъпа към средищните земи и държавния център на България. Счита, че най-вероятно той е бил насочен срещу нападения на маджари и печенези и за да се осигури тила от обходна маневра на Византия през Дунавските устия през IX в.[114]

Каменното съоръжение започва на 3 км по-северно от Големия землен окоп (при гара Доробанцул) и двата строежа се приближават при Томи. Според Р. Рашев каменната стена със своите землени укрепления по схема и местоположение буквално повтаря Големия землен окоп и принадлежи на българското землено строителство. Същият автор оспорва дадената от П. Дякону датировка по съображения, че надписът от кастела при Мирча вода с дата 943 г. (и по палеографски особености от IX—X в.) е намерен не в основата на градежа, а на повърхността на терена сред изваден материал

---

[103] M. Maas. Der Trajanswall in der Dobrudscha. Frankfurter Zeitung, № 333 от 1. XII. 1916 г.; Б. Филов. Траяновият вал в Добруджа — сп. Отечество, IV, 1917, бр. 27; Йорд. Венедиков. Старобългарски окопи. — Отечество, бр. 39 (който привежда нови съображения от стратегически характер, за да обоснове българския им средновековен строеж); J. Buday. Dólgozatok, 1919, p. 126—143.

[104] Г. Баласчев. Укрепителните работи на старобългарската войска. — Минало, III, 1918, кн. X, с. 5—44; E. Fabricius, PWRE, Bd. XIII, 1, p. 647—648; G. Féher. Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. — Archaeologia Hungarica, VII, 1931; Военното дело на прабългарите. С., 1938, с 160 и сл.; P. Polonic. Valurile antici din Dobrogea. — Natura, 1936, № 6; Хр. Георгиев. Старобългарското укрепяване. — Български войн, IX, 1931/1932, кн. 8, с. 47—48; С. Добревски. Укрепяване на родината. . ., с. 42—44; Вл. Кецкаров. Укрепителната организация на България и Византия от VII—IX в. — Родина, II, 1940, кн. 2, с. 38—52.

[105] E. Comşa, D. Popescu. Cercetari archeologice pe traseul canalului Dunare-Marea neagra, SCIV, II, 1951, fasc. 1, pp. 169—176; E. Comşa, Cercetari şi observatii in legatura cu laluri de din Dobrogea, ibidem, fasc. 2, pp. 233—238; Cateva descoperiri archeologice din raionul Medjidia (reg. Constanţa), MCA, IV, 1957, pp. 325—333 (където отнася керамиката към XI—XII в. и строежа на каменната стена — през епохата на Първата българска държава); E. Comşa, D. P. Bogdan. Inscriptia slavă din Dobrogea din annual 943, Studii revistă de istoria şi filosofia, IV, 1951, pp. 122—123; Д. П. Богдан. Добруджанская надпись 943 года, Romanoslavica. I, 1958, c. 88—89; А. А. Шангин, А. Ф. Вишнякова, Из комментария к „Записке греческого топарха“, ВВр, XIV, 1958, с. 114 и сл.; D. P. Bogdan. Grafitele de la Basarabi. — Materiale, VI, 1959, p. 562 sq.; G. Mihaila. Inscriptii slave vechi de la Basarabi (reg. Dobrogea). Studii şi cercetari linguistice, IX, 1964, I, p. 40 sq.; M. Comşa. К вопросу истолкования некоторых графитто из Басараби. Dacia, Nouv. série, VIII, 1964, p. 363—370; В. Гюзелев. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — ИПр, XXIV, 1968, кн. 6, с. 40—48; Ив. Гълъбов. Средновековна българска кирилска епиграфика през последните 30 години. — Археология. XVI, 1975, кн. 3, с. 15—17; Д. Овчаров. За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Басараб (Мурфатлар), пак там, XVII, 1975, кн. 3, с. 9.

[106] Й. Барня. Предварительные сведения о каменных памятниках в Басараби. Dacia, VI, 1962, p. 349—367; I. Barnea. Ceramica din cariera de creta de la Basarabi, SCIV, XIII, 1962, p. 293—317; Din nou despere datares valului şi bisericuţei tre flate de la Niculiţel, SCIV, XIV, 1973, 2, pp. 311—314; I. Barnea şi Şt., Ştefănescu. Din istoria Dobrogea. T. III. Bizantini şi români şi bulgari la Dunărea de Jos. Bucureşti, 1971, p. 97 sq. ; E. Condurachi, I. Barnea, P. Diaconu. Nouvelle recherches sur le „Limes“ byzyntin de Bas Danube aux X—XI s.,. Proceedings of the XIII Congress of Byzantine Studies. Oxford, 1967, pp. 179—193; C. Cihodaru. Precizari nexezare in legatura cu datarea valului, de piatra din Dobrogea şi insemnalire toparhului bizantin, SCIV, XVI. 1963, 5, pp. 1125—1135; Alte toparchului bizantin. Alla. II, pp. 261—280.

Вж. критика на тези схващания у В. Гюзелев, Ив. Божилов. ИПр, XXVIII, 1972, кн. 3, с. 115—125.

[107] P. Diaconu. Zur Frage der Datierung des Steinwalles in der Dobroudscha und der Localizierung der im Berichte der greichischen Toparchen geschilderten Eregnisse, Dacia, VI, 1962, p. 317—335 (където датира Каменния окоп между 943 и 992 г., а най-вероятно — към 976, когато дн. Североизточна България е била освободена през управлението на цар Самуил; Les Petchenègues du Bas Danube au Xe s., Dacia, XI, 1967, 1, pp. 266—267, 2, pp. 370; XIII, 1969, pp. 528 (където датира Големият землен окоп към IX век); P. Diaconu. N. Petre. Quelques observations sur le complex archéologique de Murfatlar. Dacia. XIII, 1969, p. 443; P. Diaconu, Em. Zah. Les carières de pierre de Pacuiul lui Soare. Dacia, XV, 1971, p. 361—306; P. Diaconu. Date noi privind „Valui mare de pamint“ din Dobrogea, Peuce, T. IV, 1973—1975, p. 199—212 etc.

[108] P. Diaconu. Realités archéologiques et considérations historiques, RRH, V, 1966, № 3, p. 489.

[109] К. Шкорпил. О земляных укреплениях. . ., с. 518—519, 558—559; Пограничният български окоп между Дунава и Черно море. . ., с. 543—553; Starobulharske stany. . ., p. 41 sq.

[110] Вж. доклада му на тази тема в Материалите от симпозиума „1300 години от образуването на българската държава. Шумен, октомври 1976 г. (под печат).

[111] Йорд. Иванов. Богомилски книги. . ., с. 282.

[112] Gr. G. Tocilesco. Fouilles et recherches. . ., p. 142 sq.; C Schuchardt. Die sogennanten Trajanswälle. . ., p. 24.

[113] Йорд. Венедиков. Старобългарски окопи. . ., с. 10—12.

[114] Р. Ст. Рашев. Български землени укрепителни строежи на Долния Дунав (VII—X в.), кандидатска дисертация, С., 1977.

за строеж от местните жители през 30—40-те години на XX в. Затова надписът не може да се използува като абсолютна долна граница за постройката на кастела и окопа. Р. Рашев приема, че каменната стена е изградена в обстановка на силна българска централна власт, при големи материални и военни ресурси и отсъствието на военни стълкновения с Византия в тази част на Полуострова. Според него това е могло да стане само през управлението на цар Симеон, когато Големият землен окоп е бил изоставен и вътрешната отбранителна линия на средищните земи е трябвало да бъде осигурена по-добре.

Във всеки случай и трите съоръжения са звена от най-вътрешната защитна линия на държавния център и средищните земи на България, макар и в различни времена. Тяхната аналогия с монументалните градежи в Плиска, Мадара, Преслав, Пъкуйул луи Соаре и други български обекти от тази епоха е очевидна и констатирана от много изследвачи.[115]

Втората линия за отбрана от северна посока на „Вътрешната област" се образувала от Хайрединския окоп (наречен по едноименното село на левия бряг на р. Огоста), стигащ до завоя на Дунава западно от дн. гр. Козлодуй, от Бразда Судика (ако приемем, че средищната област от север се отбранявала в най-вътрешната линия с Голямата река и крайбрежните окопи) и от Южнобесарабския окоп. Последният започва от левия бряг на р. Прут между дн. гр. Кагул и с. Колибаш (при Ваду луй Исак), минава северно от гр. Болград и езерата Кагул, Ялпул, Катлабух и Китай, за да достигне до северозападния бряг на лимана на реките Когълник и Сарата — езерото Сасик. Южнобесарабският се свързва с т. нар. „Южномолдавски", произволно назоваван сега и „Атанарихов" окоп, т. е. Галицкия.

Третата защитна линия в северна посока се състояла от Ломския окоп (между селата Дългошевци, дн. Замфир и Дългоделци), „Новаковата бразда" (името ѝ не е свързано с никое историческо лице), Галацкия и Севернобесарабския окоп.[116]

Браздата има 300 км дължина и започва от дн. с. Хинова на завоя на р. Дунав след Железните врата и гр. Дробета-Северин, върви в югоизточна, а сетне — в източна посока към гр. Крайова, минава северно от него, пресича Жиул, Олтул, Арджешул, Дъмбовица, Яломица и други реки, за да завърши при Дунавския канал Борча на няколко км южно от гр. Браила. За негово продължение може да се смята и Галацкия окоп, защищаващ предмостово укрепление и едно от най-удобните места за преминаването на Дунава.

Галацкият окоп започва от р. Серет (Сиретул) при с. Бранищя, на 12 км от устието ѝ и взима североизточна посока до северния бряг на езерото Братеш. Така земленото съоръжение, заключено в ъгъла между устията в Дунава на Серет и Прут, и по своя строеж наподобява на Плисковския.[117]

Съществува богата литература и по произхода на окопите в Бесарабия. Техният строеж също се приписва на различни народи: римляни, готи, татари и румъни.[118] От чуждите учени след К. Шкорпил и Дж. Бъри, Ст. Рънсиман и Г. Фехер ги определят категорично за дело на българската държава.[119]

В последно време румънските учени обявиха Бесарабските и Галацкото землено укрепление за римски, без да държат сметка, че преди всичко по разположението си те са твърде отдалечени от Дунавския лимес на империята. Тези автори свързват Северния Бесарабски окоп с готите по умозрителен път, без конкретна аргументировка,[120] като не се съобразяват нито с начина на строеж (чиято аналогия води единствено към Средновековна България), нито с обстоятелството, че в този район само последната е имала нужда от подобни съоръжения с фронт на север (за да се осигурят териториите, разположени на юг от тях) и че в околностите им са открити български поселения от VIII—X в.[121]

Напоследък Р. Рашев поддържа, че Южният окоп в Бесарабия е бил издигнат при хан Аспарух за отбрана от север на Онгъла, а северният — през IX в., когато този район добил значение при походите на хан Омуртаг към Днепър, основавайки се на надписа за гибелта на копана Окорсис, или във връзка с депортираните пленници-стратиоти от тема Македония и поставени от хан Крум за гранично население в отвъддунавските си владения.[122]

Според нас не е необходимо да се свързва строежът на землените съоръжения с някакво определено събитие, а с цялостната система у старите българи да осигуряват държавното си средище с тройна, ешелонирана линия от окопи. Ето защо ние сме наклонни да отнесем строежа и на Северния Бесарабски окоп още към началния период от съществуването на българската държава по Долни Дунав и в Северозападното Черноморие.

Южно от Старопланинската верига и нейните прегради България се сдобила с още една осигурителна линия за отбраната си — окопа „Еркесията",[123] чийто строеж е могъл да започне едва след първото териториално разширение в Тракия с присъединяването на областта Загоре, а още по-вероятно при хан Крум или хан Омуртаг, както ще видим за това подолу. Ако приемем, че окопите при р. Двойница са две линии, то и в южна посока осигуряването е било тройно.

От изложеното по-горе проличава ясно организацията на границите през началния период от съществуването на българската държава по Долни Дунав и в Северозападното Черноморие. Между „Вътрешната" или средищната област и външната граница на общността се простирали обширни земи под непосредствения контрол на столицата, но управлявани от първенците на местното население, те също осигурявали държавата от нападения на съседни страни и народи. Там били разположени защитни съоръжения, разставени в дълбочина. Откъм аварите и хазарите били изградени три реда землени окопи, подсилени на места с укрепени пунктове и осигурени с охраната на съюзните племена от склавини и сродни на Аспаруховите българи.

Отделни землени съоръжения от този вид се взимаха от някои автори погрешно като гранични. Според това се градеха хипотези за териториалния обхват и нарастването на българската държава през разглежданата епоха. Предназначението на окопите и укрепленията, строени или приспособени от прабългарите и склавините, не е било очевидно демаркационно, а защитно и осигурително. Тази практика се използувала в България до падането ѝ под византийско иго.[124]

Окопите се състояли от ров, берма или площадка, насип, в някои случаи и палисада[125] и укрепени пропускателни точ-

[115] P. Diaconu, Em. Zah. Les carrières de pierre. . ., p. 361 sq. Специално за българския произход и строеж на каменното съоръжение и на крепостта Пъкуйул луи Соаре през управлението на цар Симеон вж. също и R. Florescu, R. Ciobanu. Problema stăpinirii byzantine in nordul Dobrogei in sec. IX—XI. — Pontika, V, 1972, p. 396—397; Д. Овчаров. За характера. . ., с. 9; Ж. Аладжов. Противодесантни валове от времето на Първата българска държава, Студентски проучвания, 4, С., 1978, с. 57—58.

[116] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 213, свързва Южнобесарабския окоп с тези два, защото и трите имат своя трап на северната, а насипът — на южната си страна.

[117] К. Шкорпил: ИРАИК, X, табл. CXIII, 6. I.

[118] Вж. посочената книжнина у Д. Крънджалов. Валовете в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. — ГСУ —ИФФ, XXXIX, 1942/1943, С., 1943, с. 32. бел. 1—4. Най-точно бесарабските окопи са изследвани от тюбингенския проф. C. Uhlihg. Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogennanten Trajanswälle. Ein historisch-geographischer Versuch, Praehistorische Zeitschrift (Berlin), XIX, 1928, H. 3—3, с приложената карта в мащаб 1:200 000.

[119] J. B. Bury. A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basil II (802—867), London, 1912, p. 361—362. България през IX в. и покръщаването на славяните и българите. — Изв. ИД, IV, 1915, с. 112, 137—138; St. Runciman. A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930, p. 74. App. VI, pp. 288—290. Те ги датират през X в. Вж. Г. Фехер. Военното дело. . ., с. 117 и сл.

[120] Sc. Panaitescu. Valurile lui Traian din Bessarabia, Bucureşti, 1926; R. Vulpe. La date du valum romain de la Bessarabie inférieure. —В: Сб. в чест на Г. Кацаров, ч. I (= ИАИ, XVI, 1950), с. 89—98; Верхний вал Бессарабии и проблема гревтунгов к западу от Днестра, МИАЮЗССР и НРР, Кишинев, 1960, с. 267—274; — Les Gets et la rive gauche du Bas Danube et les romains, Dacia, IV, 1960, p. 319 sq.; La Vallachie et la Bessarabie-Moldavie sous les romains, Dacia, V, 1961, p. 374; Tabula Imperii Romani. Durrostorum-Tomi. Bucureşti, 1965; Drobeta-Romula-Sucidava, Bucureşti, 1965, p. 12; Istoria României, Bucureşti, 1960, p. 637 etc.

[121] Вж. резултатите от археологическите разкрития на територията на дн. Бесарабия, тук по-долу, бел. 179—182.

[122] Р. Рашев. Българските землени укрепителни строежи (дисертация).

[123] Д. Овчаров. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал „Еркесията" в Южна България. — ГСУ — ФИФ, LXIII, кн. III-История, 1970, с. 445—462 и пос. там. литература.

[124] Византийският летописец Михаил Глика (от първата половина на XII в.) съобщава, че в борбата си срещу Василий II Българоубиец цар Самуил, „който не могъл да му се противопостави открито, решил да укрепи страната на българите с ровове и укрепления, макар укрепителните работи да не му помогнали". Вж. Michaelis Glycae Annales, PGr. T. CLVIII, col. 579.

[125] Вж. напр. описанието на Сангаленския монах на окопите у аварите (ЛИБИ. Т. II, с. 283—284). Трябва да се има пред вид, че и те са

Карта № 3. СХЕМА НА ОТБРАНИТЕЛНИТЕ ЗЕМЛЕНИ СЪОРЪЖЕНИЯ В ЮГОИЗТОЧНИТЕ И СЕВЕРОИЗТОЧНИТЕ ПРЕДЕЛИ НА БЪЛГАРИЯ В КРАЯ НА VII И НАЧАЛОТО НА VIII В.

- Начална територия на българската държава по Долни Дунав
- Териториална придобивка от 705 г. в Тракия (Загория)
- Окоп — Път — Укрепен стан — Крепост
- Съвременно селище (с име в скоби)

Граници на контролираните от Византия територ и (Според Р. Й. Лилие)

- в края на VII в.
- в края на VIII в.

Представени с владицьте си градове на съборите:

АТИНА в 680—681 г. ФИЛИПИ в 691—682 г. ПАТРАС в 789 г.

Карта № 4. ТЕРИТОРИАЛНО НАРАСТВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ПЪРВИТЕ ТРИ ДЕСЕТИЛЕТИЯ НА IX ВЕК (ПРЕЗ УПРАВЛЕНИЕТО НА ХАНОВИТЕ КРУМ И ОМУРТАГ)

- .... Граници на България при заемане на престола от хан Крум в 803 г.
- ×××××× Граници на България при хан Крум според В. Н. Златарски
- — — — Военновременни граници с Византия в края на управлението на хан Крум (814 г.)
- ⊢⊣⊢⊣ Уредени и признати с договори български граници през управлението на хан Омуртаг (814—831)
- —·— Граници на Византия през първата четвърт на IX в. в Крим, Италия и западните части на Балканския полуостров
- ⊔⊔⊔⊔ Нови български отбранителни системи с окопи на северозапад и в Тракия
- т. ЕЛАДА Византийска военно-административна област (тема)
- БАВАРИЯ Франкска гранична област (марка)
- (БАНАТ) Днешни областни имена
- ◉ Столица ● Град ✧ Крепост

ки — врати. Те винаги са били едно трудно за пазене съоръжение, особено при значително по-ниската гъстота на населението през миналите епохи. Очевидно обаче тези строежи са изпълнявали твърде важни функции. Наред с психологическото въздействие те са спирали напора на противниковата конница и изобщо забавяли настъплението на врага, докато се организира противодействието. Само така може да се обясни издигането на подобни съоръжения с дължина над две хиляди километра от старите българи в техните предели.

*

Едновременно с утвърждаването и разширяването на българската държава обаче в недрата на нейното общество зреели някои процеси, които довели до изменения в нейната структура — към засилването на централната власт и към ограничения в племенното самоуправление.

След смъртта на Тервел до поемането на управлението от Кардам авторитетът на българския хан вероятно е бил накърнен в известна степен, но след бляскавите победи през управлението на хан Крум престижът на владетеля от Плиска бил възстановен и отново се издигнал твърде високо в очите на околния склавински свят.

Процесът на феодализацията, от една страна, и зачестилите войни с ромеите и др., както и зреещите конфликти с организиращите се племенни обединения на съседните западни и югозападни славяни, от друга страна, наложили засилването на централната власт и заздравяването на връзките ѝ с управлението на покрайнините на държавната общност.

Племенното устройство в значително нарасналата териториално България вече затруднявало отбраната ѝ и намалявало ударната ѝ мощ. До образуването на българската народност съюзната общност била без етническа хомогенност и сцеплението очевидно било крайно недостатъчно.

Данните в историческите извори позволяват да се заключи, че при създадената международна обстановка и при процеса на феодализацията пръв хан Крум взел мерки държавата да добие необходимите нови качества. Неговата дейност в тази насока, изглежда, се изразила в следните мероприятия:

1. Привличане на склавински първенци от подвластните и съюзнически племена[126] и на ромейски стратези и стратиоти (вероятно от негръцки произход[127]) от завоюваните области при изпълнението на различни държавни задачи и дейности.

2. Разселване на покорено население в различните покрайнини с оглед да се разкъса хомогенността на граничното население.

3. Въвеждане на всеобща наказателноправна система за населението (независимо от етническата им принадлежност) в цялата държавна общност, което проличава от Крумовото законодателство, адресирано до „всички българи"[128].

Успоредно с това вероятно са били осъществени и други нововъведения, за които не разполагаме с конкретни данни. Те вече ще да са ограничили племенната самостойност в известна степен. За това съдим от предизвиканата реакция. Тя се изразила в центробежни тенденции или направо в действия за откъсване на някои племена от държавната общност. Ние знаем с положителност за постъпките в тази насока само сред тимочаните и преденецентите.

При проявилите се брожения съвсем естествено и закономерно явление е било българските владетели да поставят доверени лица за свои управители в покорените земи. В този смисъл трябва да се тълкува известието, че през 827 г. „. . . българите опустошили с огън и меч земите на славяните, населяващи Панония, изгонили техните князе и им назначили български управители. . ."[129]

Някои поставленици на хан Омуртаг обаче може би са били местни хора. Има данни, че в завладените след войните през 827 и 829 г. територии от Долна Панония (териториите на запад от Средни Дунав и на север от Драва) местни племенни князе са признали върховенството на българския хан. Под такава васална зависимост бил например княз Ратимир (827—838).[130]

Подобни местни, а може би и наследствени вождове са били и част от управляващите новоприсъединените територии на запад от Карпатите. За такива български князе,[131] които дълго време запазили положението си, защото маджарите ги заварили при идването си в поречието на Средни Дунав, ние разполагаме обаче само с легендарни известия. В тях те са наречени от хронистите с условни имена, като напр. Кеан, Гюла, Менумороут, Салан, Глад и др.

Меноморoут стоял начело на племето секули,[132] чиито потомци са днешните секейци в Трансилвания. Този вожд имал средището си в крепостта Бихар.[133]

В маджарската „Национална хроника" се казва, че секулите били остатъци от трите хиляди хуни, които останали по Средни Дунав след смъртта на Атила и дочакали родствените си маджари в полето Чигла — оградено гранично пространство.[134] Я. Тури и Г. Фехер определят секулите като смесица от прабългари и авари,[135] Г. Ласло — като потомци на хуните, останали в Аварското хаганство,[136] а П. Мутафчиев — като полумаджаризирани прабългари.[137]

Секулите останали в дн. Източно Маджарско поне до идването на маджарите в края на X в., когато се приема, че се преселили в досегашното си отечество — югоизточния край на Седмиградско. Те изпълнявали със столетия там граничарска служба, но, макар и омаджарени, запазили за дълго своите черти и особености (между които и прабългарското рунно писмо). Това се обяснява с тяхната отдалеченост от латинизираните маджарски културни центрове.[138] С идването си в Седмиградско секулите попаднали пак в област, която поне до XI в. принадлежала на българския културен кръг: български свещеници били първите проповедници на християнството в този край и техните манастири все още съществували в XI в.[139] Г. Фехер обяснява заемките от гръцката и глаголическата азбука в рунното писмо на секулите (което според него е „старотурско", а те го притежавали и запазили като прабългари и авари) именно с влиянието на българската култура, от една страна, чрез завареното от тях население в Седмиградско, което се числело към българската църква и употребявало глаголическо писмо, а, от друга страна, чрез придошли там през XII в. от балканските територии власи или смесени власи и българи, принадлежащи също към българския културен кръг. И едните, и другите, са проявявали напълно българския характер на културата си, особено в черковно и книжовно отношение.[140]

били строени по обичая и начина на вътрешноазиатските народи. Подобни паралели могат да се намерят и в окопите на Волжките българи по сведения на Ал-Масуди.

Ал-Масуди (Абул Хасан Али ибн Хюсеин, 912—957) съобщава, че „страната на борджаните е обкръжена с трънеста преграда, която има отвърстия, прилични на прозорци, а тази ограда е подобна на стена до канал", т. е. ров с насип и палисада. Вж. А. Я. Гаркави. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских СПб, 1870, с. 26. Срв. превода у Д. Крънджалов. Валовете. . ., с 80—87.

Разкопките на старобългарското укрепление при дн. с. Калфа в Прутско-Днестровското междуречие показват, че то е имало две защитни линии: едното с ров и набити дървени колове, датирано към IX в., а другото — със землен окоп и ров — от X в. Вж. Г. Ф. Чеботаренко. Материалы к археологической карте памятников VIII—X вв. южной части Пруто-Днестровского междуречья, Далекое прошлое Молдавии. Кишинев, 1969, с. 216.

[126] За участието на Добромир и други склавини като важни сановници в българската държава вж. Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право. . ., с. 81, 103.

[127] Това са били главно арменци, сирийци или бежанци от диоцеза и провинцията Македония. Вж. за тях П. Коледаров. Образуване на тема „Македония" в Тракия. — Изв. ИИ, 21, 1970, с. 223 и сл.

[128] Suidae Lexicon, I, p. 483—484 (= ГИБИ. Т. V, с. 309).

[129] Annales Fuldenses, MGH, SS, Bd, I, p. 359 (= ЛИБИ. Т. II, с. 42)

[130] История Венгрии. Т. I. Под ред. В. П. Шушарин, Р. А. Авербух, Т. М. Исламов, Ю. А. Писарев, М. М. Смирин, М., 1971, с. 81.

[131] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 69 и сл.

[132] G. Hung., cap. 19—23, 28—29, 46—52.

[133] A Magyar honfoglalás kútföl, Szerk Pauler Gyula, Szilágyi Sándor. Budapest, 1900, p. 417.

[134] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 24.

[135] Пак там, с. 24, 55—57.

[136] Gy. Lászlo. A honfoglaló magyar népélete. Budapest, 1944, p. 95, 101.

[137] П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 177.

[138] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 55.

[139] G. Féher. Bulgarisch-ungarische Beziechungen V—XI Jahrhunderts. Budapest, 1921, p. 145—156; Влияние на българската черква в Маджарско. — В : Сб. В чест на В. Н. Златарски. С., 1925, с. 105 и сл.

Според някои данни дунавското християнство (т. е. източното православие) било познато сред авари и българи преди мисионерската дейност на западната черква през 70-те години на IX в. Вж. за това у Gy. Moravcsik, The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. — Studia Byzantina. Budapest, 1967, p. 331.

[140] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 54—57.

Според Г. Гьорфи секулите били от въсталалото срещу хазарската власт племе кавари, съставено от ховарезми, алани и „българо-тюрки“ (barsil[141] и eskil, sikil, на унгарски székely). Те били дошли само една година преди маджарите в Среднодунавските земи. Що се отнася до името на вожда им, той го свързва с унгарското име на моравците morot и със спомена сред маджарите за завладяването на Великоморавия.[142]

В Анонимната маджарска хроника за МенуMoроут се казва още, че бил поданик на цариградския император[143] и че отговорил на вожда Арпад високомерно чрез пратеници „от своето българско сърце“ (Menumorout. . . per legatos proprios Bulgarico corde mandando. . .).[144] Очевидно твърдението, че бил „византийски поданик“ може да се свърже със спомена за един исторически факт — подчинението на Менумороут на българския владетел. А България по време на написването на хрониката вече е била от дълго време поробена от Византия и в съзнанието на анонимния автор-католик тя я е изместила. Освен това за маджарите тези две страни били равнозначни по вероизповедния признак.

Според изнесените по-горе факти не би трябвало да има каквото и да било съмнение, че племето на секулите и техният вожд Менумороут (който и да се крие зад тази легендарна личност) са били тясно свързани с прабългарския етнос и държава по Долни Дунав.

Вероятно тъждествен по произхода си с Менумороут е и друг български управител в Седмиградско — местен вожд или назначен от хана първенец от Долнодунавска България — Гюла или Гелу.[145] Неговото средище бил Бълград или Български Белград (на маджарски език наричан Bolgár Fehérvár — очевидно според името на етноса, заварен в областта или Gyula Fehérvár — съобразно качеството на града — резиденция на господаря). Според нас най-вероятно името „Гюла“ да не е било лично, а под него да се криела титлата със значение на „господар“, т. е. поставленик на господаря-владетел или на владетелския род Дуло, стоял начело в България и други вътрешноазиатски народи. Дотолкова собствено име е и „Кеан“ (Keanus magnus, dux Bulgariae)[146], т. е. великият български хан.

За останалите споменати управители в тези предели на България данните в изворите сочат, че те по-скоро са били назначени от хана. Това са назованите с имената Салан, Лаборц и Глад, които сами по себе си подсказват за прабългарския им произход.

По начало трябва да се има пред вид, че в маджарските извори българските лица от епохата, след като християнството е въведено като официална религия в България, са дадени с езически имена. Вероятно това се е дължало на обстоятелството, че при много от случаите през разглежданата епоха в България са били употребявани двойни имена. Докато византийските автори предпочитали християнските, то явно за маджарите са били по-близко алтайските (вътрешно азиатските).

Г. Гьорфи обяснява и свързва срещаните имена в „Деянията на маджарите“ с топоними в среднодунавските земи,[147] но на нас ни се струва, че в повечето от случаите посочените от него местни имена имат патронимен произход, а не обратното.

Личността на Салан буди съмнение: дали е местен човек или поставленик на Плиска, защото изрично се казва в летописа, че бил потомък на великия хан, който някога присъединил тези области към своята държава. А най-вероятно това е хан Крум или синът му Омуртаг. Но въпросът става още по-интересен, ако се приеме, че техният род идва от панонските българи. Ясно е обаче, че Салан владеел земите между Дунава и Тиса, чак до границите на поляците и рутените, т. е. частта от дн. Словашко на запад докъм реката Хрон (Харам на маджарски език). Главните му средища и опори били крепостите Тител (при устието на Тиса в Дунава), Чернград (дн. Чонград, НР Унгария) и Алпар.[148]

Името на този първенец и това на дука Лаборц (управлявал част от страната му — около дн. гр. Земплин, НР Унгария) изглежда, че са свързани с прабългарски тотеми. Салан означава „мамут“,[149] а Лаборц се извежда от видния маджарски езиковед Янош Мелих от прабългарското *Алп-Барс (*Ал-Барс = „херoят пантер“), т. е. източноазиатски лъв. Според законите на славянското произношение то се е преобразило в *Лаборс, *Лоборс, а на маджарски — на Лаборц.[150] Така и до днес се нарича една река, която е десен приток на Горна Тиса.

Глад (Glad)[151], а по-късно и потомъкът му Охтум (Ohtum или с помаджарено име Ахтум или Айтони)[152] в действителност били български провинциални управители и стояли начело на Видинския комитат, простиращ се между Западна Стара планина и вододела на р. Марош (Мурешул) и Бели Кереш (Кришул Алб), т. е. планините Заранд и Корду. Найсеверната опора на тази военно-административна единица и на управителите ѝ била крепостта Марошвар (дн. Чанад, Ченад в СР Румъния).

Въпреки ненадеждността на данните в „Деянията на маджарите“ поради произволните съчинителства на анонимния им автор все пак споменатите имена могат да бъдат взети само като отражение от една българска действителност. Взети заедно с редицата още топоними от прабългарски произход в тези територии,[153] тези имена могат да сочат само за наличието на българска власт и население в Среднодунавската област през разглежданата епоха.

Въпреки всичко това и изричното свидетелство за произхода на Менумороут в последно време някои историци правят опити да „открият“ най-ранните прояви на румънска държавност в лицето на дадените в споменатия паметник български провинциални управители под условните имена „Менумороут“, „Гюла“ или „Гелу“ и др. Тези автори[154] се позовават на етническото определение „власи“ за част от войските, с които Глад превзел земите между Дунава и Марош, а също и на някои други споменавания на власи.[155] Те обаче не вземат пред вид, че „Деянията на маджарите“ не могат да се използуват като източник за положението в IX в., защото отразяват политическите условия и етническите отношения в края на XII в.[156] Следователно споменатите „власи“ са само едно отражение на съвременната за самия

[141] Срв. *Βαρσὶλτ* — хунски народ у Теофилакт Симоката (ГИБИ. Т. II, с. 339) в Кавказ, в отечеството им Onogoria. Вж. В. Н. Златарски. История. . . Т. 1, ч. 1, с. 33, бел. 1 и с. 89; Gy. Moravscik. Byzantinoturcica. . ., Bd. II, p. 191, 291. Следователно най-вероятното е барсилите да са били едно прабългарско уногондурско племе в Кавказ, обитаващо дн. Дагестан.

[142] G. Györffy. Formation d'états au IXe siècle suivants les „Gesta Hungarorum“ du Notaire anonyme, Nouvelles études historiques, publiées à l'occasion du XIIe congrès international des sciences historiques par la Commision nationale des historiens hongrois. T. I. Budapest, 1965, p. 39—41. Срв. обяснението на името „старият“ или „бащата“ Морут, който се борил срещу маджарите, у Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 72.

[143] G. Hung., SRH. T. I, p. 61.

[144] Ibidem, p. 104.

[145] Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 44. Клужкият археолог М. Русу произволно се опитва да определи „Кеан“, „Гюла“ и др. лица, споменати в „Анонима“ с „тюркски“ имена, като печенеги. Вж. M. Rusu. Notes sur les relations culturelles entre les slaves et la population romane de Transylvanie (VIe—Xe siècles). —В: Славяните и Средиземноморският свят VI—XI в. С., 1973, с. 198—199.

[146] A. Mag. honf. kútföl. . ., p. 407.

[147] Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 51.

[148] G. Hung., RSH. T. I, pp. 48, 51—52, 56, 59, 71, 80, 81. Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 43.

[149] Според необнародвани изследвания на М. Чалъков „слон“ в славянските езици е заемка от прабългарите, съответно от думата им за мамут, запазена и досега в чувашкия език.

[150] J. Melich. A bolgárok és a szlavok. — Magyar Nyelv, XVII, 1921. p. 1 sq.; XIX, 1923, p. 69 sq.

[151] Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 42 — извежда името му от топонима Gilád, Galad, Galadmonstora. Според нас обаче може би по-скоро това са местни патронимистични имена, а Глад — прабългарско собствено име. То се среща в латинизираната форма Kadalorum, която се споменава като фамилно име на граф Bulgar или Bulgarellus vocatur comes et potentis Kadalorum familia. Вж. Ив. Петканов, Славянски влияния в романските езици и диалекти (до XVI в.). — ГСУ. ФФ. Т. LIII, 1, 1959, с. 279.

[152] G. Hung., SRH, T. I, p. 49—50, 89—90.

[153] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 70 и сл.

[154] I. Barnea. Byzance, Kiev et l'Orient sur le Bas-Danube du Xe au XIIe siècle, Xe Congrès international des sciences historiques, Rome, 1955, Bucureşti, 1955, p. 4 sq.; Шт. Штефанеску. Румыно-болгарские связи в IX—XIV вв. и становление румынской государствености, Romanoslavica, IX, 1963, с. 534 и сл.; Les premières formations étatiques sur le territoire de la Roumanie. Dacoromania, 1973, № 1, p. 104 sq. ; В. Д. Королюк. Славяне, влахи и римляне и римские пастухи венгерского „Анонима“. —В: Восточная Европа в средние века. Кишинев, 1972, с. 139—158.

[155] G. Hung., cap. XI, XLIV.

[156] Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 50—51; В. Д. Королюк. Славяне, влахи и римляне. . ., с. 139 и сл.; Д. Дъерффи. Время составления аноним „Деяний венгров“ и степень достоверности этого сочинения. —В: Летописи и хроники. М., 1974, с. 115—128.

анонимен писател действителност. По негово време на север от Дунава вече е могло да има власи, но засега тяхното присъствие там през IX и X в. все още не е засвидетелствувано в изворите.

Близко до ума е, че отбелязаните от анонимния автор на „Деянията на маджарите" с условни имена вождове, носещи прабългарски белези и следи, са дадени, за да се представи прабългарското население, което е последвало хуните начело с Атила, а по-късно и аварите до Средна Европа и останало по тези места. Очевидно техният брой не ще да е бил незначителен, защото след несполуките на аварското ръководство на хаганството при обсадата на Цариград към 631—632 г. прабългарите в Аварско поискали за хаган да бъде поставен кандидат от тяхното потекло.[157]

Въпреки изселванията на част от прабългарите, обитаващи среднодунавските земи, в днешна Македония (начело с Кубер) и в различни покрайнини на Апенинския полуостров (водени от Алцек, Алциок и други вождове) и през следващите столетия от тяхната маса в днешна Унгария и в Седмиградско трябва да е останала една все още твърде многочислена етническа група. Това сродно по произхода си с Аспаруховите българи население заедно със склавините, проникнали в земите на запад от Карпатската планинска верига, неминуемо са били привлечени начело с вождовете си от българския владетел хан Крум и сина му Омуртаг с оглед да се осигури отбраната на обитаваните от тях земи, съставляващи гранични покрайнини на държавната общност.

Нещо повече — предполага се, че и самият хан Крум (чиито отношения към своя предшественик Кардам и обстоятелствата, при които е поел властта, са неизвестни) произхождал от прабългарите, които обитавали Среднодунавските земи и влизали в състава на Аварското хаганство. Допуска се, че хан Крум използувал нанесения от франките удар, за да освободи чрез въстание сънародниците си от аварското иго, присъединил земите им към българската държава и сам поел върховното ѝ управление.[158]

Прабългарското население в Средна Европа е занимавало много автори в миналото. Още през XVIII в. Йохан фон Енгел е смятал, че през Средновековието в басейна на Тиса съществувала значителна маса от българи и че именно тази е областта, споменатa от византийските писатели като „Отвъддунавска България", където били заселени депортираните от хан Крум стратиоти от темата Македония и Тракия.[159]

Просъществуването на тези българи, обособени в етническа група, както и споменаването на един техен управител под името „Гюла" дори до самия край на X в. (като баща на жената на маджарския вожд Гейза — Саролт) сочи, че тези потомци на прабългарите в Панония, Седмиградско и Карпатските котловини[160] и тогава са били запазили известно самоуправление начело със собствените си първенци, а какво остава за периода веднага след включването им в състава на българската държавна общност, т. е. цели две столетия преди това — в началните години на IX в.

Независимо от значителното потягане на военно-административната система в България при хан Омуртаг в посока на централизация старите порядки не са могли да бъдат ликвидирани отведнаж. Тогава не само се запазил, но се и утвърдил (вероятно с известни реорганизации) традиционният за вътрешноазиатските държави основен дележ на територията им на „вътрешна" (средищна) и гранични области. В първата с център столицата Плиска ханът управлявал с помощта на главните си помощници — кавханът и ичиргубоилът,[161] заедно с т. нар. „вътрешни" или на прабългарски език — „ичиргу", т. е. органи на централната власт, а в останалите покрайни области — „външните" или съответно „ючи"-боили, багаини и други сановници.[162]

Държавното устройство от този вид, при който централизацията на властта се проявявала най-ярко, останала в сила до самото падане на България под византийско иго. Устройството на вътрешни и външни области се запазило до 1018 г., когато Василий II Българоубиец приел капитулацията на болярина Богдан — „войвода на вътрешните крепости"[163].

Към средата на IX в. процесът на феодализацията и централизацията на властта в България отишъл още по-напред. Засега не може да се каже кога е въведено новото военно-административно устройство на българската държава, но има известни податки, които сочат, че при княз Борис I и цар Симеон тя вече била поделена на три големи и десет по-малки единици.

В т. нар. „Дюканжов каталог", или „Списък на българските архиепископи", се казва, че когато Климент станал епископ на Тивериупол (дн. Струмица) и (или) Великия, бил натоварен от княз Борис I „да надзирава и третия дял на българското царство (*τὸ τρίτον μέρος τῆς Βουλγαρικῆς Βασιλείας*), т. е. от Солун до Йерихо и Канина и (или) Тасипиат"[164]. По въпроса, какво трябва да се разбира под „третия дял на българското царство", съществува голямо разногласие в научната книжнина.[165]

Въз основа на етимологията на името „Кутмичевица" или „Кутмичиница", изяснена от Момчил Чальков с прабългарското ѝ значение — „новопридобита" или „новоприсъединена земя", приехме, че това е територията, населена със склавини и панонски прабългари, които се присъединяват към българската държава през управлението на хан Пресиан и на княз Борис I (т. е. дн. Македония с Южна Албания, части от долината на Българска и Сръбска (съответно дн. Южна и Западна) Морава, на Черни и Бели Дрин, Метохия и Косово поле), и я свързахме с народното име „Долна земя".[166] Първия дял приехме, че бил „Горна земя", или „Загоре", и съставлявал първоначалната територия на държавата със столицата ѝ Плиска. Той обхващал освен двете бивши провинции Горна и Долна Мизия с Малка Скития и владяната от България част от Тракия заедно със земите до Карпатите и в Северозападното Черноморие. Вторият дял бил територията, присъединена от хановете Крум и Омуртаг след разгрома на Аварското хаганство.[167]

Липсват достатъчно извори, за да възстановим пълната картина за военно-административната уредба на българската държава през разглеждания период. През княз Борисово време се знае за съществуването на комита Тирадин (начело на Брегалнишката област) и на Котокий и Добета (в Кутмичевица, съответно на Деволския комитат), а през управлението на цар Симеон — само на комита Дръстър, стоял начело на областта на север от Солун. От цар Петрово и Самуилово време във византийските и домашните извори имаме данни и имената на повече такива български местни управители-комити.

Общият брой на военно-административните единици през различните времена трудно може да се уточни. Все пак, ако се сравни сведението у Дуклянския презвитер с това на реймския архиепископ Хинкмар (845—882) в написаната от него трета част от Бертинските летописи, може да се направи изводът, че те са били десетина. Във връзка с бунта при езическата

---

[157] ЛИБИ. Т. I, с. 389.

[158] Сп. Н. Палаузов. Избрани трудове. I. Под редакцията на В. Гюзелев и Хр. Коларов. С., 1974, с. 91—95; П. Мутафчиев. История . . . Т. I, с. 175—176.

[159] J. von Engel. Geschichte des alten Pannoniens und der Bulgarien. Halle. 1767, p. 263. 314, 324; Geschichte des Ungarischen Reiches und seinen Neben Länder. Halle. 1797, p. 328.

[160] D. Simonyi. Die Bulgaren des 5. Jahrhunderts im Karpatenbecken, Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, X, 1959, No 3—4, p. 227—250.

[161] Ив. Венедиков. Преслав преди да стане столица на България. —В: Преслав. С., 1968, с. 42 и сл.; В. Гюзелев. Функциите и ролята на кавхана. . . , с. 137 и сл. ; същият: Ичиргубоилите на Първата българска държава. . . , с. 123 и сл.

[162] В. Н.. Златарски. Кои са били вътрешните и външни боляри? — В: Юб. сб. в чест на С. С. Бобчев. С., 1921, с. 45 и сл.; Ю. Трифонов. Към въпроса за старобългарското болярство. — Сп. БАН., XXVI, 1923, с. 44 и сл.; Iv. Dujčev. Les boljars dit interieurs et exterieures de la Bulgarie médiévale, Medioevo byzantino-slavo. T. I, Roma, 1956, p. 231—238; Iv. Venedikov. Trois inscriptions protobulgares, РП, IV, 1949, pp. 180. sq.; Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право. . . , с. 99—100; P. Koledarov. Le titulariat des boyards dans la Bulgarie médiévale et sa portée dans les autres pays, Etudes historiques à l'occasion du IVe congrès international des études slaves, Prague, IV. Sofia, 1968, p. 191 sq.

[163] ГИБИ. Т. VI, с. 291.

[164] Йорд. Иванов. Български старини из Македония. С., 1931², фототипно преиз. Под ред. на Д. Ангелов. С., 1970, с. 564—565; ГИБИ. Т. VII, с. 109—111.

[165] П. Коледаров. Климент Охридски. . . , с. 158—159.

[166] Пак там, с. 159—162, където обаче неправилно сме приели, че дележът на дялове нямал връзка с административното устройство на българската държава.

[167] Пак там, с. 160; P. Koledarov. Administrative Structure and Frontier Set Up of the First Bulgarian Tsardom. — B: Études balkaniques, № 3, p. 132—140. Вж. също Й. Андреев. Нарышская надпись князя Симеона и административное устройство болгарского государства в конце IX и начале (вж. пак там, с. 121—131).

реакция начело с княз Владимир през 866 г. споменатият архиепископ съобщава, че болярите, „колкото били в десетте комитата, се събрали около двореца му“ (. . . Quotquot igitur fuerunt intra decem comitatus, adunaverunt se intra palatum eius).[168] Дуклянският свещеник пише: „. . . Начело на тях [т. е. на българите, П. К.] стоеше някой си на име Борис, когото наричаха на своя език каган (т. е. хан — б. м. — П. К.), което на нашия език значи император. Под него се намираха девет първенци, които управяваха и съдеха народа, тъй като беше твърде многоброен. . .“ (Sub quo erant VIIII [novem] principes qui regnabant et iustificabant populum, quoniam multus evat nimis.[169]

Без съмнение тези „първенци“ (principes) са именно управителите на областите, а противоречието между двамата летописци по отношение на броя на единиците е само привидно. Може би Дуклянският презвитер изключвал от броя на комитатите „Вътрешната област“, защото тя се управлявала пряко от самия владетел.

В комитатите владетелските наместници били върховни управници и съдници, което ще рече, че в ръцете им била съсредоточена значителна власт според източния образец и традиция. Ето защо в апокрифните домашни съчинения, като напр. „Видение Исаево“ и др., често пъти някои областни управители се назовават направо „царе“, а в маджарските паметници те носят същата титла като владетеля — dux, но за хана се прибавя и „велик хан“ (dux Bulgarorum et Sclavorum, magnus Keanus).

Трудно е да се определят средищата на комитатите в българската държава през разглежданата епоха. Близко до ума е, че броят им, а може би и центровете им са се сменяли. Общо от изворите може да се предположи, че около „Вътрешната област“ са били разположени военно-административни единици със средища в: 1) Дръстър (дн. Силистра), 2) Бдин (дн. Видин), 3) Средец (дн. София), 4) Белград на Дунава, 5) Скопие, 6) Девол, 7) един център от този вид е имало в Северна Тракия (тогава наричана Македония, или по-точно — Македонін Болгарскін[170]), било в Пловдив или в Одрин в зависимост от това, кой от тях е бил в българските предели и 8) и 9) — още два комитата, които са били организирани в отвъддунавските земи, обхващащи покрайнините на североизток — по Тиса и Седмиградско и на северозапад — по Северното Черноморие, дн. Молдава с Буковина и част от дн. Украинска ССР. Седалищата на техните управители засега не сме в състояние да определим поради липсата на данни в изворите. Не са ни известни и титлите и рангът на владетелските наместници. Наред с комити те са назовавани оглу-таркани, бори-таркани, копани и пр.

Тенденцията за укрепване на централната държавна власт се засилвала непрекъснато. Има основание да се допуска, че към края на управлението на цар Петър по-важните комитати с ключеви позиции за отбраната на страната са били поверявани на съвсем близки родственици на династията. Такива са вероятно комитът на Средечката област Никола,[171] на Видинската (включваща и отвъддунавски земи) Глад, както и на тази в междуречието на Тиса и Дунав — Салан. За последния, както видяхме, неизвестният по име автор на „Деянията на маджарите“ изрично съобщава, че бил потомък на един велик хан (Keanus magnus), който някога бил присъединил тези области към своята държава[172] (т. е. хан Крум или синът му Омуртаг), което ще рече, че бил от българския царски род.

Има данни за български укрепителни съоръжения с погранично предназначение в далечния български северозапад — Унгарската Пуста, Г. Фехер пръв спира вниманието върху писмените известия в „Деянията на маджарите“ и на някои топоними, свързани със землени укрепителни работи. Той сочи съобщенията на анонимния автор за тези съоръжения в Szabolcsvar (=Укреплението на Саболч), Sárvar (Укреплението от кал) и Himes udvar (Разноцветния двор), укреплението на Менумороут в Бихар, твърдините Surungrad (т. е. Чернград, дн. Чонград), а също тъй и старобългарския топоним Zemplin (=Землин)[173] в поречието на Горна Тиса. Г. Фехер изказва предположението, че една част от землените укрепления и окопите в дн. Източно Маджарско имат български произход.[174]

При положението, че българите наред с построените от тях нови са използували след преустройства и заварени стари землени съоръжения, не е възможно те да не са оползотворили за целите си и тези в междуречието на Дунава и Тиса. Окопите са били разположени в отстъп и дълбочина поне от около 60 км от външната страна на граничната зона — р. Хрон (Харам) и съставлявали цяла една защитна система.

Средната линия (от Дунава при северната окрайнина на Будапеща — Уйпещ — до Тисабура на р. Тиса) е единична и с лице на север. Пред нея е разположена челната — между градовете Хотван и Ниредхаза.

На места тя е с по два или три окопа, чийто фронт е обърнат на север — северозапад. От Ниредхаза до Бихар окопът взима южна посока. Обърнат на изток, едва ли в този си участък е бил използуван от българите. Същите съмнения могат да се изкажат и по отношение на съоръженията на север от р. Кьорьош с фронт на юг, ако да не бе обърнат на северозапад издигнатият пред него окоп при с. Ечегфалва по левия бряг на канала Хортобад—Беретьо. Тези землени съоръжения могат да се вземат като една трета и най-вътрешна укрепена линия за отбрана, която почвала на североизток от крепостта Чернград. Не е ясно също дали е бил използуван окопът, наричан „Кишшанц“, който започва североизточно от дн. гр. Нови Сад и заключава триъгълника, образуван от Тиса и Драва в дн. обл. Бачка.[175] Подобно е устройството и на Галацкия окоп.

Откъм запад и северозапад българите изградили ред крепости, за да осигурят пътя на изнасяната сол и самите рудници в Седмиградско и Марамуреш за добиване на този жизнено важен през Средновековието продукт, а без друго и за отбрана на държавата си от съседните западни славяни и немците. Част от твърдините на този „лимес“ са били в междуречието Тиса — Средни Дунав: Пеща, Новград (дн. Ноград), Чернград (дн. Чонград),[176] Солноград (дн. Солнок),[177] Олпар, Тител; друга — по Горна Тиса: Саболч, Землинград (дн. Земплин) — всички в НР Унгария, Унгоград (наричан още Унг, Уг, Унградус, Унгвар, дн. Ужгород), Мукачево (Мункач), Берегово (Песергинум, Лампертсас, Берегсас), Хуст, Вишково (Вишк) и др. — в Закарпатската област на Украинската ССР; трета била разположена в дълбочина (в Седмиградско и Банат): Марошвар (дн. Ченад), Сланик (дн. Торда), Дъбика, Белград

---

[168] Annales Bertiniani, p. III, s. a. 866, MGH, SS, Bd. I, p. 475 (= ЛИБИ. Т. II, с. 287). Срв. Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската държава и право. . ., с. 99—100.

[169] Фр. Шишић, Летопис попа Дукланина. Београд — Загреб, 1928, с. 297, гл. XXX.

[170] В. А. Мошин. Сербская редакция Синодика в Неделю Православия, ВВр, XVII, 1960, с. 347—348.

[171] За родството на комитопулите с царствуващия дом вж. Б. Благоева. За произхода на цар Самуил. — ИПр, XXII, 1966, кн. 6, с. 79 и сл.

[172] Определен е като „внук“ (avus — G. Hung., SRH. T. IV, p. 48), а на друго място — „правнук“ (preavus — ibidem, p. 51).

[173] Срв. тази форма с името на селището на десния бряг на Дунава срещу Белград в първата съвременна карта на Сърбия Carte de la Principauté de Serbie, composée d'après les sources les plus récent par Jean Bugarsky. Ingéneur, Belgrade 1845 и в първия план на река Дунав от Земун до устието ѝ, съставен между 1779 и 1782 г. от австрийски военни мостоваци. Изображението и обяснителните бележки към него бяха открити в Картната сбирка на Военноисторическия музей в Будапеща и подготвени за обнародване у нас в ИДА, XXXVII, 1979, с. 136 и 147, бел. 1.

В немски и маджарски език старобългарската форма „Землин“ е запазена и до днес, но на сръбски е преобразувана на Земун, която е и официалната именна форма на селището сега. Забележително е, че и в неговите околности е имало старобългарски окоп.

Днес окопите в Източна Унгария са изследвани от археолозите от Националния музей в Будапеща П. Патай, Е. Гарам и Ш. Шопрони. Резултати са обнародвани в A Móra Ferenc Múzeum Evkönyve, 1962, № 2, с. 105—133 и др. Вж. също работата на Я. Гьозьо Сабо в Dolgozatok Heves megye múltjából. Eger. 1970, с. 30—35.

[174] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 37—38, 70.

[175] Limes u Jugoslaviji. T. I, Beograd, 1961.

[176] Запазени са основите на едно укрепление при моста Ержибет-хийд в Пеща. Неговите строителна техника и план съответствуват на тези на подобните съоръжения в Плиска, Мадара и др. обекти на юг от Дунава. За българския произход на името Пеща вж. капиталния труд на Пал Хунфалви за маджарската етнография (P. Hunfalvy. Ethnographie von Ungarn, Budapest, 1876), на Золтан Гомбоц за българските заемки в унгарски език (Z. Gombocz. Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, XXX, 1912), на Ищван Книежа — за характеристиката на славянските топоними в Унгария (Isz. Kniezsa. Charakteristik der slavischen Ortsnamen in Ungarn.—Studia Slavica, IX, № 1, Budapest, 1963, S. 27—44) и др.

[177] П. Коледаров. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVII в. — Изв.ИИ, 20, 1968, с. 109.

(Болгарфейервар или Гюлафейервар, дн. Алба Юлия), Бихар (дн. Бихаря), Слон[178] и др. — в СР Румъния.

Българският период на тези крепости — поотделно за всяка една и общо като укрепена система, която осигурявала държавата със средище в Плиска, а след това в Преслав и Охрид, още не е изследван, за да могат да се направят по-категорични изводи и заключения. Независимо от всичко това в случая трябва да се има пред вид, че някои автори, като разглеждат развитието на селищната мрежа в Унгария, отчитат българското влияние и принос за изграждането ѝ.[179]

Много добре обаче е изучен и показан българският характер на крепостите в междуречието на Днестър и Прут[180] в дн. Южна Бесарабия (УССР), където е била изградена друга българска защитна система — североизточната. Изследванията дължим на съветските археолози Г. Б. Феодоров,[181] Г. Ф. Чеботаренко,[182] А. Фурманов, И. Г. Хинку и др., които са разкрили и правилно интерпретирали материалите от VIII до X в. включително. Те показват строителството на българската власт в южната част на междуречието, съпроводено с усилена колонизация и значителен ръст на населението. Според нас това се обяснява със засилването на укрепителната система за отбраната на „Вътрешната област“ на България, особено след като българските гарнизони са били изтеглени от „запустелите крепости“ по десния бряг на Днепър, за които говори К. Багрянородни в съчинението си „За управлението на държавата“. Тези крепости от първоначалния защитен североизточен пояс са били изоставени, когато отбраната на държавата в тази посока е била поверена на съюзните печенежки племена. Последните са били допуснати да се заселят в тази „част от България“, без тя да се е отказала от суверенитета си върху предоставените им територии при условие, че ще изпълняват граничарска повинност.[183]

Аналогичен ще да е бил и случаят със северозападните предели на България. Там същата функция изпълнявали прабългарските и други сродни по произхода си вътрешноазиатски племена (хуни, авари и пр.), чиито потомци, както видяхме, са днешните секули (секейци).

Според сведенията на арабския географ от X в. Гардизи, който компилирал труда си главно върху данните в географията на Джайханѝ (Dzajhānī, съставена около 870 г.), между страната на нандорите (т. е. уногондурите или Дунавските прабългари) и моравците имало десет дни път.[184] Г. Гьорфи смята, че това пространство от 250—300 км отговаряло на Унгарската Пуста,[185] стигаща до р. Темеш (Тимишул) и че това трябвало да е земята, наречена от Регино в 889 г. Pannoniorum et Avarum solitudines.[186]

По отношение на тази „пуста“ земя от особен интерес е едно съобщение, което се съдържа в английската версия (превод и допълнения) от крал Алфред Велики (871—904) на Павел-Орозиевата творба „Срещу езичниците“.[187] Между сведенията в нея за българите и тяхната страна се казва, че „. . . На запад от моравците са тюрингите, бохемите и част от баварците. Южно от тях, от другата страна на река Дунав, се намира Каринтия, която се разпростира на юг до планините, наричани Алпи. До същите планини се простират и земите на баварците и швабите, а по-нататък, източно от земята на каринтийците, оттатък пустите земи е страната на българите, а на изток от нея лежи земята на гърците. . . На запад от Ахая, която се простира до Световното [Средиземното, б. м. — П. К.] море, се намира Далмация, която лежи на север от него, а на север от Далмация са българите и Истрия. Южно от Истрия е онази част от Световното море, която се нарича Адриатическо, на запад са Алпите, а на север и запад [в същност на изток — б. м. — П. К.] са пустите земи, които се намират между Каринтия и българите. . .“[188]

Като има пред вид, че Илирия, или по-скоро една част от нея, е в пределите на българската държава, английският крал-книжовник прави една актуализация в пасажа си за Филип Македонски, като отъждествява илирите с българите.[189]

По повод посоченото от крал Алфред съседство на България с Каринтия, трябва да споменем, че когато се говори за някакво легендарно настъпление на ляховете (поляците) на Балканите, неизвестният съставител на т. нар. Полско-силезийска хроника от XII в. съобщава, че то се разпростряло чак до Партия (т. е. дн. Иран), България и Каринтия.[190]

В. Гюзелев основателно свързва споменаването от крал Алфред за една обезлюдена територия, от една страна, с известията у западноевропейските автори за опустошаването на Панония след разгрома на аварите от франките (по Айнхардовата биография на Карл Велики) и за назоваването ѝ Баварска пустиня deserta Boiorum — във второто продължение на Annales Iuvavenses maximi — за 858 г., а, от друга страна, и с домашното наше известие за опустялата Моравска земя след завземането ѝ от маджарите (в Първото или най-старо житие на св. Наум,[191] писано от негов съвременник през първата половина на X в.).[192]

Очевидно по това време Гардизи е имал пред вид цялото разстояние от 10 дни път между Великоморавия и „Вътрешната“ (Средищната) област на България, която, както видяхме, се обитавала от Аспаруховите българи — уногондури. Те именно били наричани от източните народи, включително и от маджарите, „нандори“.[193] Посоченото от Гардизи огромно пространство в същност е представлявало обезлюдената територия в едната си част под унгарска власт (Оугромъ вь власть — у житиеписеца-съвременник на Методий), т. е. Панония с Великоморавските владения до р. Хрон, а от левия бряг на последната — другата, под българска власт и съставляваща външната държавна зона, нарядко населена с охраняващи я съюзни племена-граничари.

В споменатото вече съчинение на имп. Константин Багрянородни се съобщава, че Печенегия била „на половин ден път от България“.[194] Същият автор обаче изрично определя територията, обитавана от част от печенежките племена, като „част от България“ (*τό μέρος τῆς Βουλγαρίας*).[195]

Подобно е положението и в граничната зона към Византия в Старопланинската област. За нея Теофан Изповедник съобщава, че когато имп. Константин V Копроним „. . . намерил клисурите без стража поради лъжовния мир, навлязъл в Бъл-

---

[178] Ст. Ваклинов. Формирането на старобългарската култура. С., 1977, с. 132. За „слон“ като вид населено място — вж. П. Коледаров. Към въпроса за развитието на селищната мрежа. . ., с. 138.

[179] Ст. Радев. Докато Дунав тече. С., 1975, с. 21.

[180] История Молдавской ССР. Т. I. Кишинев, 1965, с. 66—67.

[181] Г. Б. Феодоров. Население Пруто-Днестровское междуречья в I тыс, до н. э., МИА, 89, гл. III и приложението, М., 1969.

[182] Г. Ф. Чеботаренко. Городище Кальфа, МИАЭМ. Кишинев, 1964; Материалы к археологической карте. . ., с. 211—229.

[183] П. Коледаров. Историческата география на Северозападното Черноморие по данните на К. Багрянородни. — ИПр, XXXIII, 1977, кн. 3, с. 53 и сл.

[184] A Mag. honf. kútföl. . ., pp. 170—171.

[185] За значението в маджарски език на думата puszta в смисъл на „пуст“, „празен“, „опустял“, „запустял“ и пр. вж. L. Hadrovics, L. Gáldi. Magyar-orosz szóltar. T. II. Budapest, 1972, s. v., p. 585.

Това местно име, изглежда, е останало от епохата на българската власт в тази гранична зона, която е имала специалното предназначение на „пустеещите земи“, което разглеждаме тук.

[186] Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 28. За текста у Регино вж. MGH. SS. Bd. I, p. 600.

[187] V. Gjuselev. Bulgarien und die Balkanhalbinsel in den geographischen Vorstellungen des angelsächsischen König Alfred der Grosse (871—904), BBl, IV, 1973, S. 91—104.

[188] King Alfred's Orosius, ed. by H. Sweet. London, 1883, p. 16_{15} 22_{14-16}.

[189] В превод текстът гласи: „. . . След това Филип Македонски поведе война срещу атиняните и ги победи, а след това се обърна против илирите, които ние наричаме българи. Той унищожи хиляди от тях и завладя главния им град Лариса. След това се насочи към тесалийците. . .“ (King Alfred's Orosius. . ., p. 110).

[190] Вж. Chronica Polonorum, MPH. T. III, p. 606 и Chronicon Polono-Silesiacum, ibidem, p. 430. Срв. текста и българския превод в ЛИБИ. Т. III, с. 51.

Срв. сведението в Adami Gesta Hammenburgensis ecclesiae Pontificum, че Славиния (т. е. земята на славяните), ако се включат в нея и земите на Бохемия и поляните, широчината на тази страна било „от юг към север, т. е. от река Лаба [Елба] до Скитското море [=Черно море]. Дължината ѝ пък изглежда започва от Хамбургската епархия и се простира на изток и продължава, обхващайки безпределни пространства чак до България [в различните ръкописи под формата Beuguariam, Benguariam, Bulgariam], Унгария и Гърция. . .“ Вж. ЛИБИ. Т. III, с. 377.

[191] V. Gjuselev. Bulgarien und die Balkanhalbinsel. . ., S. 97 и текстовете, дадени в бел. 29 и 30.

[192] Ibidem. Срв. Йорд. Иванов. БСМ, с. 307: . . . прїидоше Оугри пеѡн'скїи ѥзыкь, и поплѣниише Оугри. То въ Бльгары бѣжааше и ѡста земля ихъ поуста Оугромъ вь власть. . .

[193] През средните векове маджарите са наричали Белград на Дунава „Нандор Фейервар“ (=Прабългарски Белград) за отличие от Бълград (Белград) в Седмиградско, дн. Алба Юлия, когото назовавали „Болгар Фейервар“ или „Гюла Фейервар“. И двете местни имена водят произхода си от заварени стари обитатели прабългари.

[194] DAI, § 37, p. 168 (=ГИБИ. Т. V, с. 212—213).

[195] Ibidem, § 8, p. 54 (=ГИБИ. Т. V, с. 199).

гария чак до Чика[196] и като хвърлил огън в аулите,[197] които намерил, със страх се завърнал, без да направи нищо доблестно. . .“[198] Това показва ясно, че на юг от обитаваната долина на р. Камчия до южния край на проходите е имало също една охранявана, но ненаселена (като изключим стражите) зона. Съдейки по изричното твърдение на византийския летописец, последната е била също неразделна част от българската територия. Що се отнася до въпроса за положението на населената със склавини и напусната от елинизираните си стари обитатели Тракия, както и за степента на нейната връзка с Плисковската власт (или по-точно за участието ѝ в осигуряването на общността, може би като буферна зона извън последната), засега поради липсата на конкретни сведения не може нищо положително да се каже.

И двамата споменати византийски автори (Т. Изповедник и К. Багрянородни) не говорят за „ничия земя“, а изрично за територия на българската държава — за част от България. При внимателен анализ и правилно тълкуване до същия извод се стига и от съобщението на арабския географ Гардизи.

Следователно и на юг (към Византия), и на северозапад (към Великоморавия и Германското кралство, след това империя), и на североизток (към Евразийската порта) се простирали необитаеми или съвсем слабо населени територии. В дн. Унгарска Пуста това пространство е било по-обширно, но в Северното Черноморие и особено в Старопланинската област и Тракия — твърде ограничено. Тези земи са имали твърде рядко население, защото са били най-застрашени при внезапни нападения — първи и най-тежко страдали от походите на противника. Без съмнение обаче въпросните територии са съставлявали неразделна част от България и се намирали под пълния суверенитет на владетеля ѝ.

Този принцип на гранично устройство е бил установена практика на вътрешноазиатските народи. Разполагаме със сведения, че и у маджарите, и у аварите огромни пусти пространства земя, извън отбранителните окопи или гористите пояси, са представлявали важна част от защитната система на тяхната земя. Маджарите оставали обширни области извън отбранителната линия — т. нар. gyepüelve=области „отвъд плетовете“[199]. Същото се наблюдавало и у аварите — извън деветте кръга (Hring),[200] и у печенезите.[201] Целта е била да се създаде едно трудно препятствие за неприятеля, като бъде заставен да премине огромни пространства, без да намери храна или плячка, и да се движи през цялото време под заплахата от внезапен удар из засада.

Всичко това ни показва, че ние не трябва да смятаме границите на средновековната българска държава през VII—XI в. просто като точно определено (или делимитирано, както е в нашата действителност) трасе върху местността, отделящо териториите на две страни. Обикновено по силата на съществуващата практика сред съвременните историци и тяхната склонност към модернизация и на границите от Средновековието се придава линеарен израз. Те се възприемат с едно твърде опростено очертание, като се посочват началните, някои междинни и крайни точки, указани по местни обекти.

В същност пределите, до които се е простирала компетентността на българската държава и на нейните органи, са били определени и в този смисъл на думата ние следва и можем да говорим за точно означени, известни и признати в чести случаи и de jure държавни граници и територии. Но самата граница от онази епоха в крайна сметка трябва да се схваща като сложна в териториално и правно отношение структура, защото е представлявала една по-ограничена по обхвата си или по-просторна зона, дори и цяла област.[202] Тя е била полоса с буферно и осигуряващо предназначение. Тъй като тази територия била неразделна част от България и се намирала под върховната ѝ власт, то при определянето на държавната ѝ граница през разглежданата епоха ние все пак следва да определим на първо място нейните външни очертания.

*

От изложеното в настоящата глава ясно проличават развитието на военно-административното устройство на България през VIII—X в. и характерът на границите ѝ. Държавният център и неговата област, населена с прабългари, отначало са били обиколени от обширни външни територии, обитавани от съюзни племена и племенни групи от склавини и прабългари. Всички те заедно образували една държавна общност. Със значителното териториално нарастване на държавата още от самото начало на IX в. и особено с напредващото обществено-икономическо развитие в България била въведена постепенно засилваща се централизация на управлението. Съобразно със степента на последната в административното ѝ устройство следва да се различат три главни периода:

1. Общност на прабългари и склавини при запазено племенно самоуправление, но с ярко изразена върховна власт на хана над цялата държавна територия.

2. Преходен период през първата половина на IX в., когато наред с назначени от централната власт управители се запазват и някои зависими местни князе и вождове.

3. Пълна централизация в управлението на държавата — над всички предели, организирани в комитати, с начало откъм средата на IX в. В дадени направления обаче били образувани държавни гранични зони (полоси) с поселения на граничари, попълвани от съюзници-чужденци или племенни групи, сродни на основните компоненти на българската народност.

Българската държава запазвала своя пълен и безусловен суверенитет върху външните гранични зони и те били признати от всички за нейна територия. В този смисъл външните очертания на тези зони са представлявали същинските ѝ в тесния смисъл на думата граници, които са я отделяли от съседните страни и народи.

Службата на пазачи по българската граница е била добре организирана, строго спазвана и отговорна. От сведенията на Ал-Масуди и „Отговорите на папа Николай I по запитванията на българите“ проличава, че по границите на България е била осигурена и поддържана непрекъсната стражева служба. Със смърт били наказвани пазачите, които допуснели роб или свободен човек да избяга през границата.[203] Това показва, че територията на България е била съвсем определена и се е пазела по външните ѝ очертания не само от нашествие от външни врагове. Граничната стража е трябвало наред с това да осигури и запазването на работната сила — податните селяни — за феодалите и държавата, т. е. да не бъдат накърнени интересите им и се попречи на събирането на рентата.

Теофан Изповедник съобщава, че северите начело със своя княз Славун, които пазели границата откъм Византия, правели „много злини в Тракия“[204]. Очевидно това е ставало при техните набези с разузнавателни задачи. Дейността на северите би трябвало да се свърже с подобната на съгледвачите „хусари“ (χουσάριος, от старобългарското им име — хѫсаръ[205]), за чиято служба знаем добре от „Стратегикона“ на Кекавмен (XI в.), а именно: да разузнават за „силата на врага и неговите хитрости“, да взимат живи пленници,[206] да разкриват тайните проходи на крепостите при обсада,[207] да наблюдават и да охраняват.[208]

---

[196] Отъждествено с р. Тича, дн. Камчия в ГИБИ. Т. III, с. 272, бел. 6. К. Шкорпил. Стратегически постройки. . ., BSl, III, 1931, с. 19— търси във Върбишкото градище градът Цика — у Теофан Изповедник и ad Tzika — у патр. Никифор (на склавинското племе севери. Ив. Велков смята, че името на Върбишкото градище е било Белград, защото и до днес то е се запазило в имената на околните два върха на юг от него — „Голям Белград“ и „Малък Белград“); Ив. Велков. Градища. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. — Годишник на Народния археологически музей в Пловдив, II, 1950, с. 178.

Зад „Чика“ обаче би могла да се крие и прабългарската дума „чигла“ (=плет, висока ограда, насип или окоп). В случая — старопланинските защитни съоръжения. За етимологията ѝ по повод споменаването ѝ в легендарното известие, съдържащо се в Маджарската национална хроника, че останалите остатъци от Атиловите „хуни“ в Средна Европа дочакали маджарите в „полето Чигла“. Вж. Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 24—25.

[197] В същност това са били селища — на прабългарски език „аили“. Вж. С. А. Плетнева. От кочевий к городам, Салтово-Маяцкая культура, МИА, 142. М. 1967, с. 13 и сл. Срв. ГИБИ. Т. III, с. 272, бел. 7.

[198] Theoph. Chronographia. . ., p. 436 (=ГИБИ. Т. III, с. 272).

[199] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 33.

[200] Пак там, с. 25—33.

[201] DAI, § 37, p. 168 (ГИБИ. Т. V, с. 212—213).

[202] П. Коледаров. Отбранителната и гранична система на българската държава от 681 до 1018 г. — В: ВИСб, 1978, № 3, с. 109—123.

[203] Responsa Nicolae I Papae ad consulta Bulgarorum, §§ 20, 25 (ЛИБИ. Т. II, с. 84, 85—86).

[204] ГИБИ. Т. III, с. 272.

[205] Советы и рассказы Кекавмена, Подготовка текста, введения, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина. М., 1972, с. 353, бел. 129. Думата е проникнала в старобългарски език от готското hansa (=въоръжена дружина, кражба, разбойничество).

[206] Пак там, с. 135, бел. 128—132.

[207] Пак там, с. 153.

[208] Пак там, с. 177.

Глава II

ПЪРВОНАЧАЛНА ТЕРИТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРИ НЕЙНОТО ОБРАЗУВАНЕ И УТВЪРЖДАВАНЕ (681—800 Г.)

След злополучния поход на имп. Константин IV Погонат (668—685), който не могъл да попречи на Аспаруховите българи да заемат земите по Долни Дунав, Византия била принудена с договора от 681 г. да признае de jure самото съществуване на новата българска държава и владението ѝ върху отвоюваната територия, която de facto вече се намирала под властта на хана. Тези бивши византийски земи били южно от голямата река и достигали Черно море и Стара планина.

Територията на новоучредената държава обаче се простирала и извън тези предишни византийски владения. Тя обхващала пространни земи на север и североизток от споменатата река. В известието си за основаването на Българската държава на Долни Дунав Теофан Изповедник сочи само естествените ѝ граници, и то откъм Византия.[1] Те напълно се потвърждават при съпоставка със запазилите се през вековете следи от землените защитни съоръжения по Стара планина и морското крайбрежие.[2] Тези паметници и сведението у същия византийски летописец, че прабългарите „преселили" склавинското племе севери „от предната част на прохода [вероятно Върбишия[3]] до източните [т. е. Черноморските] области",[4] позволява да се определят доста точно граничните области на България към Тракия,респ. по посока на Византия.

Всички автори приемат, че на юг в пределите на Аспарухова България били предпланините (предгорията) на Стара планина,[5] по линията на балканските окопи, „като всички северни, а на места и южни устия на балканските проходи се намирали в ръцете на българите"[6].

Според К. Шкорпил римско-византийската старопланинска отбранителна линия е служела за „първата южна граница на новосъздадената в 679 г. българо-славянска държава"[7]. Но и той смята, че тя не вървяла само по главния балкански гребен, почващ от нос Емине, а и по северните му подножия, като на места преминавала и на северните балкански клонове (Голишката пл.), другаде и по главния гребен или по един от двата му склона.[8] За южна граница на балканската укрепителна система именитият археолог правилно приема р. Айтоска, р. Мътница и горното течение на р. Тунджа.[9]

Според народното предание землените укрепления, наричани „прегради", на турски език „герме" или „еркесия" (=пресечена земя), вървели без прекъсване по гребена на планината „от морето до границата със Сърбия",[10] т. е. до днешната българо-югославска граница. В същност изглежда, че само ниските части на планината и проходите са били пресечени с окопи, които служели за наблюдение и опора на стражите. Техният ров е изкопан на юг — към неприятеля. Не навсякъде тези съоръжения имали площадка (берма) между изкопа и насипа.[11] Някъде землените окопи били подсилени с укрепления. На места някои от последните имали зидани части. К. Шкорпил допуска, че по билото на окоповия насип се издигала палисада. Но този плет от тръни или побити колове е бил от нетраен материал, който не оставя следи.[12] Това вероятно е споменатата вече у Теофан „Чика".[13]

В противоречие с твърдението си, че укрепената линия била първата българо-византийска граница, К. Шкорпил другаде правилно определя системата от окопи като отбранителна, а не като погранична (limes).[14] V

Наистина не е логично да смятаме, че след като са овладели Старопланинския масив, Аспаруховите българи са се задоволили да осигурят само северните изходи на проходите. Като били „заселвани" „от предната [от гледище на Цариград, б. м. — П. К.] част на прохода до източните области", северите са изпълнявали задачата да пазят една гранична зона, която не може да не е обхващала цялата Старопланинска област заедно с южните ѝ скатове. От сведенията в изворите проличава ясно, че северите от племето на Славун давали стражеви и съгледвачески части, които наблюдавали движението и нанасяли вреди на неприятеля още от равнината.[15] Те ще да са поемали и първия му удар, като са се осланяли на укрепителните съоръжения, докато получат подкрепление от племенното опълчение или централната власт.

По този ред на мисли логично е да се приеме, че южните предели на българската държава откъм Тракия, респ. по посока на Византия, са обхващали една гранична област. Последната съставлявала целия Старопланински масив с непосредствено прилежащите към него земи. Следователно земле-

---

[1] Theop. Chronographia. . ., p. 359 (=ГИБИ Т. III, с. 263—264: „Като видели, че мястото е много сигурно, отзад поради реката Дунав, отпред и отстрани поради теснините [т. е. проходите на Стара планина] и Понтийското море. . ."

[2] Вж. К. Шкорпил. ИРАИК, X, с. 525—527; X. и К. Шкорпилови. Преглед на древнобългарските паметници. . ., с. 118 и сл., 121 и сл.; К. Шкорпил. Стратегически постройки. . . II, с. 129 и сл.

Новите изследвания след 1971 г. показаха, че известните на братя Шкорпил окопи са по-дълги и се намират не само напряко на речните долини, които са отворени към морето, но и по самия ръб на издигащия се над плажовете бряг. Вж. Р. Ст. Рашев. Български землени укрепителни строежи на Долния Дунав (VII—X в.). Кандидатска дисертация, С., 1977.

[3] Проходът не е отъждествен със сигурност. Според К. Иречек. AEM, X, 1886, H. 2, p. 157; К. Шкорпил. ИРАИК, X, с. 510, 564; В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 142, 146, 411—412 — това е Ришкият; според В. Аврамов. Плиска—Преслав. I. С., 1929, с. 78—94 — Веселиновският, а според Ив. Дуйчев. Проучвания. . ., с. 163, бел. 1 — Върбишкият, като най-известен и използуван през средните векове, а Веригава в Стара планина (Името се извежда от славянската дума „верига"). Има вероятност обаче да е от тракийски произход, но преосмислен от склавините топоним.

[4] Theoph. Chronographia. . ., p. 359. Тук използуваме превода на Ив. Дуйчев. Проучвания. . ., с. 163. Срв. този в ГИБИ. Т. III, с. 263—264.

[5] К. Иречек. История болгар. Одесса, 1878, с. 159 (който се придържа към казаното от П. Й. Шафарик); В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 151—152.

[6] Вж. В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 1, с. 152.

[7] К. Шкорпил. Стратегически постройки. . . II, с. 200.

[8] Пак там.

[9] Пак там, с. 199.

[10] К. Шкорпил. Преглед на древнобългарските паметници. . ., с. 11; V ИРАИК, X, с. 533.

[11] С берма напр. били окопите при с. Приселци, Бургаски окръг, при прохода Вартник и др. Вж. К. Шкорпил. ИРАИК, X, с. 534—535.

[12] Вж. К. Шкорпил. Преглед на древнобългарските паметници. . ., с. 13, където се позовава на свидетелството на арабския писател Ал-Масуди за начина, по който българите обграждали земите си; Стратегически постройки. . . II, с. 199.

[13] Вж. тук, гл. I.

[14] К. Шкорпил. Стратегически постройки. . . II, с. 199—200.

[15] ГИБИ. Т. III, с. 272.

ните укрепителни съоръжения не са могли да бъдат граничната линия, а отбранителна система, разположена в различна дълбочина по фронта на неприятеля и съобразена с местността. Обитаваните земи са започвали северно от проходите, както това се изяснява от израза на Теофан Изповедник: „от предната [т. е. от негова и на цариградчани гледна точка — б. м. — П. К.] част на прохода“[16]. Константин V Копроним „. . . намерил клисурите без стража поради лъжовния мир, навлязъл в България чак до Чика и като хвърлил огън в аулите, които намерил, със страх се завърнал, без да направи нищо доблестно. . .“[17] От този израз проличава, че южно от долината на Камчия или Старопланинските окопи до южните части на проходите е била охраняваната гранична и необитавана (като изключим стражите) зона. По всяка вероятност обаче тя се е простирала и на юг от планинската, обрасла през тази епоха с гъсти, непроходими гори област, може би и в напуснатата от елинизираната част от старото население и заета от склавините Тракия, до териториите, които все още били контролирани от империята.

Както видяхме, Р. Й. Лилие разкрива въз основа на приведените от него изворни данни и изводи вече една съвсем различна от приеманата в научната книжнина действителност в балканските владения на империята, а по-специално в Тракия през VII—VIII в. Приведеното от него свидетелство в арабския извор Khitab Al-Uyun, че „областта на Маракия [=Тракия] по това време [т. е. VII в.] бе пуста. . . И това бе тогава една от най-големите слабости на Ал-Кустантиния [=Византия]. . .“ и анализът на списъците на взелите участие в църковните събори в края на VII в. владици показват, че цариградската власт се разпростирала само върху тесни ивици от Черноморското крайбрежие от Месемврия (дн. Несебър) и Созопол до столицата, с Виза във вътрешността, Мраморноморското и Егейското, но до Енос. Не е ясно, както видяхме, положението на Одрин, чийто митрополит не се явява на съборите.[18]

Липсват каквито и да било данни за отношенията между хановете в Плиска и склавинските племена в Тракия, както и с тези в Софийското поле и долината на Струма и Нишава. В областта на Сердика или Средец по склавински (дн. София) българската гранична зона е стигала поне до предпланините на Етрополската планина и Мургаш. Отбранителен окоп е пресичал Арабаконашкия проход. Според някои сведения това съоръжение се свързвало с Островския окоп при с. Габаре, Врачански окръг.[19] Но окопите са осигурителните съоръжения на „Вътрешната област“ и не очертават външните предели на териториите, обитавани от склавинските племена в България.

Известна светлина върху отношенията между Плиска и склавините в Тракия, както и някои от условията на договора, сключен между хан Аспарух и Константин IV Погонат през 681 г., хвърля изразът у Теофан Изповедник, че имп. Юстиниан II: „нарушил сключения с българите мир, като пренебрегнал установените от неговия баща официални разпоредби и заповядал конните отреди да преминат в Тракия, искайки да оплени българите и склавините. . . През тази година [688] Юстиниан се отправил на поход срещу Склавиния и България. Той отблъснал българите, които тогава го пресрещнали, и нападайки, чак до Солун, заловил множество славяни, едни с война, други пък доброволно минали на негова страна и като ги прекарал през Абидос, поселил ги в областта Опсикион. На връщане бил причакан от българите в теснините на Клисурата[20] и едва успял да премине, като голяма част от войниците му била избита и мнозина били ранени. . .“[21]

Независимо от спора, дали българите, които подложили на сеч ромеите, са Долнодунавските или Куберовите в Солунската област и какви са били техните взаимоотношения,[22] този текст разкрива задължението, поето от империята при договорното признание на българската държава — да не се предприемат военни действия срещу склавините. Затова при похода на Юстиниан II българите, които явно са поставили това условие, се намесили в тяхна защита. Действията на императора, възползувал се от затишието на арабския фронт, за да се опита да реши въпросите на Балканите, могли да донесат 30 хиляди пленници и само малко да отслабят славянския натиск в Тракия. Колонизацията на сирийци в тази област и района на Стримон и Бистрица, където някои селища, като Енос, Филипи, Амфипол и Едеса (Воден), били отново заселени, бил само палиатив, защото те отново били загубени — на събора през 787 г. пак не били представени със своите владици.[23]

На запад Аспарухова България е граничела с Аварското хаганство. При буквалното тълкуване на споменатото вече Теофаново известие и когато землените окопи в днешна Северозападна България се приемаха за гранични, западната граница на новоучредената държава бе очертана от някои автори по Стара планина и до Искър[24] или в пространството между последната река и Тимок.

В. Н. Златарски смята, че западната граница „първоначално е вървяла по р. Искър до устието на р. Панега, оттам по бърдото Дреновица до с. Габаре, после по Островския окоп достигала до Дунава“, където е имало землено укрепление на върха Алибаш.[25] Позовавайки се на Арменската география от това време, той приема, че по-късно (след като отблъснал аварите на запад[26]) територията на България била разширена до линията, образувана от „изхода на Искърския пролом. . . по Врачанската планина на север към р. Огоста, по тая река до с. Хайредин, откъдето тя съвпадала със съществуващия днес стар окоп, който отива право на север до самия Дунав западно от с. Козлодуй при върха Килербаир“[27].

Братя Шкорпил също приемат, че „окопът от Орханийския проход до с. Остров е образувал във времето на Аспарух западната граница на България“, като отвъд нея на запад било Авария.[28]

По този въпрос Ив. Дуйчев основателно обърна внимание върху посочването на Теофан, че Аспарухова България на запад достигала държавата на аварите (μέχρις Ἀβαρίας). Въпреки липсата на достатъчно исторически свидетелства за югоизточната граница на Аварското хаганство през втората половина на VII в. същият автор изказва съмнение, че в пределите му се е включвала старата Горна Мизия и затова приема, че Аспарухова България се разпростирала по време на основаването си върху двете Мизии. Ив. Дуйчев смята, че западната граница на Аспарухова България се очертавала от последните разклонения на Стара планина западно от р. Тимок.[29] Тълкуването и предложението на Ив. Дуйчев са съвсем основателни, но се нуждаят от някои доуточнения.

Римската провинция Горна Мизия се простирала до р. Колубара, а има известие, че хаганът преследвал неуспешно Кубер до Дунава. Когато последният преминал казаната река, той дошъл във византийските предели.[30] Но дали може да се каже, че тогава Дунав е разделял хаганството от империята, или изразът е употребен в традиционния смисъл и предявява само една ромейска претенция? А може би той се явява само като една архаизация: исторически и формално се е считало, че империята владеела западния дял от Горна Мизия. Но тя в същност е била вече заета от склавинските племена моравци и браничевци. По всичко изглежда, че тогава само източният дял от Горна Мизия, населен от тимочаните, е спадал към Аспаруховата държавна общност като съюзна и гранична територия под върховната власт на хана.

Що се отнася до старите крепости Сингидунум (Белград), Виминациум (Браничево, при дн. гр. Костолац), Наисос (Ниш) и самата Сердика, те ще да са били напуснати от гарни-

---

[16] ГИБИ. III, с. 272.

[17] Пак там, с. 263.

[18] R. J. Lilie, „Thrakien“ und „Thrakesion“. . ., p. 36 sq.

[19] К. Шкорпил. Двайсетгодишната дейност на ВАД. . ., с. 52.

[20] Отъждествяването на тази клисура е спорно. Вж. Ив. Дуйчев. Славяни и първобългари. . ., с. 197, смята, че това е проходът Аконтисма (на запад от устието на р. Места), а В. Бешевлиев. Надписите около Мадарския конник. — В: Мадарският конник. С., 1956, с. 62, предполага, че тези теснини били устието на р. Рендина.

[22] Вж. за това В. Бешевлиев. Надписите около Мадарския конник. . ., с. 62—64; В. Гюзелев. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. — ИПр, XXIX, 1973 кн. 3, с. 44 и сл.

[23] R. J. Lilie. „Thrakien“ und „Thrakesion“. . ., p. 38—40.

[24] Г. Цанкова-Петкова. О территории. . ., с. 139—140.

[25] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 152.

[26] В. Н. Златарски. Българските князе от рода Дуло. — ПСп, кн. LXIII, 1903, с. 574. Вж. за този източник тук, гл. I.

[27] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 152.

[28] К. и Х. Шкорпилови. Двайсетгодишна дейност на ВАД. . ., с. 52.

[29] Ив. Дуйчев. Обелинение на славянски племена. . ., с. 71; П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 126.

[30] Acta S. Demetrii. Miracula, V, 196 (ГИБИ, Т. III, с. 159—160).

зоните и населението им. В това отношение има изворни известия и археологически данни.[31] Така например при мотивировката си пред аварския хаган, когато искал помощ за превземането на Солун, славянските първенци уверявали, че „ще превземат града не само заради това, че е обграден от тях, но тъй като вече са опустошили всички околни градове и области и защото само той е останал цял и прибирал всички бегълци от Подунавието, Панония, Дакия, Дардания и от другите епархии и селища, които се укрепявали. . .“[32] За укриването на бегълци от Ниш и Сердика в Солун, който им осигурявал закрила през време на склавинските нападения, говори и друг пасаж от „Чудесата на св. Димитър Солунски“: при отбраната на този град „защитниците се окуражаваха едни други с думи. Тези пък, които бяха от Ниш и Сердика и имаха опит в сраженията [със славяните] край техните стени, плачейки,им казваха: „Избягахме оттам и дойдохме тук, за да загинем с вас. . .“[33]

Доколко е било намаляло и рядко населението в Македония, Тесалия и Ахайя в края на VI и началото на VII в., може да се съди от един друг откъс от същия паметник — известието за аваро-славянската обсада на Солун около 596 г.: „Някой би помислил, че в Солун се намират на куп всички македонци, тесалийци и ахайци. Но и всичките заедно не биха представлявали и една малка част от това варварско множество, което е обкръжило града.“[34]

Колкото и да се допусне, че в тези текстове и у авторите, които говорят за разреждането на населението в европейските провинции на Византия, има преувеличения, то трудно е могло да устои на славянските нападения и очевидно е потърсило спасение другаде. Естествено, че и град като Солун независимо от величината си все пак е заемал ограничена площ и не е могъл да побере толкова голям брой бежанци и от север, и от юг, поради което те ще да са били препращани оттам с кораби.[35]

При това положение натискът на склавините още през първата половина на VI в. ше да е изтласкал значителен брой от елинизираното старо балканско население главно към столицата и особено в Тракийската низина,[36] а след заемането ѝ от склавини — вероятно в островите и Мала Азия. Това е още едно потвърждение за изказаната от Р. Й. Лилие теза, че Византия е загубила контрола си върху вътрешността на страната.

Още едно изворно известие, което показва, че хинтерландът на Черноморското крайбрежие е бил зает през VII в. от склавински племена, намираме пак в „Чудесата на св. Димитър Солунски“: в разказа за бягството на задържания под подозрение в Цариград княз на ринхините Пребънд. Той бил заловен скрит в тръстиката край имението на един от императорските преводачи край Виза. За този град има данни от списъците на църковните събори през 680—681 г., че е бил представен с епископа си.[37] А в „Чудесата“ се казва, че Виза „се намирала близо до други славянски племена, при които той можел да избяга и да се спаси. . .“[38]

Извън многобройните и многочислени депортации на склавини в Мала Азия[39] косвено свидетелство за плътното им заселване в Тракия намираме и в някои данни и от средновековната топонимия, засвидетелствувани в изворите. Особено показателни за славянския облик на Тракия са списъците на епископските катедри, подчинени на цариградския патриарх през X в., и специално списъците от времето на Лъв VI Мъдри (886—912), датирани от В. Грюмел към 901—902 г., или според нас — по-скоро от самия край на IX в.[40] и от управлението на Константин VII Багрянородни — към 940 г.[41] Там се срещат редица славянски местни имена за седалищата на епископите в епархията „Тракия“ под ведомството на Филипополския (Пловдивския) митрополит. Пет от общо десет имена, т. е. половината, са славянски според корена или окончанието си: Драмица, Йоаница, Лютица, Буково и Великия. Трябва да се подчертае, че последните са обхващали почти цялата Родопска област и сами по себе си сочат за славянската етническа принадлежност на мнозинството от населението в този район, в Елховско и други предимно планински,[42] но и равнинни местности. В това отношение особено показателни са имената „Загория“[43] и „Великия“, които не са селищни, а областни наименования.

За заселването и гъстотата на склавините в Тракия през един по-продължителен период показва и самият факт, че през IX—X в. те вече са наложили свои местни имена — на селища и области, а главното, че след възстановяването на ромейската власт в Тракия те са били възприети дори и от една толкова консервативна институция като Патриаршията в актовете, излизащи от нейната канцелария. В случая не трябва да се пренебрегва и обстоятелството, че епископските седалища са били в градове и крепости, чиито имена са твърде устойчиви топоними, които с много малки изключения претърпяват промени изцяло или по формата си вследствие настаняването на нови обитатели в тяхната околност.[44]

На запад от отбранителните землени съоръжения (трите реда окопи — Ломски, Хайредински и Островски), които осигурявали вътрешния дял от българската държавна общност, имали прабългарски стражи,[45] до вододела на Тимок и Морава се простирала гранична зона, чиято отбрана е била поверена на съюзното склавинско племе тимочани. Тъй че според естественото си очертание тогавашната югозападна граница към невлизащите в българската държавна общност склавински племена би следвало да се постави по планините Мироч, Дели Иван (Дели Йован), Велики Кръш (Велики Крш), Кучай, Ртан (Ртань) и Свърлижката планина.[46]

От Железни врата на Дунава започвала граничната област на северозападните и северните предели на Аспарухова България, опиращи се до Аварското хаганство. Естествена преграда тук се очертава Карпатската планинска верига. Южно и източно от нея не са известни археологически находки или други данни, които да сочат, че авари са се заселвали в днешно Влашко и Молдава.[47]

Тези две области се обитавали от склавини, които още през VI в. укрепили здраво своята граница по билото на Карпатите откъм Аварското хаганство. Съюзната територия,

---

[31] Пътят на бежанците към Тракия и Цариград е очертан от местата, където са открити колективни монетни находки от тази епоха — по големите магистрали, водещи към тази област. Вж. J. Jurukova. Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie, BBl, III, 1969.

[32] Acta S. Demetrii. Miracula, p. 167B (=ГИБИ. Т. III, с. 134).

[33] Ibidem, p. 167 (=ГИБИ. Т. III, с. 135).

[34] Коментаторът на „Чудесата“ във ВИИНЈ. Т. I, с. 178, бел. 11а, с право приема, че Македония и Гърция по това време са били съвсем слабо населени. За датировката на тази обсада вж. пак там, с. 179, бел. 12.

[35] П. Коледаров. Образуване на тема „Македония“. . ., с. 226—227 и посочените там изворни известия.

[36] Прокопий Кесарский съобщава, че още по негово време, т. е. през втората половина на VI в., крепостите Одрин, Пловдив, Берое (дн. Стара Загора) и Плотинопол (вер. дн. Узункюпрю в Югоизточна Тракия, Турция) тогава се смятали за „гранични на многобройни варварски племена“ (Proc. Caesariensis. De aedificiis, IV, 11, Opera omnia, ed. A. Haury, ed. stereot. G. Wirth, vol. IV, Lipsiae, 1963, p. 145).

Част от старото население на Континентална Гърция и специално на Патрас в Пелопонес забягнало. Вж. R. J. Lilie. „Thrakien“ und „Thrakesion“. . ., S. 45, Bem. 158, 159.

За съдбата на неелинизираното и елинизирано старо балканско население през VII в. вж. P. Koledarov. Politische und ethnographische Veränderungen auf dem Balkan im 7. Jahrhundert, Etudes historiques, X, Sofia (под печат).

[37] R. J. Lilie. „Thrakien“ und „Thrakesion“. . ., p. 36.

[38] Acta S. Demetrii. Miracula, 72 (=ГИБИ. Т. III, с. 145—146).

[39] П. Коледаров. Образуване на тема „Македония“. . ., с. 229, бел. 49.

[40] Вж. V. Grumel. Les régestes des actes du Patriarchat de Constantinople, V, 2. Istanbul. 1936, № 598; П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 156, бел. 1.

[41] ГИБИ. Т. IV, с. 158—165.

[42] V. Gjuselev. Forschungen zur Geschichte. . ., I. Konstantia, p. 158—163; П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 172—152.

[43] Вж. съобщението у Георги Монах за „дадената“ от имп. Юстиниан II на България територия в Тракия: „. . . Откъснал от ромеите земя, назована Загория, дал му я. . .“ (ГИБИ. Т. IV, с. 49).

[44] П. Коледаров. Образуване на тема „Македония“. . ., с. 229.

[45] Б. Николов. Раннобългарски находки. . ., с. 33—37.

[46] Тази западна граница приема, макар и без да се обосновава и да я уточнява, и П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 126. Той смята, че в Аспаруховата държава била включена цяла Мизия до планинската област около р. Тимок. А. Стратос също приема, че след образуването на българската държава византийската граница през VII в. минавала източно от Белград. Вж. A. Stratos. Les frontières de l'Empire au cours du VIIe siècle, Actes du XIVe congrès des études byzantines. Bucarest, 1975; T. II. Bucarest, 1975, p. 434. Този автор обаче не взима пред вид, че византийската власт е била изгубила контрола си върху тези територии през разглежданата епоха.

[47] Вж. карта XV. Teritoriul Carpato-Danubian în sec. VI—IX. Populaţia autochtonă, direcţiile de deplasare a gepizilor, avarilor, protobulgarilor şi pătrunderea slavilor, Istoria Romîniei. T. I, към p. 747. Аварските археологически материали се срещат в източна посока само до Карпатите, т. е. в дн. Седмиградско.

между Дунава и тази планинска верига също образувала граничната област, осигуряваща България в северозападна посока.

Поставя се въпросът, кои са били склавинските племена в тези предели. Името, останало от средновековието на днешно Западно или наричано още Мало (Кара, т. е. Черно) Влашко — „Северински Банат" (в маджарските документи — Szörény bánság, днес Олтения), както и името на дн. град Дробета—Северин (доскоро Турну Северин-Северска кула или Чернец[48]) следва да се свържат с известното ни от византийските извори племе на северите от групата на склавините. Пръв обръща внимание върху връзката между имената на споменатите град и област със северите видният чешки славист Любор Нидерле.[49]

Според изричното съобщение на Теофан Изповедник северите били поставени от хан Аспарух да пазят границите с Тракия или по-точно към ограничените по площ територии, все още контролирани от Византия: „от предната част на проходите до източните [т. е. черноморските — б. м. — П. К.] области, а останалите седем племена били преселени на юг и запад, чак до държавата на аварите. . ."[50] Ако въобще е имало размествания на склавините, то би трябвало да се предположи, че или старите живелища на северите са били в днешно Западно Влашко (към големия завой на Дунава при Железните врата), или че една значителна част от тях е била изпратена там от Мизия, където те са се били установили. За да може да се запази името на северите на север от Дунава през късното средновековие — до 1255 г., когато маджарите завземат днешно Западно Влашко и създават Северинското банство, — следва да приемем, че те са населявали две различни области. Това обстоятелство изглежда е останало неизвестно на византийските автори поради отдалечеността на тези предели от Цариград.

Що се отнася обаче до имената на останалите, пазещи граничните предели откъм Аварското хаганство съюзни на Аспаруховите българи склавински племена в днешно Влашко и Молдава, те остават неизвестни. Това също се дължи на неосведомеността и липсата на пряк интерес у византийските писатели към по-отдалечените от империята територии. Очевидно те са знаели само северите като обитатели на Мизия (бивша провинция на империята, а след основаването на българската държава — най-близко разположена до владенията ѝ земя), но не и имената на останалите племена от склавините, обитатели на отвъддунавските територии.

В това отношение още по-лаконичен е текстът у патриарх Никифор: „. . . На едни от склавините прабългарите заповядали да охраняват близките до аварите земи, а на други — да пазят съседните до ромеите земи. . ."[51] Той не споменава името дори и на северите, като въобще не говори за каквито и да било размествания на склавинските племена.

Понеже близките до Аварското хаганство предели били по това време днешно Влашко и Молдава, то следва да се отхвърлят изказаните досега предположения, че землените укрепления през низината по левия бряг на Дунава са очертавали северните граници на новообразуваната българска държава.[52] Трите окопа (браздите „Судика" и „Новакова" и този по десния бряг на Дунава) очевидно са имали, както видяхме, същото отбранително предназначение — да осигуряват вътрешния ѝ дял, както подобните съоръжения в днешна Северозападна България, Добруджа и Южна Бесарабия.

Според В. Н. Златарски времето и начинът на присъединяването на отвъддунавските български владения остават неизвестни, но той изказва предположението, че това е вървяло успоредно с постепенния упадък на аварската мощ.[53] Казаното обаче може да бъде вярно само за северозападните, но не и за североизточните български предели. Отвъд Дунавската Делта и по Северозападното Черноморие властта на хан Аспарух се утвърдила още с отбиването на хазарската опасност и задържането на силите на хаганството по Долни Днепър.

Действителната северна граница на българската държавна общност още с учредяването си е минавала по границата между гористата и гористо-степната област по Северното Черноморие.[54] В тази посока и на североизток към Хазарското хаганство отбраната на новооснованата държава била поверена на заселилите степта съюзни прабългарски племенни групи, последвали Аспаруховите уногондури след напускането на Кубратова България.

Етническият облик на земите между устията на Дунава и Долни Днепър по това време обаче е бил твърде пъстър. Остатъците от античните обитатели — скити и гети — се смесили със сармати, склавини (сред които може да се допусне, че са останали и източни славяни, т. е. анти или руси),[55] авари и прабългари. Част от последните са се били поселили в Северното Черноморие още когато били увлечени от хуните и аварите в движението им към Средна Европа, а някои може би са заседнали след завръщането оттам на хуните, когато Атила починал.

Разкопките и проучванията на съветските археолози в последно време показват, че културните следи в гористо-степната област в Северното Черноморие през разглежданата епоха са от т. нар. „салтово-маяцка" и „пастирска" култура.[56] Салтово-маяцката се разпространила в множеството си варианти[57] на една твърде значителна територия от Средна Волга до Долни Дунав, в басейна на Дон и Северския Донец, а както проличава от археологическите проучвания[58] — вероятно и до Днепър и Южен Буг, Приазовието, Северен Дагестан, Крим и в Северокавказска Алания. Съобразно с това и примеса от алани или хазари се различават трите главни варианта на салтово-маяцката култура: български, алански и хазарски.

Резултатите от археологическите разкопки и проучвания в Североизточна България, на територията на СР Румъния и в Бесарабия (в състава на Молдавската и Украинската ССР),

---

[48] За това средновековно българско име на дн. гр. Дробета-Северин вж. П. Коледаров. План на река Дунав от Земун до устието му, съставен от 1779 до 1782 г., ИДА, XXXVII, 1979, с. 141 и 149, бел. 48.

[49] L. Niederle. Slovánské starožitnosty. T. I. Praha, 1906, Odd. 1, Dil. 2 — Slovány jižni. s. 415—416 и приложената карта.

Според А. А. Кочубинский името „Олтения" било измислено и въведено в румънската съвременна книжнина, след като не била намерена никаква връзка с римските императори от дома на Северите, за да се изостави традиционното име „Северински Банат". Вж. А. А. Кочубинский. Записки Императорского Русского университета. Т. LXXIV. Одесса, 1899, с. 254—255, бел. 2.

[50] ГИБИ. Т. III, с. 263—264.

[51] Nic. Patr. Breviarium. . ., p. 35 (=ГИБИ. Т. III, с. 296).

[52] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 152—154 — определя твърде условно тези граници по „Новакова бразда" от напречния (в посока от север към юг) окоп при р. Олтул като продължение на Южнодунавския — Островския окоп при устието на р. Жиул до окопа южно от Браила, по Дунава, Серет към Прут, по Южнобесарабския окоп до завършека му при ез. Кундук и „в същата посока на изток и североизток до хазарската граница или пък, след като достигнела до Днестър, спущала се по тая река надолу към Черно море. За авторите на „История на българската държава и право" (с. 68) северната граница на България не е напълно установена, но приемат, че тя включвала земи и на север от Дунава.

[53] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 155.

[54] За границата на Черноморското полесие през Ранното средновековие вж. С. А. Плетнева. От кочевий. . ., приложените карти.

[55] Като доказателство за първите контакти на прабългарите със славяните още преди идването на първите на Долни Дунав се взимат звучащите като славянски имена „Гостун" и „Безмер" на владетели в „Именника на българските ханове". Вж. литературата по въпроса у Д. Ангелов. Образуване. . ., с. 195—196. Той смята, че териториалната близост между двата съюза, която била налице в продължение на дълги години, не е могла да не създаде условия за сближаване и опознаване помежду им.

[56] Н. Я. Мерперт. О генезис салтовской культуры. — КСИИМК, вып. 36, 1951, с. 14 и сл.; И. П. Ляпушкин. Памятники салтово-маяцкой културы в басейне р. Дона, МИА, 62, М., 1956; Ст. Станчев [Ваклинов]. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 283—323; М. И. Артамонов. История хазар. . .; С. А. Плетнева. От кочевий. . ., с. 3, 12; М. И. Артамонов. Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 1—9.

[57] Долнодунавският вариант от салтово-маяцката култура е и т. нар. „Балкано-Дунавска култура" или „култура Дриду". Във връзка с опитите да се обявят някои старобългарски паметници за „проторумънски" (вж. E. Zaharia, Săpăturile de la Dridu. Bucureşti, 1967), един от найголемите познавачи на средновековните култури в Югоизточна Европа — съветският археолог М. И. Артамонов заключава: „Отделянето на средновековната българска култура като отделна — т. нар. „Дриду", е произволно и е продиктувано от национална тенденциозност" (Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья, Доклади ГОСССР, 15, 1970, с. 13). Същото гледище се застъпва и от други съветски археолози. Вж. Г. Б. Феодоров и Г. Ф. Чеботаренко. Материалы. . . и др.

Вж. също някои български критики на квалификацията на „културата Дриду" като проторумънска: Ив. Божилов. Културата Дриду и Първото българско царство — ИПр, 1970, кн. 4, с. 115—124; рецензията на Ст. Ангелова за Э. А. Рыкман, И. А. Рафаилович, И. Г. Хынку. Очерки истории культуры Молдавии, Кишинев, 1971. — ИПр, XXX, 1974, кн. 3, с. 105—111 и пос. там литература.

[58] С. А. Плетнева. От кочевий. . ., с. 7 и сл. и картата на с. 187.

по северния край на Буковина, т. е. целият Балкано-Дунавски район,[59] по Волга и Терек и в Крим,[60] съпоставени с писмените известия, показват, че салтово-маяцката култура се намира именно в земите, които са били обитавани от прабългари, и особено на територията на образуваните с активното им участие държави: Долнодунавска и Волжко-Камска България, отчасти и Хазарското хаганство.

След образуването на своята държава в североизточните балкански земи и в Северозападното Черноморие със средище в Плиска и признаването ѝ от Византия с договора от 681 г., а особено като предосигурил своя тил чрез съюза си със склавините срещу империята и Аварското хаганство, хан Аспарух ще да е бил изправен пред необходимостта да вземе мерки за уреждането на своята граница и откъм североизток. В действителност оттам дошла и първоначалната опасност за неговия народ след нашествието на хазарите през 60-те години на VII в. То сложило край на бащиния му племенен съюз[61] и дало тласък за движението на запад.

За подобна дейност на първия владетел на Дунавска България в североизточните предели липсват преки сведения в писмените извори. Косвени данни обаче позволяват да се стигне до извода, че хан Аспарух не е останал безучастен към осигуряването на държавата си в тази посока:

На първо място това е легендарното известие в т. нар. „Българска апокрифна летопис“, съставена през XI в. въз основа на неизвестни по-стари домашни паметници, а вероятно и на една силна устна традиция. В летописа се казва: „Испор царува на българска земя 172 години и след това измаилтяните го погубиха на Дунава...“ (. . . И по томь погоубише его измаильтене на доунавѣ. . .).[62]

Друго косвено сведение за тези събития се съдържа в писмото на хазарския владетел Йосиф IV до испанския равин Хасдай ибн Шафрут от около 951—952 г. В краткия текст (считан за по-автентичен) той пише: „. . . У нас е записано, че в дните на моите прадеди те [хазарите, б. м. — П. К.] били многобройни. Но всевишният — да бъде благословен той — им дал сила и здравина. Те водили войни с народите, които са били по-многочислени и по-силни от тях, но с божията помощ ги прогонили и завзели тяхната страна. Те [българите, б. м. — П. К.] побягнали, а те [хазарите, б. м. — П. К.] ги преследвали, докато ги принудили да преминат през голямата река на име Руна [според отбелязването на издателя-преводач така неправилно е написано името на р. Дунав, б. м. — П. К.]. До ден днешен те са разположени на р. Руна, близо до Куштантини [=Константинопол, т. е. Цариград, б. м. — П. К.], а хазарите им завладели страната. . .“[63] „... Що се отнася до твоето запитване за протежението на нашата страна — нейната дължина и ширина, то нека бъде известно. . . от западната живеят 13 народи, многочислени и силни, разположени по Константинополското море [=Черно море]. Оттук вече границата завива на север до голямата река, наречена Ю-з-г [Днепър].“[64]

Пространната редакция на същия текст гласи: „. . . У мен е записано, че когато моите прадеди са били още малобройни, всевишният — да бъде благословен той — им дал сила, мощ и здравина — те водили война след война с много народи, които били по-могъщи и по-силни от тях. С божията помощ те [хазарите, б. м. — П. К.] ги прогонили и им заели страната, а някои от тях задължили да им плащат данък и до ден днешен. В страната, в която аз живея, преди са живели в-н-н-тр. Нашите предци хазари воювали с тях. В-н-н-тр-ите били толкова многочислени, както пясъка в морето. . . Те оставили своята страна и побягнали, а те [хазарите, б. м. — П. К.] ги преследвали, докато ги настигнали до реката по име Дуна. До ден днешен те са разположени по реката Дуна, в близост до Кустандина, а хазарите им завладели страната и я владеят до ден днешен. . .“[65] Хазарският цар определя западната граница на държавата си: „. . . в западна страна на 30 фарсаха, до голямата река по име Бузан [=Днепър, б. м. — П. К.].[66]

Независимо от високомерния тон и самохвалството на владетеля на хазарите Йосиф[67] дори и да приемем, че хазарите са проникнали при похода си на запад от р. Днепър, то владенията им в тази посока и според техните собствени свидетелства никога не са стигали по-далеч от левия бряг на същата река.[68] Същото се доказва и по археологически път — липсват данни за трайно пребиваване на хазари западно от р. Днепър.[69]

Очевидно хазарите не са могли да преодолеят съпротивата на българите и са били отбити нейде в отдалечените отвъддунавски земи на новоучредената си държава. От хиперболичния текст на Йосиф IV проличава, че посочването „при една река на име Дуна в близост до Кустандина“ е много общо и неточно. Явно е, че р. Дунав не им е била позната добре и едва ли са я достигали. Хазарите и техният владетел явно само са чували за нейното значение за българите като протичаща през средата на държавата им, но най-вероятно е известията да са били от по-късна епоха. Подобно пренасяне на събития към географски обект, значим за времето на писателя, наблюдаваме пак за Дунава при споменаването за гибелта на хан Аспарух в анонимния апокриф от XI в.

Истината в писмото се заключава единствено във факта, че са водени военни действия между българи и хазари, и в думите „хазарите им заели страната и я владеят до ден днешен“, т. е. и по негово време. Последното явно се отнасяло обаче само за земите на изток от Днепър — за Кубратовата „Стара и велика България“. Дори и да са достигнали Дунава, хазарите явно са били отбити.

Мястото, където е загинал хан Аспарух в борба с хазарите, и които са били североизточните предели на новоучредената му държава се доизясняват, като се съпоставят писмените известия с още едно археологическо разкритие — погребението на загинал на бойното поле прабългарски вожд до село Вознесенка, близо до днешния гр. Запорожие на Днепър. То било разкопано от украинския археолог В. А. Гринченко малко преди Втората световна война при строежа на Днепрогес. Той разкрил едно оградено с каменно съоръжение погребение с трупоизгаряне на военачалник-конник. Въз основа на характера на погребалния ритуал, богатството, вида и украсата на находките (железни оръжия — саби, бойни брадви и др.; конска сбруя, златни накити от колани и др.; трофий — сребърен орел, т. е. вид военно знаме, и др.) съветският учен заключава, че в този некропол е погребан неизвестен загинал

---

[59] За т. нар. „Балкано-Дунавска култура“ или „културата Дриду“ от епохата и пределите на Първата българска държава вж. M. Comşa. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX—X. Jahrhunderts im Lichte der archäologischen Forschungen, Dacia, nouvelle séri :, IV, 1960, p. 395—422; La civilisation Balkano-danubienne (IXe—XIe siècles) sur la territoire de la Roumanie (Origine, évolution et appartenance ethnique). Dacia. nouvelle série, VII, 1963, p. 413—438.

Вж. също обнародваните работи на Г. Б. Феодоров, Г. Ф. Чеботаренко, И. Г. Хынку и др. съветски археолози в библиографските посочвания у С. А. Плетнева. От кочевий. . ., с. 7, бел. 3 и към статиите на Г. Ф. Чеботаренко. Городиште Кальфа. . . и на Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища. . . и др.

[60] С. А. Плетнева. От кочевий. . ., с. 8.

[61] За разпадането на „Стара Велика България“ след смъртта на хан Кубрат (около 650 г.) под ударите на хазарите вж. В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 96 и сл.; М. И. Артамонов. История хазар. . ., с. 170 и сл.

За границите на обособилата се през течение на почти цяло столетие като значително племенно обединение на изток от р. Днепър в Приазовието и северно от Кавказ „Велика стара България“ вж. Ал. Бурмов. Въпроси из историята. . ., с. 32 и сл. Нейната столица бил Фанагория — на оттока на Азовското в Черно море.

[62] Йорд. Иванов. Богомилски книги. . ., с. 282 български превод у Ив. Дуйчев. — В: СБК. Т. I, с. 154 и сл. и коментара, пак там, с. 237—240.

Според Ив. Дуйчев. Едно легендарно известие за Аспаруха. — Vjesnik za archeologiju i historiju dalmatinsku, LVI—LIX, 2, 1954—1957 (Abramićev zbornik) данните на този апокрифен паметник независимо от легендарния си характер могат да се използуват за изясняването на някои въпроси от началната история на българската държава на Долни Дунав. Ив. Дуйчев обяснява известието с използуването на недостигнал до нас български летопис и отъждествява „измаилтяни“ с хазарите (пак там, с. 186—188=БС, с. 122—133).

[63] П. К. Коковцов. Еврейско-хазарская переписка в X в. Ленинград, 1932, с. 75. Срв. превода у В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 109—110, където е използувано изданието на Фр. Вестберг от 1908 г.

[64] П. К. Коковцов. Еврейско-хазарская переписка. . ., с. 81—82.

В бел. 9 издателят-преводач пояснява, че това е р. Юзег — старотюркското име на р. Бузан, дн. Днепър.

[65] Пак там, с. 92 и по текста на Йехуда бен Барзелай, пак там, с. 89.

[66] Пак там, с. 103.

[67] Данните в писмото на хагана се приемат със сериозна уговорка и от В. Ф. Генинг и А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. М., 1964, с. 116.

[68] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 125—126, също изказва съмнение, че хазарите са преследвали българите чак до Дунава.

[69] Вж. за западната граница на Хазарското хаганство по археологически данни у С. А. Плетнева. От кочевоий. . ., с. 186 и сл. и картите на с. 187.

в сражение прабългарски вожд и датира паметника към края на VII в.[70]

Личността на погребания във Вознесенка вожд и войн бе разкрита за първи път от Ст. Ваклинов. Въз основа на различни съображения той свързва находката с хан Аспарух. В полза на това становище говорят (наред с легендарното известие за гибелта на първия владетел на Дунавска България) още характерът и великолепието на предметите, трупоизгарянето (стар вътрешноазиатски обичай, ревниво спазван сред вождовете на прабългарите и при заселването им в Югоизточна Европа),[71] вложеният в погребението трофей — вид щандарт, какъвто през тази епоха само хан Аспарух е могъл да плени при голямата си победа над армията на Константин IV Погонат, и други съображения.

При внимателния анализ и съпоставката на писмените известия с археологическите разкрития може с положителност да се установи:

1) че долното течение на р. Днепър е разделяло владенията на Хазарското хаганство от българската държавна общност още от нейното създаване по Долни Дунав;[72]

2) че нейният основател хан Аспарух е загинал при отблъскването на хазарите и осигуряването на североизточните предели.

От устието на р. Днепър до нос Емине българската земя се простирала до черноморския бряг. По протежение на „Вътрешната област", както видяхме, били издигнати съоръжения и укрепления на определени по-уязвими места.

Територията на новообразуваната българска държавна общност се простирала до естествени граници: Карпато-балканската планинска верига, природната межда на гористата и гористо-степната област, долното течение на р. Днепър и черноморският бряг. България по Долни Дунав и в Северозападното Черноморие била сравнително лесна за отбрана и включвала терени с почти еднакъв облик — степна и добре напоявана от по-значителни и малки реки земя. Тя напълно отговаряла на полевъдните и особено скотовъдните изисквания на прабългарското стопанство.

*

По-благоприятни условия за консолидацията на българските предели настъпили при наследника на хан Аспарух — Тервел (701—721), и то в двете най-застрашени направления: откъм хазарите и Византия. Наскоро след смъртта на хан Аспарух хазарите започнали борба с арабите. Враждебността им се задълбочила през 706 г. с нахлуването на Маслама в днешен Азербайджан и завършила с договора от 737 г. след катастрофалния за хазарите поход на Мервана. Мирът бил съблюдаван до 762 г.[73]

Логично е да се допусне, че пред арабската опасност хазарите са проявили склонност към разбирателство с Дунавска България. Тогава може да се е стигнало до уреждането на отношенията между двете страни. Доводите за това са от умозаключително естество. Но и самата липса на данни за действия на българската държава срещу противници в Северното Черноморие е твърде показателна. Наистина тези области са били далеч от Цариград и полезрението на византийските писатели, за да ни оставят те някакви известия. В замяна на това обаче Херсон е бил важен преден пост на империята и ако би имало някаква възможност да се противопоставят на противник в тила на България, то това не би се пропуснало от цариградските императори. А и подобен успешен ход не би се премълчал и би намерил място в хрониките. Липсата на каквито и да било сведения за българо-хазарски конфликт е в пълно съгласие с резултатите от археологическите проучвания — отсъствието на хазарски паметници на територията западно от Долни Днепър.

Изводът се допълва и потвърждава от анализа на известията в изворите за българо-византийските отношения в самото начало на VIII в. Детронираният Юстиниан II Ринотмет избягал от Херсон и чрез брака си с Теодора (сестра на хазарския хаган) намерил убежище във Фанагория, бившата Кубратова столица. Заподозрян от византийците в кроежи да си възвърне бащиния престол, той избягал оттам и стигнал до Томи (дн. Констанца).[74] Като се спасил от бурята, той навлязъл по течението на Дунава и изпратил един от приближените си на име Стефан при господаря на България Тервел с молба да му даде помощ, за да завладеел отново царството на прадедите си; обещал да му даде премного дарове и собствената си дъщеря за жена. Тервел приел благосклонно пратеника и се съгласил с предложението. Тези събития се отнасят към края на 704 г.[75]

Юстиниан пътувал по море и заобиколил българските владения по Северното Черноморие, които граничели с Хазария. Струва ни се, че българският хан трудно би приел благосклонно и без естествено подозрение притежателя на византийския трон, сближил се с хазарите (другите негови основни врагове), ако отношенията му с последните не са били вече уредени. А това е могло да стане само преди съглашението на Тервел с Юстиниан II от 704 г. и пред вид назряването на конфликта между арабите и хаганството в 706 г.

Единствените правилни изводи от разказа на византийския летописец и от данните от археологическите разкопки и проучвания са:

1) българо-хазарската граница е била установена и омиротворена преди 704 г.

и 2) долното течение на р. Днепър е продължавало да разделя България от Хазария.

Фактите от непосредствено следващата епоха потвърждават тези заключения. Съюзът на двамата владетели и оказаната помощ на Юстиниан да си възвърне трона допринасят не само за стабилизацията на сухоземната граница на България с Византия в най-важното стратегическо направление, но и за първото признание за нара́стването на българската територия южно от Стара планина.

Според известието в разширената редакция от хрониката на Георги Монах[76] Юстиниан дал на Тервел много дарове, титлата „кесар" и „като откъснал от ромеите земя, назована сега Загория, дал му я. . ." От неговото съчинение пряко или косвено почерпили сведенията си за този факт и го преповторили византийските хронисти Лъв Граматик,[77] Георги Кедрин[78] и Симеон Метафраст.[79]

Почти всички историци, засягали въпроса за първото териториално разширение на Българската държава по Долни Дунав и нейните отношения с Византия, приемат, че Юстиниан действително е отстъпил територия южно от Стара планина. И наистина наскоро последвало едно потвърждение на тази териториална промяна и нейното признание от страна на Византия с договор през 717 г. между император Теодосий III (715—717) и самия Тервел или неговия приемник Кормисош. Освен това Теофан Изповедник съобщава, че след бляскавата си победа над Никифор I Геник от 811 г. и превземането на гр. Дебелт на следната година хан Крум отново повел преговори с Византия. Той поискал само едно ново потвърждение за териториалното нарастване на България в Тракия, признато през 705 и уточнено в 717 г.[80]

С помощта на конкретното указание в разказа на Теофан — че границата стигала до Милеона в Тракия (*ἀπὸ Μηλεώνων τῆς Θρᾴκης*) мнозина наши и чужди автори се стремят да локализират областта Загория. В зависимост от отъждествяването на Милеона с днешни селища тя се поставя в различни територии от днешна Североизточна Тракия.

---

[70] В. А. Гринченко. Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенки на Запорижжі. — Археологія, III, 1950, s. 37—63.

[71] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура. С., 1977, с. 35—38.

[72] А. В. Гадло. О черных и внутренних болгарах. Одна из спорных проблем исторической этнографии южнорусских степей, Географическое общество СССР. Ленинград, Доклады по этнографии, 6, 1968, с. 3—25.

[73] М. И. Артамонов. История хазар. . ., с. 218—220, 222—224.

[74] V. Tapkova-Zaimova. Quelques observations sur la domination byzantine aux bouches du Danube — le sort de Lykostomion et de quelques autres villes côtières. Studia balcanica. I, 1970, p 80, n. 8 — смята, че в текста на Теофан Изповедник и на патриарх Никифор Томи не трябва да се отъждествява с дн. гр. Констанца в Северна Добруджа.

[75] ГИБИ. Т. III, с. 266—267; В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 161.

[76] Georgii Monachi Chronicon, PGr, T. CX, col. 905 (=ГИБИ. Т. IV, с. 49).

[77] ГИБИ. Т. V, с. 149.

[78] ГИБИ. Т. VI, с. 216, където терминът е сгрешен — Загора вместо Загория.

[79] В. И. Срезневский. Симеон Метафраста и Логотета. — Списание мира от бития. СПб, 1905, с. 740. На старобългарски името е транскрибирано Загорꙗ.

[80] Theoph. Cronographia. . ., p. 497 (=ГИБИ. Т. III, с. 285). За този договор вж. Вл. Кутиков. Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор в 716 г. — ИПр, XVIII, 1962, кн. 3, с. 83 и сл.; Българо-византийският договор от 716 г. (Правно-историческо изследване). — ГСУ, Юр. ф., LXV. 1974, с. 71—116.

К. Иречек определя първото териториално нарастване на България до Милеона по линия, която съвпада с българо-византийската граница през XIV в., т. е. в областта Парория[81] в Странджа планина.[82]

В. Н. Златарски доуточнява, като предполага, че отстъпената от Византия на Тервел територия е била на юг от Стара планина и стигала до окопа Еркесия, а Милеонът е „Кале баир" — разрушения на Манастирските възвишения над днешния гр. Тополовград.[83] Според колективния труд „История на България" териториалната отстъпка на Юстиниан II била около днешните градове Сливен, Ямбол и Айтос.[84] В. Бешевлиев възприема етимологическото обяснение на „Милеона" с „ябълка", свързва го с днешните села Горно и Долно Ябълково в Бургаски окръг и разпростира южната граница на отстъпената територия до землищата им.[85] Според Х. Кислинг и Ив. Дуйчев е по-правилно да се приеме, че днешното с. Ябълково (на турски — Алмали, в Хасковския окръг, на десния бряг на р. Марица и на около 30 км западно от Констанция, дн. гр. Марица) е средновековното селище, което се споменава в Теофановата хроника по казания повод и може да се изведе с това значение на „Милеона".[86] Според нас тази локализация е най-приемливата.

Вл. Кутиков въз основа на локализацията му в района на Голямоманастирските височини и Сакар планина предполага, че Милеона е избран граничен пункт, за да бъде използван в интерес на мирновременното предназначение на важната пътна артерия, свързваща двете страни между Одрин и Ямбол по р. Тунджа. Като има пред вид, че следващата кауза от договора е свързана с търговския стокообмен на двете страни, същият автор се запитва дали крепостта Милеона не е била въведена в граничен митнически пункт между България и Византия.[87]

Ст. Рънсиман изключва Месемврия, Анхиало (дн. Поморие) и Дебелт (при днешното едноименно с. в Бургаски окръг) от отстъпената под името Загория територия.[88] На същото становище е и П. Мутафчиев[89].

Напоследък В. Гюзелев използува двете известни точки, а именно: 1) Милеона (за чиято локализация също приема с. Ябълково в Хасковски окръг) и 2) източната част на Стара планина, за да определи приблизително границата на отстъпената от Юстиниан II земя Загория: на север от левия бряг на р. Марица (преди завоя ѝ при Констанция), на запад до перпендикуляра, изтеглен от една точка на изток от Филипопол (дн. Пловдив) към Милеона и р. Марица, а пряката линия оттам до Емона (като крайна точка на Стара планина) — за югоизточна граница на областта.[90]

Единствено Г. Цанкова-Петкова поддържа, че съобщението в разширената редакция на хрониката на Г. Монах за предадената от Юстиниан II на хан Тервел територия е късна интерполация, от която са заимствували по-късно другите византийски автори, и че то отразява и може да се свърже единствено с отстъпената от Византия на княз Борис I земя в Тракия. Същата авторка поддържа, че именно тогава тази област е била наречена Загория и се простирала между Ришкия проход (като приема отъждествяването му от К. Иречек със „Сидера"), Дебелт и Черно море.[91] Г. Цанкова-Петкова привежда по-късни споменавания на областта „Загоре", за да обобщи понятието като име отначало на Придунавска България на север от хребета на Стара планина[92] (а по-късно и на цяла България) и да подкрепи крайно погрешната си и несъстоятелна теза, че едва когато приела християнството, българската държава се е разширила на юг от официално определената българо-византийска граница, която вървяла по милиарните знаци в Тракия, успоредно с източния балкански хребет като естествена граница между провинцията Тракия и Долна Мизия. Според нейното тълкуване Юстиниан II дал на хан Тервел титлата „кесар", но не му бил отстъпил никаква територия, а само потвърдил официално съществуването на българската държава.[93]

Очевидно Юстиниановата „отстъпка" се отнасяла до бивша византийска територия, върху която империята вече продължително време нямала фактическа власт. Известният израз у Георги Монах „откъснал от ромеите земя, назована сега Загория, дал му я"[94] при това положение отново изразява византийската историческа претенция върху територията на Тракия, както и в случая с Мизия, при сключването на договора от 681 г. Както вече видяхме, Тракия е била доста плътно заселена със славяни и затова Г. Монах пише „назовавана сега Загория".

По същина обаче изглежда хан Тервел и имп. Юстиниан II са се споразумели да си поделят Тракия или по-скоро империята е признала едно съществуващо положение и установеното вече от българската държава влияние върху славините на юг от Стара планина. „Даването" на Загория следователно не е друго освен отказ от „правата" на Византия върху част от бившите ѝ владения в Тракия.

Съответният текст у Теофан Изповедник ни позволява да определим обхвата на отстъпените територии благодарение на указанието, че границата минавала по „Милеона в Тракия".

Отъждествяването на този обект от Г. Цанкова-Петкова с милиарните камъни или стълбове по стар римски път (тя приема, че Милеона е изопачено от milia) обаче остава открит въпросът, дали българо-византийската граница е минавала покрай съобщителна артерия, започваща от Черно море, през Месемврия и подбалканските полета, както тя предполага,[95] или пък покрай пътя, който води пак от същия град и Анхиало през Aquae Calidae (или Термопол при дн. Банево, Бургаски окръг) към Кабиле до едноименното днешно село в Ямболски окръг и оттам за Бероe или Augusta Trajana (дн. Стара Загора) и Diocletianopolis (вероятно дн. гр. Хисаря).[96]

По-късните известия за реорганизацията на военно-административната и отбранителна система в Тракия през регентството и самостоятелното управление на имп. Ирина са косвени свидетелства за загубените от Византия позиции и за размера на придобивките на България в тази област. Освен това в изворите няма сведения, които да опровергаят факта, че България е владяла областта Загория за около половин век след 705 г. — до походите на Константин V Копроним. Застрояването на крепостите Бероe и Анхиало в 783 г., а десетилетие след това и на Маркели (отъждествявано с Хисаръка при гр. Карнобат), също показва обхвата на българската власт в оспорваните северни предели на тема Тракия през разглежданата епоха.[97] От тази византийска дейност проли-

[81] Г. Горов. Местонахождението на средновековната Парория и Синаитовия манастир. — ИПр, XXVIII, 1972, кн. 1, с. 64.

[82] К. Иречек. Княжество България. Пътувания. . ., с. 685 и сл., 700—702.

[83] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 170 и 178—180, където датировката на К. Шкорпил и Дж. Бъри за по-късния строеж на окопа е объркана.

[84] История на България. Т. I², с. 62.

[85] V. Beševliev. Les inscriptions du relief de Madara. BSl. XVI, 2, 1955, p. 245; Надписите около Мадарския конник. . ., с. 72 и сл., Die protobulgarischen Inschriften. . ., S. 61—62.

Според същия автор (К вопросу о награде полученной Тервелем от Юстиниана II в 705 г. — ВВр, XVI, 1959, с. 1 и сл.) сведението у Г. Монах е интерполация, която навярно е станала във връзка с мирния договор от 716 г., който той датира в 717 г.

[86] H. J. Kisling. Beiträge zur Kenntnis Thraciens im 7. Jahrhundert. Wiesbaden, 1956, p. 20; Iv. Dujčev: Südost-Forschungen, 17, 1958, p. 321; Idem, Medioevo bizantino-slavo, III, Altri saggi in storia, politica e letterata. Roma, 1975, p. 48—49.

[87] Вл. Кутиков. Българо-византийският договор от 716 г. . ., с. 96—97. Ако не тогава, то малко по-късно Милеона на Марица вероятно ще да се е развил и играл подобна роля на гранична крепост, ако, както предполагаме, той остава на държавната межда и след договора, сключен от хан Омуртаг в 814/815 г. Вж. тук по-долу, гл. III.

[88] St. Runciman. A History of the First Bulgarian Empire. London. 1930, p. 31.

[89] П. Мутафчиев. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. — ГСУ, XXXI, 8, 1935, с. 35; История. . . Т. I, с. 144, 217.

[90] V. Gjuzelev. Forschungen zur Geschichte. . . I. Konstantia. . . ., p. 163—164.

[91] Г. Цанкова-Петкова. О территории. . ., с. 137—139.

[92] В това определение на името „Загоре" Г. Цанкова-Петкова в същност се придържа към *К. 'Αμάντος, Ζαγορά-Βουλαρέα, 'Ελληνικά* V, 1932, с. 427.

[93] Г. Цанкова-Петкова. О территори. . ., с. 137—139. Нейната теза се възприема от T. Wasilewski. Byzancjum i słowianie w IX wieku, Warszawa, 1972, p. 43—44.

[94] ГИБИ. Т. IV, с. 49.

[95] Г. Цанкова-Петкова. О территории. . ., с. 132—133 и посочената литература на с. 125 и сл.

[96] За този път вж. Братя [К. и Х.] Шкорпилови. Черноморското крайбрежие и съседните балкански полета. — В: СБНУНК, IV, 1891, с. 132 и сл.

[97] За реорганизацията на византийската отбранителна и военно-административна (темна) система по това време вж. П. Коледаров. Образуване на тема „Македония". . ., с. 221 и сл. и посочената литература.

чава и кои са били възвърнатите от империята гранични опори и нейните предни постове в последната четвъртина на VIII в. Не е ясно обаче дали в самия край на това столетие Византия е била в състояние да си възвърне Берое (старобългарският Боруй, дн. Стара Загора) и докога той останал в България.

Областта Загория — първото признато от Византия българско владение южно от Стара планина — е обхващала североизточната част от Маричината низина, т. е. земите около завоя на средното течение на Тунджа и долините на Мочурица и Блатница. Тя се простирала до една линия, свързваща крепостта Милеона (при дн. с. Ябълково, Хасковски окръг) и черноморското пристанище Несебър, респективно Емона. Последните заедно с Анхиало и Дебелт, а може би и Аетос (дн. Айтос) и Термопол оставали във Византия. На запад най-вероятната граница на Загория ще да са били Чирпанските възвишения, Сърнена Средна гора и през седловината Стражата до Калофер, та ще е достигала най-високия дял от Средна Стара планина. На югоизток границата трябва да е минавала по левия бряг на Марица от Милеона до Констанция, а на югоизток — по Манастирските възвишения, Бакаджиците и Странджа.

Разграничението на поделените между империята и България земи ще да е съвпадало в някои свои точки с окопа Еркесията[98] и трасето на българо-византийската граница по договора от 814/815 г., когато империята за трети път е била принудена да уточнява и потвърждава с договор отказа от „правата" си върху „отстъпената" при Юстиниан II земя в Тракия. Очевидно тази територия имала жизнено важно значение както за отбраната на византийската столица, така и за сигурността на Вътрешната област на България. Затова е било необходимо многократно да се уговаря владението на оспорваната от двете страни област.

Разглежданата част от Тракия е най-рано засвидетелствуваната от няколкото области, които се срещат в писмените извори под името „Загория".[99] Наречена ще да е била така от склавините, обитаващи пределите на българската държава на север от Стара планина, понеже се намирала от тяхна гледна точка отвъд масива на последната (служещ отначало за граница), т. е. в Североизточна Тракия. Тя не следва да се смесва, както това са сторили досега изследователите, с по-късно засвидетелствуваната в източниците „Загория", отстъпена на България от Византия през управлението на княз Борис I. Последната се намирала в днешна Североизточна Македония, на запад от най-високия дял на Родопите (Великия) и Пирин планина — или по-точно обхващала полетата по долината на Струма и Струмешница, между Кресненското дефиле и Рупелския пролом.[100]

Спогодбата между хан Тервел и имп. Юстиниан II създала условия за стабилизацията не само на България на юг от Стара планина, но и на Византия в бившите ѝ балкански владения. Слабите позиции на империята в Тракия и около устието на Струма, Вардар и Бистрица били подсилени вероятно с оглед на „реконквистата" по долините им. Но успехите на Византия били по-трайни, изглежда, само в Тракия.[101]

Сведенията в Khitab Al'Uyun за времето на обсадата на Цариград от арабите в 716—718 г. (че след обезлюдяването си Тракия „. . . понастоящем е добре населена. . . Ако някоя войска в днешни дни се отправи към Ал Кустантиния [=Цариград], когато има недостиг на провизии и няма внос на зърнени храни, то нейните доставчици ще ѝ докарат повече, отколкото искат от най-близките места. . ."[102]) не трябва да се тълкуват в смисъл, че елинизираното старо население в тази област се е било вече върнало. Очевидно тук се касае до склавинските племена в Тракия, които след изтеглянето на провизантийските елементи са се настанили там. Именно склавините и може би част от неелинизираното старо балканско население с враждебно отношение към империята са били тези, които с готовност подпомагали враговете ѝ.

Десетилетието на мир между Византия и България след оттеглянето на нашествениците-араби (в тяхното сразяване и спасяване на столицата Цариград решителна подкрепа дала и българската войска[103]) изглежда е било използувано от империята за реорганизация и разширяването на владенията ѝ на Балканите. Но едва след встъпването на престола от Константин V Копроним (741—775) може да се говори за стабилизация на византийските позиции в Тракия. След като успял да заздрави положението на империята в Сирия, Месопотамия и Армения, той насочил вниманието си срещу обединения фронт на българи и склавини, израснал като близка и пряка заплаха, действителна пречка за възстановяването на византийската власт на Балканите и особено в жизнено важната за отбраната и самото съществование на столицата Тракия.

Като превзел арменските крепости Германикея в 746 г. и Теодосиупол (дн. Ерзерум) и Мелитена (дн.Малатия) в 752 г., Константин V Копроним преселил значителен брой пленници в граничната с България Тракия и „им подарил щедро това, от което се нуждаели"[104]. Така бил подсилен византийският елемент в Тракия.[105] Същият владетел започнал да укрепява и градовете в тази област. Несполучливият поход на българите до Дългата (Анастасиевата) стена в Цариградския полуостров с цел да се предотврати засилването на византийските позиции в Тракия бил последван от противоудар: от 756 г. в продължение на две десетилетия, до самата смърт на Константин V в 775 г., Загория и Склавиниите в съседство с България били подложени на неколкократни византийски нашествия по суша и с флот откъм Черно море.[106]

Походите в 760 и 767 г. от базите в Месемврия и Анхиало очевидно не са могли да преодолеят защитата на Староплaнинската отбранителна линия. При първото настъпление на Константин V българите начело с хан Винех от рода Укил ги сразили при Веригава, а в 767 г. византийската сухопътна войска достигнала същия проход или може би самата планинска верига. Тя се разположила на стан, но трябвало безславно да се върне назад след катастрофата, постигнала подкрепленията ѝ по море.[107]

Северите останали верни на българската държавна общност и през критичните десетилетия на междуособици и византийски натиск. Те не само пазели жизнено важните проходи, но предприемали акции на византийска територия, по-точно в тема Тракия.[108] Набезите им ще да са въздействували силно върху склавинското население на юг от Стара планина и го въвличало на българска страна като естествен съюзник срещу общия враг — Византия.

Константин V Копроним не успял да унищожи българската държава, но я лишил временно от придобивките ѝ в Тракия от 705 г., потвърдени с договора от 716 г. Той попречил на териториалното разширение на българите и дори ги изтласкал назад.[109] Византия възстановила северната си граница приблизително до линията Сердика — Филипопол — Берoя — Месемврия, но властта ѝ не била еднакво затвърдена във всички райони (напр. в Родопската област). Това намира потвърждение в списъка на присъствувалите на вселенския цър-

---

[98] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 180. Той приема, че окопът е дело на хан Тервел и отхвърля всички тези за по-късния му строеж. За този паметник вж. Д. Овчаров. Наблюдения и археологически разкопки. . ., с. 445—462 и тук, гл. III.

[99] За името „Загоре" сред българите през средновековието и новото време вж. P. Koledarov. More about the Name „Zagoré", — BHR, 1973, № 4, p. 92—107. Първичното значение на думата „Загоре" (=земя, разположена отвъд планината) се наблюдава у българските славяни при случаи на наличието на планински масив, който е отделял държавата им от друга и е служил за граница, какъвто е случаят, или когато територията е в периферията на главните области, които те населявали, но все пак била разположена оттатък големи планински вериги. Напр. отвъд Пинд — в Епир, отвъд Шар — в Косово поле, отвъд Карпатите — в Седмиградско (Трансилвания) и др. Среща се и в случаите на малки полета между планини и морски бряг. Напр. източно от Пелион — в Магнезия, южно от Хеликон — в Беотия и др. За Загора в Магнезия вж. Tabula Imperii Byzantini, 1. Hellas und Thessalia, von J. Koder und Fr. Hild. Wien, 1976, p. 93, а за Загора в Беотия — Ibidem, p. 283.

[100] P. Koledarov. More about the Name „Zagoré", p. 97—99 и тук, гл. III. Там по-късно се формира и византийската тема *Ζαγορίων*.

[101] R. J. Lilie. „Thrakien" und „Thrakesion". . ., p. 38—40.

[102] Khitab Al. Uyun — пос. превод, с. 23. Срв. В. Гюзелев. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. . . , с. 37 и сл.

[103] Theoph. Chronographia. . ., p. 397 (=ГИБИ. Т. III, с. 269).

[104] Nic. Patr. Breviarium. . ., p. 66 (=ГИБИ. Т. III, с. 301—302).

[105] R. J. Lilie. Die byzantinische Reaktion auf die Ausbreitung der Araber, Misc. Byz. Monac, 22, (Diss.). München, 1976, p. 248 ff.

[106] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 202 и сл. Срв. История на България. . . Т. I^2, с. 63 и сл.; V. Beševliev. Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgaren. — Etudes Balcaniques, 1971, № 3, p. 5—17.

[107] Theop. Chronographia. . ., p. 437 (=ГИБИ. Т. III, с. 270); Patr. Nic. Breviarium. . ., p. 73 (=ГИБИ. Т. III, с. 305).

[108] Theoph. Chronographia. . ., p. 436 (=ГИБИ. Т. III, с. 272).

[109] V. Beševliev. Die Feldzüge Kaisers Konstantin V. . ., p. 5—17.

ковен събор в Никея през 787.[110] Трябва да се предположи, че част от забягналото в Мала Азия старо балканско провизантийско население се завърнало в Тракия и така, заедно с колонизацията на арменци и сирийци, бил подсилен ромейският елемент в Тракия.

Броженията сред склавинското население на Балканите били значителни. В 783 г. то се разбунтувало срещу императорската власт в Солунската област и в Елада,[111] а през 799 г. князът на Велзития Акамир се намесил във византийските династически борби [112] и други събития. Българските владетели не останали безучастни и предприемали походи, като напр. този на хан Телериг в Берзития през 774 г.,[113] експедицията, която погубила през 791 г. стратега Филит (действуващ срещу склавините по Струма),[114] и други военни акции в защита на склавините и за отслабяне на византийския натиск върху тях.

След победите на българите начело с хан Кардам при Проват в 791 и при Маркели на следната година се предполага, че Византия е била принудена да сключи мир, защото косвени данни сочат, че тогава империята се задължила отново да плаща данък на България.[115] Това ще рече и договорът от 716 г., отхвърлен от Константин V Копроним в 755 г., да е бил подновен с всичките си условия. Между тях трябва да се приеме, че са били и териториалните, т. е. за владението на Загория от България.

[110] R. J. Lilie, „Thrakien" und „Thrakesion"..., p. 42 и картата „Византийските владения на Балканите в края на VIII в." на с. 44. Срв. сведението за Маркели през тази епоха, че „тази крепост се намира най-близо до българите" (Nic. Patr. Breviarium..., p. 66—67 (=ГИБИ. Т. III, с. 301).

[111] Theoph. Chronographia..., p. 456 (=ГИБИ. Т. III, с. 276).

[112] Ibidem, p. 473 (=ГИБИ. Т. III, с. 278).

[113] Ibidem, p. 446 (=ГИБИ. Т. III, с. 273—274).

[114] Ibidem, p. 443 (=ГИБИ. Т. III, с. 276).

[115] В. Н. Златарски. История... Т. I, ч. 1, с. 244.

В подкрепа на допускането, че България си е възвърнала Загория през последното десетилетие на VIII в., иде и сведението на Теофан Изповедник, че когато Константин VI се отправил през юни 792 г. на поход срещу българите, застроил крепостта Маркели, а след погрома, нанесен му от тях — „се завърнал като беглец в града",[116] т. е. в столицата Цариград. Тези приготовления са били в поредицата от мероприятия за укрепване позициите на империята в най-застрашената област — Тракия, — започнати още в 783 г. от майка му Ирина. Като регентка тя наредила да се застроят Берое (наричайки го на свое име Иринупол) и Анхиало, а през периода на самостоятелното си управление (798—802) и най-вероятно към 800 г. учредила и една нова военно-административна единица за отбрана на столицата срещу заплахата от България — темата „Македония" с главни градове Адрианопол (Одрин), Филипопол (Пловдив) и Траянопол (дн. Лутрас в Дедеагачко или сега Александруполско).[117]

В края на VIII в. България могла напълно да устои на византийския натиск и да се утвърди не само като устойчива държавна организация, но и като нов фактор в Югоизточна Европа. Това се дължало не само на старата държавна традиция и военната мощ на прабългарите, но предимно на следваната последователна и прозорлива политика, чието начало положил хан Аспарух — да се привлекат склавините в една държавна общност и в общ фронт срещу Византия. Значителен дял от успеха трябва да се отдаде и на добре защитените и естествени граници на държавата: Балкано-Карпатската планинска верига, Черно море и Долни Днепър.

В най-застрашеното направление — откъм Византия — била осигурена и териториалната придобивка в Тракия. Тя имала не само стратегическо, но и голямо политическо значение с оглед разширяването на съюза с околните склавини и тяхното привличане към българската държавна общност през следващия период на укрепване на нейната мощ.

[116] Theoph. Chronographia..., p. 467—468 (=ГИБИ. Т. III, с. 277)

[117] П. Коледаров. Образуване на тема „Македония"..., с. 221 и сл

Глава III

ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ IX В.

В началните години на IX в. политическата карта на Европа претърпяла твърде големи и решителни промени. Редом с Византия се въздигнали и заели обширни територии още две държави: на Франките в Западна и Средна и на българите — в Югоизточна и Средна Европа. Тогава се оформили трите големи държави на Стария континент през епохата на зараждащите се феодални отношения.

Между двете нови държавни формации били разположени хаганството на аварите, а на север от големия завой на Средни Дунав — независимите княжества на западните славяни. В последното десетилетие на VIII и първите години на IX в. франкската войска завладяла западния дял от Аварското хаганство и доближила българските предели.

Някои автори предполагат, че в 796 г., т. е. още преди престолът да бъде зает от хан Крум, властта на българите се простирала на север от Средни Дунав.[1] Поддържащите тази хипотеза намират основание в текста от съчинението на Сангаленския монах: „...А българите [Карл Велики] изоставил, защото след унищожаването на хуните [аварите] очевидно те не му изглеждали никак опасни за франкското кралство. . .“[2] Очевидно след поражението на хаганството франките достигнали земите на панонските българи и склавините в Татрите и Гористите или Източни Карпати. Именно тези бивши поданици на хагана е могъл да има пред вид Сангаленският монах. Те не представлявали никаква заплаха, защото вероятно още не са се били присъединили към българската държава.

Бързата експанзия на Франкската държава в източна посока отклонила България от главната ѝ политическа цел: да присъедини всички Склавинии на Балканите в общ фронт срещу Византия, а след това — да ги включи в своята държавна общност. Но и в Средна Европа имало земи, населени с прабългари и склавини, които естествено и неминуемо е следвало да не останат извън държавната формация на своите единородци.

С поемането на властта хан Крум (803—814) очевидно е бил изправен пред необходимостта да осигури западната си граница. При един евентуален конфликт с новия мощен съсед се налагало да заеме по-изгодни позиции и още на първо време да го отдалечи от Вътрешната област. Наред с това без съмнение хан Крум не е могъл да остане безучастен, ако франките подчинели единородното нему (особено ако самият той произхождал от тези предели) и на поданиците му население от прабългари и склавини.[3] Както вече видяхме, прабългарският елемент заемал особено важно място сред обитателите на хаганството. Те били заселили част от Среднодунавските земи — Панония и Карпатските котловини, още от Атилово време, а друга част от тях дошли там заедно с аварите. Известен брой от склавините пък били останали в прародината си.

Разполагаме с едно известие за действията на българите срещу Аварското хаганство в „Азбучника“ на Свидас. Там се съобщава, че българите „унищожили аварите“ и част от тях били пленени.[4] От този текст и последвалите събития може да се заключи, че българите са заели източния дял на Аварското хаганство и около 805 г. сложили самия край на съществуването му. Възможно е за капитулацията на аварите да са спомогнали и панонските прабългари, които са се били примесили до значителна степен с авари и славяни. Във всеки случай бившите поданици на хагана са се подчинили и преминали на служба у българския хан, защото наскоро — още в 811 г., при нашествието на византийския император Никифор I Геник — в състава на българската войска вече имало аварски части.[5]

Няма сведения за установен досег между българи и франки[6] и за уреждане на граничните въпроси по времето на двамата велики съвременници — хан Крум (803—814) и Карл Велики (768—814). Това очевидно е станало едва при техните наследници след сблъскванията в 30-те години на IX в.;[7] а не веднага след разгрома на хаганството.[8] Историците на Франкската държава при Карл Велики считат, че те достигнали десния бряг на Дунава и славяните по средното му течение били подчинени на Източния, Панонския и Фриаулския маркграф.[9]

В. Н. Златарски пръв определя границата между България и Франкската империя: от устието на Сава нагоре по Дунава по устието на Тиса, после нагоре по цялото течение на тая река към горното течение на р. Прут и по нея до началото на Северо-Бесарабския окоп при Леово, по тоя окоп, който в източна посока свършва на р. Днестър южно от гр. Бендери, и в югоизточна посока по тая река се спущала към черноморския бряг.[10]

Съвършено погрешно е да се прави опит за такова точно определяне на българо-франкската граница при хан Крум, защото ликвидиралите хаганството не са могли да си разпределят, а още по-малко да усвоят земите му. Най-вероятно войската — живата сила на аварската държава — е била почти унищожена, а населението се подчинило съответно на българския хан или франкския крал. Победителите са се осланяли на местните славянски князе, които получили признание за своята власт и заменили върховенството на хагана с това на

---

[1] В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 1, с. 248, бел. 2.

[2] Monachi Sangallensis Gesta Karoli imperatoris (=ЛИБИ. Т. II, с. 285).

[3] За принадлежността на славяните в Панония към югоизточния клон, т. е. склавини, вж. К. Грот. Моравия и мадьяры. СПб., 1881, с. 86—96; L. Niederle. Slovanské starožitnosti, D. II, p. 446 и пос. там книжнина; Ist. Kniezsa. Keletmagyarországi helynevel, Magyarok és románok, szerk. J. Deer, L. Galdi, I k. Budapest, 1943; Charakteristik der slavischen Ortsnamen in Ungarn, Studia slavica, 9, 1963, No 1, p. 27—44.

[4] Suidas Lexicon (ed. Bernchardy), s. v. *Βούλγαρα*(=ГИБИ. Т. V, с. 310); V. Gjuselev. Bulgarisch-frankische Beziehungen. . ., p. 15—36, който поставя под съмнение тази част от сведението на Свидас, която се отнася за покоряването на аварите; В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 248.

[5] Ив. Дуйчев. Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г. — Сп. БАН, кн. LIV, 1936, с. 147—188; A. Grégoire. Un nouveau fragment du Scriptor incertus de Leone Armenio, Byz., XI, 1936, p. 417—427; ГИБИ. Т. IV, с. 11—15.

[6] Не може да се даде вяра на изолираното съобщение на Сангаленския монах за победа на франкския господар над „целия славянски и български род“. Вж. ЛИБИ. Т. II, с. 283.

[7] В. Гюзелев. Баварският географ. . ., с. 283—284.

[8] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 248.

[9] H. Koller. Die Awarenkriege Karls der Großen, Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte, XV, 1964, p. 1—12; J. Deér. Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches (Karl der Große, Lebenswerk und Nachleben: Persönlichkeit und Geschichte. München, 1965, S. 717—791.

[10] В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 1, с. 248.

Карта № 5. СХЕМА НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКАТА ГРАНИЦА В ТРАКИЯ КЪМ 815-816 Г. (ПО ДОГОВОРА ЗА 30-ГОДИШНИЯ МИР МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ)

Българо-византийска граница към 815/816 г.:

- ••••••• според В. Н. Златарски
- — — — по нови уточнения
- Окопът „Еркесията"
- Блато
- Път
- Столица
- Град
- Крепост
- Съвременно селище (с име в скоби)

Карта № 6. ТЕРИТОРИАЛНО НАРАСТВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ ОТ 831 Г. ДО КРАЯ НА IX ВЕК (ПРЕЗ УПРАВЛЕНИЕТО НА ХАНОВЕТЕ МАЛАМИР И ПРЕСИАН И КНЯЗЕТЕ БОРИС I И ВЛАДИМИР)

- • • • • • • Граници на България при заемане на престола от хан Маламир в 831 г.
- ////////// Териториални придобивки на България при хан Маламир
- ////// Вероятно териториално нарастване на България при хан Маламир
- — — — Териториално разширение на България през управлението на хан Пресиан (836—852)
- ⊢⊢⊢ Българо-византийска граница на Балканите след „Дълбокия мир" от 864 г.
- —·— Византийски владения извън Балканския полуостров
- ЧЕХИ Славянски племена и народи
- —··—·· Държавна граница
- ⊙ Столица • Град ✧ Крепост 1 ЗАГОРИЯ

новия си повелител. Новозавладените територии съставлявали гранични зони за двете държави: земите на западните славяни били подчинени на маркграфовете, а част от князете на склавините на някои племена от югозападните славяни се явявали като съюзници на хана в Плиска.

Очевидно нито Тиса, нито Средни Дунав не могат да се приемат като разграничаващи териториите на двата нови съседа. Под върховенството на българската държава са били поставени обширните територии на север и запад от Карпатската верига: Седмиградско (Трансилвания), Войводина, Банат и Голямата унгарска низина (Алфьолд), Източна Унгария, с част от Словашко и Закарпатската област Рутения от УССР, т. е. басейна на Тиса.

Успешният завършек на кампанията срещу аварите и включването в българските предели на единородно население дало възможност на властта в Плиска да насочи отново погледа си към Византия. Последната нарушила мира в 807 г. с един поход начело с император Никифор I Геник (802—811). С неуспешния си край нашествието не могло да постигне поставените цели — да принуди България да се откаже от намесата си в борбата на славяните срещу империята[11] и да спре бързото разширяване на неговата държава.[12]

Контраударът срещу проникването на българите в долината на Струма през 808 г. и заемането на Сердика — Средец (дн. София) на следната година завършил с катастрофа: връщайки се от отмъстителното си нашествие до средището на България — Плиска, император Никифор I претърпял пълен разгром във Върбишкия проход на 25 срещу 26 юли 811 г. и сам загинал заедно с „цялата християнска красота", която византийският хронист Теофан[13] горко оплакал.

На следната 812 г. българската войска нахлула в темите Македония и Тракия и завзела граничния византийски град Девелт (дн. едноим. село — Дебелт, Бургаски окръг). Походите ѝ накарали населението панически да напусне Анхиало, Берое — Боруй (дн. Ст. Загора), Филипопол (дн. Пловдив), Проватон (Правади на север от Одрин), Никея — Никица (дн. Хавса) и Филипи (между Кавала и Драма) още преди те да бъдат достигнати.

През есента на същата година хан Крум предявил едно съвсем скромно искане към империята — да потвърди условията на мира от 716 г., с което се признават и уточняват границите на владяната от България област Загория. Понеже предложението му не било прието, българският владетел изпълнил заплахата си и превзел гр. Месемврия — Несебър.[14]

Упорството на византийския император Михаил I Рангаве предизвикало новите действия на българите през 813 г. в Тракия, завършили с победата при Версиникия, обсадата на Одрин, достигането на цариградските стени и Галиполския полуостров и наказателните походи със сриването на Регион (дн. Кючук-Чекмедже), Атира (Бююк-Чекмедже), Силиврия, Даонис (неуточ.), Ираклия (дн. Мармара Ереглиси), Редесто (дн. Текир даг) и др.[15] Превзет бил и Одрин. Той станал средище на специална гранична област, чието управление поверил на своя брат, подпомаган от ичиргубоил, кавхана и пленени местни византийски стратези. От споменатите крепости в т. нар. Хамбарлийски надпис (намерен при дн. с. Маломирово, Ямболски окръг) се разбира, че в лявото и дясното крило на „саракта" влизали Берое — Боруй, Анхиало, Дебелт, Созопол и Ранули (дн. „Вълчановото кале" при устието на р. Ропотамо).[16]

Околните на Одрин крепости като Никица, Проват и др. очевидно не са имали гарнизони или военно значение, защото не били възстановени. На установената от хан Крум югоизточна българска военновременна гранична област съседен византийски град е бил Аркадиопол (дн. Люлебургаз), достигнат през късна есен в 813 г. от 30-хилядна българска войска, „цяла в желязо".

Опорите на византийската власт в северозападното Беломорие били двете крепости Солун и Христупол (дн. Кавала). Пол Льомерл допуска, че още в края на хан Крумовото управление, по времето на имп. Михаил Рангаве и Лъв Арменец, гр. Филипи е бил в български ръце. Той се позовава на непреки потвърждения в сведенията от житието на Григорий Декаполит, който към 815—820 г. попаднал на пирати славяни при устието на Струма. Видният френски византолог заключава, че по това време Византия не владеела вътрешността, а само Христупол, а при нападенията си струмските славяни достигали до самия морски бряг. Затова Григорий не бил минал през Филипи и Виа Егнация, а на юг през Пиерия,[17] т. е. покрай морето. Ромейската администрация в Христупол бдяла строго върху движението и издавала специални паспорти за преминаване през териториите, контролирани от склавинските племена.[18] Очевидно империята се опасявала от вълнения и се стремяла да предотврати проникването там на люде, които биха предизвикали брожение.

Според нас обаче по времето на хан Крум и на неговия син и приемник Омуртаг едва ли пряката българска власт се е простирала върху земите, населени от смоляните — между долното течение на Струма и Места (т. е. Сярско, Драмско и южните разклонения на Пирин).[19] По-скоро те са могли да бъдат в съюзни отношения с българската държава и са я подпомагали в борбата ѝ срещу Византия през 811 и следващите години. Неслучайно в изворите наред с „околните Склавинии" като български съюзници се сочат и „всичките Склавинии".

Две по-късни известия могат да ни помогнат чрез ретроспекция да хвърлим повече светлина върху положението в този район. Първото е съобщението в частично запазения Пресианов надпис от Филипи, че българска войска начело с кавхан Исбул отишла „при смоляните"[20]. Събитието се отнася към 837 г. и за движенията на беломорските славяни против империята, която изпратила срещу тях кесаря Алексий Мозеле в Христупол. Очевидно българската държава подпомогнала смоляните.

Второто известие е в хрониката на Йоан Зонара — в текста относно отстъпената на българите по времето на княз Борис област Загора в Средна Струма: „. . . Императрицата. . . му отстъпила областта от т. нар. Сидера [т. е. северно от Рупелския пролом — б. м., П. К],[21] която по-рано разделяла земите на ромеите и българите, чак до Девелт. Българите, след като я получили, нарекли я Загора. . ."[22] Наистина не е указано кога тази Загора е била в българските предели, обаче близкото присъствие на българите до Филипи през 812 г. единствено може да обясни бягството на жителите му.[23] Това ни подсказва, че хан Крумовият отряд през 808 г. вероятно е достигнал гребена на Беласица, като е завзел долината на Горна и Средна Струма. Така е било предпоставено падането през следната година на обходената силна крепост на Сердика.

Същата трудност — да се определят отношенията с Плиска — срещаме при случая както със Склавиниите на струмяните и смоляните на юг, така и с преденецентите и браничевците и други племена на северозапад. Липсват данни, до колко Византия е могла вече да поддържа връзка с крепостите Сирмиум или Срем (дн. Сремска Митровица), Сингидунум или Белград, Вимінациум или Браничево (дн. Костолац), Наисос или Ниш и др. чрез магистралите по Вардар и Морава или през Далмация, Босна и Сърбия. Затова не е възможно да се определи и обхватът на земите на склавиниите, които са признали в една или друга степен върховенството на българския владетел. На север от Сава и големия завой на Средни Дунав, където взима южно посока, назрявали условия за конфликти с франките за влияние и надмощие над тамошните славянски племена.

Смъртта на хан Крум през 813 г. в разгара на подготовката на нов военен поход попречила да се реши двубоят с Византия и да ѝ се наложи да признае придобивките на България в тази посока.

---

[11] В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 1, с. 249—251.

[12] История на България. Т. I², с. 69.

[13] Вж. за разгрома на Никифор I в 811 г. БВИФ. Т. I, с. 165—172.

[14] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 261 и сл.

[15] Пак там, с. 262 и сл.

[16] Вж. Б. Димитров. За местоположението на крепостта Ранули, Студентски проучвания, кн. I, 1973, с. 7—9, 17—20. Срв. V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. . ., p. 125—126, 220—221; Iv. Venedikov. La population byzantine. . ., p. 261—277, които я локализират при с. Оризово, Старозагорски окръг.

[17] P. Lemerle. Philippe. . ., p. 131.

[18] Пак там, с. 132.

[19] За обхвата на земите, населени със смоляните, вж. П. Коледаров. Народностният състав на Драмско до средата на XIX в. — Изв. ИИ, т. 10, с. 153 и сл.

[20] V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. . ., Nr. 14, p. 163—174; P. Lemerle. Philippes. . ., p. 134—139 и тук, по-долу.

[21] P. Koledarov. More about the Name „Zagorë". . ., p. 97 sq.

[22] ГИБИ. Т. VII, с. 171.

[23] Theop. Chronographia. . ., p. 495 (=ГИБИ. Т. III, с. 284).

•

Когато хан Омуртаг (814—831) заел бащиния си престол, пред него се поставила с цялата си острота задачата да бъдат уредени военновременните граници на държавата с двата й мощни съседа — франките и ромеите. Откритият и останал без развръзка военен конфликт и жизнените интереси на България в Тракия обаче поставяли на преден план решаването на въпросите с Византия. След поражението при Бурдозис (*Βυρδόζις* — античната Буртодиза и дн. гр. Баба-Ески в Югоизточна Тракия, Турция) държавните ръководители в Плиска били принудени да тръгнат по пътя на преговорите. Това било желано и от самата Византия, чието вътрешно положение не било особено стабилно поради династически и религиозни разпри. В края на 814 г. или началото на следната година[24] бил сключен 30-годишен мир[25] между двете страни.

Византийските писатели, които говорят за тези събития, не дават точната дата и подробности за условията на българо-византийския договор.[26] Сведенията си за тях черпим почти изцяло от паметника, намерен при дн. с. Сечище, Шуменски окръг, известен в науката още и като Сюлейманкьойски надпис — по турското име на споменатото селище. Въпреки тежките повреди в текста все пак благодарение на него ние разполагаме и с някои по-конкретни данни за уговореното между българи и византийци.
Според най-новото разчитане[27] запазената част от текста на надписа гласи: „. . . Първата от . . . съгласуваните глави е за територията. Тя нека се простира от Девелт до Потамукастел и между двете Авролева и до многото бродове и между Валзина и Агатонике до Левке и до Констанция и към Макриливада и Хеброс и до планината Хемус. Дотук стана установяването на границата. Втората глава е за славяните, които са поданици на императора. Те трябва да останат там, където са били сварени, когато избухна войната. Третата глава е за останалите славяни в крайморската част, които не са поданици на императора. Той трябва да ги изпрати обратно в техните села. Четвъртата глава е за пленниците-християни и за заловените. . .“

Като косвен археологически източник за определяне на границата между България и Византия по 30-годишния мир някои автори взимат и окопа „Еркесията“. К. Иречек свързва построяването му с териториалното нарастване в Тракия през IX в.,[28] а английските византолози Дж. Бъри[29] и Ст. Рънсиман[30] приемат самия окоп като граница от това време.

По въпроса за датировката на изграждането на това значително землено съоръжение съществуват различни гледища. Строежът му се отнася за промеждутъка от време от началото на VIII в. (т. е. при първоначалното териториално разширение на България в Тракия по времето на хан Тервел) до сключването на мира от 927 г. между цар Петър и имп. Роман I Лакапин.[31] Всички автори обаче приемат окопа за граничен и издигнат по време на българско надмощие или добросъседски отношения с Византия.[32] След извършените сондажи и наблюдения Д. Овчаров заключава въз основа на липсата на находки (особено на керамика) в насипа, които са по-късни от IX в., че съоръжението е издигнато през това столетие,[33] а липсата на културен слой — че не е било постоянно обитавано, а използувано само временно, т. е. при необходимост.[34]

В. Н. Златарски пръв разтълкува текста на споменатия важен домашен паметник от с. Сечище и според него определя трасето на границата между България и Византия по 30-годишния мир с начална точка при средновековния град Дебелт[35] по следния начин: „. . . по старата линия на окопа Еркесия до горното течение на р. Чобан-Азмак, ляв приток на Тунджа,[36] оттам повръщала право на юг и между двете реки Тунджа и Чобан-Азмак достигала до моста при устието на последната, северно от с. Шахлий[37] (а може би до някой мост[38] още по-южно при големия завой на Тунджа), откъдето повъртала на запад по северните склонове, а може би и по вододяла на Сакар планина, южно от р. Каваклий,[39] после се спущала право на югозапад между Агатонике, която се намирала, както се предполага, западно от с. Саранлий[40] и Валзена, която ще трябва да търсим следователно на север от същото село (може би тя да е голямата крепост при с. Главан),[41] достигала до Марица северно от Констанция, която се намирала на десния бряг на реката (може би южно от с. Оваджик[42], дето има развалини)[43] и оттам отивала право на запад към Макриливада[44] и след това границата е отивала към някаква си планина, чието име не може да се попълни, затова на друго място[45] ние поискахме да видим някой връх в предгорията на Източните Родопи.“[46]

Същият автор чете заключителните думи на първата глава от надписа „дотам било прокарана граничната линия“ и ги тълкува в смисъл, че в участъка си между Родопските предпланини и Стара планина, или по-право Средна гора, последната щяла да бъде допълнително определена след размяната на завзетите от хан Крум крепости около Одрин срещу Пловдив и областта му.[47] Присъединяването на последните към България обаче по всичко изглежда било осъществено едва през управлението на хан Маламир.

Така предложеното очертание на българо-византийската граница по договора за 30-годишния мир едва ли е отговаряло на действителното. Преди всичко у В. Н. Златарски липсва последователност в приемането на окопа „Еркесия“ за нейно трасе. Така например то следва земленото съоръжение само от Дебелт до р. Калница, откъдето го напуска, за да включи в пределите на България територията до споменатите в Омуртаговия надпис възвишения, наречени Авролеви — днес Сакар планина и Дервишката могила.[48]

След излизането на обобщаващия труд на В. Н. Златарски беше уточнена локализацията на някои от споменатите в надписа обекти, което естествено ни дава нови насоки за очертаването на междата на България и Византия през тази епоха. Въпреки това в колективния труд „История на България“ разглежданата тук граница се определя твърде общо: Славянобългарите се отказали от някои области и градове, завладени от хан Крум, като „граничната линия започвала по Стара планина западно от Анхиало [дн. Поморие] и Месемврий [дн. Несебър], вървяла на югозапад, пресичала реките

---

[24] Според датата на възшествието на хан Омуртаг на българския престол и дали приемат, че Докум и Дицег са го заемали за кратко време (вж. по този въпрос В. Гюзелев. За наследника на хан Крум на българския престол. — В: Сборник в памет на професор Александър Бурмов. С., 1973, с. 137—142), авторите определят различни години за подписването на договора: 814—815 г. — В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 298—299; 815—816 г.: J. B. Bury. A History. . ., p. 360, бел. 4; G. Cankova-Petkova. Deux contributions à l'histoire des rapports bulgaro-byzantins au IXe siècle, BSL, t.XXXVII, 1976, fasc. 1, p. 42; 817 г.: V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. . ., S. 204—206.

[25] Ив. Дуйчев. Одна из особенностей ранновизантийских мирных договорах, ВВр, т. 15, 1959, с. 64—70.

[26] ГИБИ. Т. IV, с. 40—41, 113, 323—324.

[27] V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. . ., p. 190—192.

[28] K. Jireček: AEM, Bd. X, 1888, p. 136; същият, Княжество България. II. Пътувания. . ., с. 750.

[29] J. Bury. The Bulgarian Treaty of A. D. 814 and the Great Fence of Thrace, English Historical Review, 25, April, 1910, p. 276—287; същият: България през IX в. . . ., с. 105—112, 136—138 (превод на гл. XI от труда му A History. . .).

[30] St. Runciman. A History. . ., p. 288—290.

[31] Д. Овчаров. Наблюдения. . ., с. 446—447.

[32] Пак там, с. 447—448.

[33] Пак там, с. 460.

[34] Пак там, с. 457. Постоянна стража, изглежда, е имало при пресичането на главните пътища, където са открити землени укрепления, а именно: при Дебелт и дн. с. Люлин.

[35] При дн. едноименно село в Бургаски окръг.

[36] В същност десен приток на същата река, който е преименуван на Калница.

[37] Дн. с. Княжево, Ямболски окръг.

[38] Очевидно В. Н. Златарски има пред вид бродовете, които приема, че са били използувани и през Средновековието.

[39] Дн. гр. Тополовград.

[40] В. Н. Златарски възприема локализацията на тази крепост при дн. с. Оряхово (Хасковски окръг) от К. и Х. Шкорпил. Паметници из Българско. Дял I, ч. I—Тракия, С., 1888, с. 35; Изв. РАИК: т. X, 1905, с. 540 и 568.

[41] Тази крепост обаче се отъждествява със старата Балсена или Блисна — дн. с. Главан, Хасковски окръг. Срв. В. Н. Златарски. Сюлейманкьойският надпис, ИАД, III, с. 162—163.

[42] В същност с. Оваджик — Българско, преименувано на Поляново, Хасковски окръг.

[43] Действителното отъждествяване на Констанция е с „Асара“ (Хисарът) в равнината източно от дн. гр. Марица. Вж. за това Ив. Велков. Старата Констанция. — Изв. БИД, XIX—XX, 1944, с. 121; V. Gjuselev. Forchungen. . . I. . . . Konstantia, 1969, p. 155—169.

[44] Макриливада е дн. с. Узунджово, Хасковски окръг, локализирано от C. Jireček: AEM, Bd. 19, 1896, p. 246.

[45] В. Н. Златарски. Сюлейманкьойският надпис. . ., с. 162—168.

[46] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 300—301.

[47] Пак там, ч. I, с. 301—302, ч. II, с. 25; J. B. Bury . A History. . ., p. 361 sq.; The Bulgarian Treaty. . ., p. 276 sq.

[48] Отъждествени от К. Иречек. Пътувания. . ., с. 759—760. Срв. Ив. Дуйчев. Проучвания. . ., с. 166—168, който приема, че Авролевите са дн. Бакалджици.

Тунджа и Марица и достигала до Макриливада; оттам тя се връщала на север и наново опирала до Стара планина"[49].

По-новите археологически изследвания и локализации наред с някои податки, съображения и по-различни от досегашните интерпретации обаче ни позволяват да определим със значително по-голяма точност границата, до която империята с договор е признала присъединяването към България на част от заетите с военни действия територии през управлението на хан Крум.

В разглеждания Омуртагов надпис за начало на граничното трасе е посочен Дебелт. Въз основа на едно известие на Михайл Сирийски обаче може да се доуточни отправената му точка при този град. В „Хрониката" си споменатият автор съобщава, че „Лъв [V, 813—820] сключил мир с българите, като им предоставил едно блато, за което се сражавахa. . ."[50] Ако свържем това известие с текста в глава втора от споменатия надпис, където се говори, че „славяните в крайморската част, които не са поданици на императора. . . ", трябва да се върнат там, където са заварени от войната, то блатото, отстъпено от византийците, не може да бъде друго, освен образуваното от разливането на Средецката река при нейното вливане в Черно море. Преди изсичането на лесовете през следващите столетия то неминуемо е било твърде по-значително по площ. Днес това заблатено пространство се ограничава в т. нар. Мандренско езеро, оттичащо се в Бургаския залив.

Твърде вероятно известен брой от славяните, „които не са поданици на императора" (според текста на надписа), да са били отвлечени и забягнали, но подлежали да бъдат върнати по силата на договора и обитавали преди това околностите на Дебелт — арена на военните действия при заемането на крепостта от хан Крум през 812 г. А както ни е известно от свидетелствата на съвременниците, блатистите местности били предпочитани от славяните при заселването им, защото умело ги използвали за отбрана,[51] особено пък в една гранична покрайнина.

При това положение трябва да се приеме, че граничното трасе между двете договорящи страни е започвало от Черноморския бряг южно от брега на Мандренското езеро при Дебелт. А това означава, че Месемврия и Анхиало заедно с целия Бургаски залив оставали в България. В противен случай в Омуртаговия надпис за начална точка нямаше да се посочва Девелт, а единият или двата споменати други градове-крепости. В подкрепа могат да се приведат и някои епиграфски, археологически и топонимни данни, а именно:

1. Крепостната стена на Месемврия, разрушена на някои места при превземането ѝ с обсадна техника при хан Крум в 812,[52] е била възобновена от имп. Василий I (867—886). Това е засвидетелствувано от един месемврийски надпис от 879 г. и от резултатите при разкопките, извършени от Ив. Венедиков. Изводът му е, че крепостта била преустроена и поправена, когато византийците са си възвърнали територии от България след мира от 864 г. — т. е. след покръстването ѝ.[53] Под новата тухлена стена и специално в кула № 2 е открита старобългарска керамика от този период на българската власт в града.[54]

2. Заселването на тези две крепости от българи може да се потвърди и от някои топоними: прабългарското име на Анхиало — Тутхон (което може да се свърже и с намерената там прабългарска керамика),[55] а имената Въхело и Несебър са форми, възприети от новодошлите славяни с посредничеството на местното тракийско население[56] и др.

3. Контролът от византийска страна на територията в тила на окопа „Еркесията", осъществяван чрез Месемврия и Анхиало, е щял да го направи ненужен или би свел стратегическото му значение до минимум. А това е едно косвено свидетелство и съображение за датирането на строежа му в епоха, когато България вече е владяла Черноморския бряг на север от Дебелт.

Като е било отстъпено „блатото", което ние отъждествяваме с Мандренското езеро, границата е могла да тръгне по Черноморския бряг по Медни рид, а още по-вероятно тя да е следвала левия бряг на Факийската река или северните предпланини на Странджа до дадения след Дебелт в Омуртаговия надпис пункт „Потамукастел".

Тази нелокализирана досега крепост, спомената и в съчинението на Прокопий Кесарийски „За строежите",[57] според нас трябва да се търси нейде към горното течение на Факийската река. Самата гръко-римска форма на името, засвидетелствувана и през IX в. в Омуртаговия надпис, показва, че крепостта е съществувала още от античността като кастел на река. И наистина на Поповската река (ляв приток на Тунджа) край днешното с. Воден, Ямболски окръг, макар и в съвсем разрушено и почти обезличено състояние, се намират останките на три силно укрепени градища: „Голямото кале" (между с. Воден и Крайново, където се разделя реката), „Малкото кале" (при по-изобилните извори) и „Градището" (при дола в югоизточна посока). Освен това тук има следи от пътища: покрай „Голямото кале" — от Анхиало и Дебелт, водещ през Лозенград (дн. Къркларели, Югоизточна Тракия, Турция) и Одрин за Цариград и покрай „Малкото кале" — през с. Вайсал (на турска територия) за Одрин. Личели също и следи от укрепен манастир.[58] В околността са били намерени монети, сечени през управлението на имп. Никифор Фока (963—969).[59]

Местоположението и самото име на с. Воден — свободен превод от османотурското Дерекьой — пак е свързано с река. Това обстоятелство, съпоставено с археологическите данни, показва, че крепостта край важния път, съединяващ по сухо черноморските пристанища в Тракия с Одрин и Цариград, е изпълнявала немаловажна задача и през Средновековието. Тя увеличила своята стратегическа и политическа значимост, когато станала и гранична, поради което е спомената и в Омуртаговия надпис. Колективната монетна находка сочи, че Потамукастел е съществувал и през X в. Съкровището очевидно е било заровено при голяма заплаха — вероятно при походите на цар Симеон в Тракия или на киевския княз Светослав, достигнал през 970 г. Аркадиопол, днес Люлебургаз.

Може да се допусне, че след Потамукастел трасето е следвало приблизително днешната българо-турска държавна граница по Дервентските възвишения, за да стигне следващите упоменати в надписа точки: „между двете Авролева", т. е. между Сакар планина и Дервишката могила и „между многото бродове" — по всичко изглежда, на Маричините притоци. Последните се пресичали, за да мине границата „и между Валзина и Агатонике" — съответно днешните села Главен и Оряхово. Това ще рече трасето да е следвало западните склонове на Сакар планина „до Левке и до Констанция", като Византия е запазила в своята територия Дервишката могила с важното си командно положение над Одрин и крепостите Левке (при дн. едноименно село Левка, Хасковски окръг)[60] и Агатонике. След това българо-византийската граница се е отправяла в северозападна посока към Констанция (при дн. гр. Марица). Последният град и Макриливада също оставали ромейски гранични опори. От изброе-

---

[49] История на България. Т. I, с. 36.

[50] Цит. по В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 301, бел. 5, където той се пита: „За кое блато тук става дума или под него ще трябва да се разбира друго нещо, мъчно може да се каже."

Вж. текста у Michel le Syrien, patriarche Jacobite d'Antioche (1169—1199), Chronique, éditée et traduite par J.-B. Chabot, t. III, Paris, 1905, p. 26.

[51] Вж. за тези тактически умения на славяните у Г. Цанкова-Петкова. Материалната култура и военното изкуство на дакийските славяни според сведенията на Псевдо-Маврикий. — ИИБИ, VII, 1957, с. 335—336.

[52] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 235—236.

[53] Iv. Venedikov. Histoire des ramparts romano-byzantines. — В: Nessebre. V. I, 1969, p. 158, 159.

[54] J. Čancova. La céramique recueillie dans la tour No 2, ibidem, p. 121—124.

[55] Б. Димитров. Следи от заселването на прабългари по Южното Черноморие. Матриали от двустранната българо-съветска среща по археология на прабългарите. Шумен, октомври 1976 г. (под печат).

[56] Ив. Гълъбов. Въхело—Анхиало, Атия—Антея. Топонимически приноси. — Изв.ИБЕ, 1954, кн. 4, с. 407—409.

[57] ГИБИ. Т. II, с. 176, където крепостта не е локализирана. В. Бешевлиев (Die protobulgarischen Inschriften. . ., p. 106, 5) предполага, че се отнася до крепост на река, която смята, че е Средецката (бившата Караагачка).

[58] Бр. Шкорпилови. Някои бележки върху археологическите и историческите изследвания в Тракия. Пловдив, 1885, с. 43; Паметници из Българско. . ., с. 69—70; Ив. Велков. Прочути крепости. С., 1938, с. 90—93.

[59] Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1934, 1935, 1936 г. — ИБАИ, XI, 1937, с. 315.

[60] К. Иречек. Пътувания. . ., с. 759.

ните крепости вероятно само Валзина или Блисна тогава е била в български ръце.

По-трудно е да се уточни границата по сведенията в Омуртаговия надпис „към Макриливада и Хеброс и до планината Хемус“, защото тя е дадена в по-общо изражение и без да се посочат други обекти или крепости. Това дава известно основание да приемем, че трасето ѝ било известно и съвпадало със старата граница, т. е. че в този участък не е имало териториални промени от времето на хан Крум, когато гр. Боруй (Берое, дн. гр. Стара Загора) е влизал в новоучредената от него гранична област.[61]

Изказаното от П. Мутафчиев предположение, че Пловдив бил в българските предели още през управлението на хан Омуртаг,[62] колкото и наглед правдоподобно, става неприемливо, като се има пред вид: 1) че сведенията показват, както ще видим по-долу, че градът и областта му са били присъединени към България при хан Маламир, и 2) че от Макриливада трасето се насочва към Хеброс, т. е. Марица, а оттам — към Хемус, т. е. Стара планина. Ако Пловдив и областта му по времето на Хан Омуртаг са били българска територия, то по посоката на границата вместо Хемус щяха да бъдат споменати Родопите — в случай, че тя е минавала по северните им предпланини или склонове. От текста на надписа проличава ясно, че трасето ѝ се отправяло на запад, но след това на север — „към Макриливада и Хеброс и до планината Хемус“.

Пред вид на това следва да се приеме, че северно от Макриливада, която оставала във Византия, границата е следвала средното течение на Марица от една точка западно от владяната от ромеите Констанция. Във византийска територия ще да е оставала и граничната крепост Милеона в Тракия (*ἀπὸ Μηλεώνων τῆς Θράκης*) — днес с. Ябълково, Хасковски окръг.

В този участък границата по всичко изглежда е съвпадала с южната на областта Загоре, установена още по времето на хан Тервел и потвърдена от Византия с договора от 716 г. при неговия приемник хан Кормисош, на която се спряхме на съответното място по-горе.

На Запад от Милеона граничното трасе вероятно е следвало това от времето на хан Крум, без да можем да кажем с положителност кои територии по левия бряг на Марица са били включени в България. По-вероятно то е минавало по Чирпанските възвишения или Рахманлийската река към Сърнена Средна гора. След това трасето е следвало билото на Същинска и Западна (Ихтиманска) Средна гора, за да остави придобитото през управлението на хан Крум Софийско поле в България, а Траянови врата и прохода Суки — във Византия.[63]

В израза „към Макриливада и Хеброс и до планината Хемус“ в текста на надписа „Хемус“ следва да се разбира като комплекс, включващ както самата Стара планина, така и Средна гора според традицията още от Античността.[64]

Така уточненото трасе на българо-византийската граница по 30-годишния мир в никоя своя точка не съвпада с окопа „Еркесията“. Това се потвърждава и от общата практика в българската държава през началния ѝ период, когато землените съоръжения от този тип служели за отбранителни съоръжения, а не за демаркация на самата граница. Те осигурявали далечната защита на Вътрешната област и държавния център чрез една добре замислена защитна система от окопи и укрепни пунктове, разбира се, съчетани с активната охрана от страна на местното население от съюзни племена (от склавини и прабългари).

Ешалонираната защитна система по направление към Византия, състояща се от окопите в Стара планина, „Еркесията“, а може би и други съоръжения също е била разположена в отстъп от действителната граница. Разстоянието до последната е варирало според особеностите на терена, но е било сравнително по-късо, отколкото към другите страни — франките, хазарите и др. Това е твърде лесно обяснимо, като се вземе пред вид невралгичният характер на Тракия и значението на всяка педя земя от тази оспорвана земя с оглед на отбраната на двете столици — Плиска и Цариград.

Със завладяването на черноморските градове Несебър, Анхиало, Дебелт и Созопол от хан Крум Византия загубила в значителна степен от предишните си възможности за реализация на нападателни действия в близост и към самото българско държавно средище. Усилването на българската защитна система по сушата променило още повече съотношението на силите в полза на Плиска. Пътищата на Византия към старопланинските проходи и Вътрешната област на България били преградени, а новата гранична зона — приближена към Цариград. Така възможностите на българите да организират и нанасят удари върху имперската столица значително нараснали. Под пресния спомен от заплахата при успешните походи през управлението на хан Крум ромеите били принудени да се задоволят с организирането на защитата ѝ по линията Созопол — Потамукастел — Дервишката могила и Одрин — Левке — Агатонике — Констанция — Макриливада — Милеона — Пловдив и родопските крепости, Христупол (дн. Кавала) и Солун.

С осигурен тил българските ханове вече са могли да се заемат с уреждането на териториалното разграничение в западна посока с Франкската империя. Някои склавински князе, граничещи с последната, проявили центробежни стремления и се опитали да лавират между българи и франки.

Във франкския летопис на Айнхард под 818 г. е отбелязано, че при имп. Людовик Благочестиви (814—840) в Херисталиум (дн. Херста или Харистал, при Лиеж, Белгия) дошли пратеници на тимочаните, за да търсят закрилата му.[65]

Политиката на България към славяните през управлението на хан Омуртаг проличава и от друго едно съобщение от 824 г. на същия летописец: дошли да търсят помощ от франкския император срещу „несправедливите враждебни действия на българите“ и пратеници на „абодритите, които се наричали обикновено преденеценти, съседи са на българите и обитават Крайдунавска Дакия“.[66] Това са споменатите от баварския географ Osterabtrezi, които живеели в старата Траянова Дакия на север от Дунава, източно от Тиса,[67] в днешната област Войводина. Айнхард говори пак за тях, но само като praedenecenti, и по повод присъствието на техни пратеници наред с тези от други източни славянски племена на събора във Франкфурт през 822 г., дошли да поднесат дарове на франкския император.[68] Това показва ясно, че тогава източните абодрити или преденеценти се опитали да поддържат самостоятелни отношения с Франкската държава и да гравитират към нея, а не към България.[69]

През 819 г. коруганският княз Людевит вдигнал въстание в земите между Драва и Сава срещу върховенството на франките. Към него се присъединили тимочаните. След неуспеха на движението изглежда не само тимочаните, но и преденецентите, а може би и други славяни на север от Дунава са признали властта на франкския император.

Това накарало българският владетел да потърси мирни средства за уреждане отношенията с новия съсед. Още в 824 г. и отново през следващата 825 г. хан Омуртаг изпратил пратеничества при император Людовик „за определяне на земите и границите между франки и българи“[70]. На третата поредна година българският хан помолил франкския владетел определянето на границите да стане незабавно или ако не му е угодно, „всеки да пази границите си и без мирен договор“[71].

---

[61] В епархийския списък от времето на патриарх Никифор (806—815) под № 8 в изданието на G. Parthey. Hierocles Synecdemus et Notitiae graeca episcopatuum, Berolini, 1866, pp. 162—180 (=ГИБИ. Т. IV, с. 148—152) фигурират като подчинени на Цариградската патриаршия освен Пловдив, също и Одесос, Берое, Месемврия, Созопол и др. Но този списък е съставен преди уреждането на териториалните въпроси след завоеванията на България през управлението на хан Крум и не следва да се взимат като доказателство за принадлежността на даден град в по-късно време.

[62] П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 199.

[63] Вж. П. Мутафчиев. Старият друм през „Траянови врата“. Избрани произведения. Т. II. С., 1973, с. 478 и сл.

[64] Някои автори назовават тази надлъжна (трансверсална) система „Верига на света“ (вж. напр. у J. P. Copin. Relation des voyages dans la Turquie. La Thébadie et la Barbarie. Lyon, 1720, p. 94—95) или „Мизийска“, тъй като отделяла от Тракия двете Мизии (Moesia Superior и Moesia Inferior). Вж. F. Beaujour. Voyage militaire dans l'Empire Ottoman. T. II, Paris, 1829, p. 210—211.

[65] Einhardi Annales, MGH, SS, v. I, p. 205 (=ЛИБИ. Т. II, с. 34—35).

[66] Ibidem, p. 213; ЛИБИ. Т. II, с. 36.

[67] Вж. В. Гюзелев. Баварският географ. . ., с. 285—287.

[68] Вж. Einhardi Annales. . ., p. 209.

[69] В. Гюзелев. Пос. съч., с. 286; Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX.Jhds, p. 25 sq., където има подобно изследване, коригиращо това на В. Н. Златарски. История. . . Т. I, 1, с. 312 и сл.

[70] Einhardi Annales. . ., p. 212—213 (=ЛИБИ. Т. II, с. 36).

[71] Пак там, p. 214 (=ЛИБИ, с. 37). Вж. също Annales Fuldenses, p. 359 (=ЛИБИ. Т. II, с. 42).

Поради протаканията от страна на франките хан Омуртаг се видял принуден да прибегне до сила, за да защити интересите на България.

На следната 827 г. български войски навлезли с флот по Драва в Панонската марка, „разорили с огън и меч славяните, които живеели там, изгонили князете им и назначили български управители“[72]. Франките наказали виновните за неуспеха си военачалници,[73] а срещу българите бил изпратен младият син на императора Людовик (по-късен германски крал),[74] но и той не могъл да отбележи някакви успехи и поврат във войната. Българският флот отново настъпил по Драва в Горна Панония и опожарил няколко противникови селища край реката.[75] При една от тези кампании ще да е потънал в Тиса отишлият на война „хранен човек“ на хан Омуртаг, зератарканът Онегавон от рода Кувиар. Това научаваме от един български мемориален надпис — единственият домашен извор за събитията от това време.[76]

Миролюбивата политика на Людовик Благочестиви и на хан Омуртаг, както и липсата на дълбоки конфликтни положения между двете велики държави, особено проявената незаинтересованост на франкската империя към славянския свят в Югоизточна Европа, представлявали възможността за уреждането на въпросите без голяма война помежду им. Не е изключено решителността на българите да отстояват своите държавни интереси също да е повлияла на франките напълно да се откажат от експанзия на изток. Договор за мир и уреждане на граничните зони ще да е бил сключен наскоро след военните действия през 829 г. Хан Омуртаг заемал престола още две години, през които трябва да са приключили преговорите и да се е постигнало съгласие по граничните въпроси между двете страни. Известно е, че през 832 г. българско пратеничество се явило пред франкския император Людовик Благочестиви с дарове.[77] То го уведомило за възшествието на новия български владетел. С този акт са били потвърдени мирните отношения между двете страни, очевидно уредени още при управлението на хан Омуртаг[78] след дълга и упорита борба с всички средства.

Обхватът на българските гранични зони достигнал твърде далеч на запад. В. Гюзелев предполага, че през периода 824—825 г. в пределите на българската държава са били присъединени нови области, които заемали известна част от севернодунавските земи в Дакия и Панония. Тогава Банат и Трансилвания трайно останали в български ръце.[79]

В. Н. Златарски смята, че северозападната българска граница при хан Омуртаг е вървяла от устието на Тиса, обхващайки областта Срем, слизала към средното течение на Сава, по нея до устието на р. Колубара, следвала нейното течение до източния ѝ приток (вер. имал пред вид р. Лиг, б. м. — П. К.), след това — „по него в югоизточна посока към средното течение на р. Морава, по нея и Българска Морава и при днешно Алексинац се отделяла от нея и като обхващала Ниш източно, спускала се по Суха планина към входа на Струмското дефиле при Перник, оттам между Витоша и Рила край Самоков достигала Западните Родопи при Костенец и по северните склонове на тая планина се спущала към Макроливада, гдето трябвало по-сетне[80] да се скопче с определената по 30-годишния мир югоизточна граница на империята“[81].

Хан Омуртаг е подчинил абодритите или преденецентите още към 824 г., т. е. преди военните действия по Драва и Горна Панония, така щото в българските предели или по-точно в граничната зона с франките след уреждане на въпросите между двете държави през 830 или 831 г. ще да са включени и земи във всеки случай на запад от Тиса (а може би и на запад от Средни Дунав,[82]) т. е. в междуречието им и в това на Сава и Драва, сир. областта Срем.

Западните историко-географски карти и атласи дават териториите на трите погранични франкски области (Панонската, Източната и Фриаулската марка) с условен знак на непълно усвоени територии.[83] Обитателите им може би да са признавали върховната власт на франкския император и са се подчинявали на маркграфовете, но запазили известни права на самоуправление. Тъждествено ще да е било положението и на някои от славинските племена и в българската западна гранична зона, където Плисковската власт заместила местните князе с поставени свои управители.[84] Като имаме пред вид горното, а също и че български речен флот е настъпил по Драва в Горна Панония, особено при липсата на конкретни писмени известия за условията на българо-франкската спогодба, можем само да предположим, че двете държави са си разпределили териториите в Средна Европа и в западния дял от Балканите, където всяка една е могла да упражнява влиянието си. Интересите на франкските владетели в славянския свят се простирали над лужичките сърби, бохемците, моравците, словенците и хърватите. Панонската марка вероятно е обхващала само земите на бившата римска провинция Горна Панония, а под върховенството на българския владетел е била Долна Панония с главния град Сирмиум — Срем (дн. Сремска Митровица). Не е ясно положението в бившата римска провинция Валерия — по десния бряг на Дунав, към големия завой на средното му течение.

След безуспешното въстание на карантийците начело с Людевит и след българските военни действия по Драва има данни, че князът в Долна Панония Ратимир (827—838) е бил български поставленик,[85] който признавал върховната власт на Плиска през управлението на Омуртаг, Маламир и Пресиан.

Територията по левия дунавски бряг, т. е. в междуречието на голямата река с Долна и Средна Тиса, обаче ще да е била несъмнено под пряката власт на Плиска, осъществявана чрез прабългарското и славянското население в този край. Докато на североизток от България били разположени териториите на източните славяни, по западната ѝ гранична област се простирали земите, населени с повече или по-малко независими славянски племена: белохърватите от южния клон (останали да обитават Северните Карпати), словаци, висляни и моравци от западния клон, а също и хървати и сърби — от югозападния клон на славянското семейство. След неуспешния опит на Людевит да добие през 819—822 г. независимост за хърватите и словенците те останали под франкска власт, моравците начело с Моимир (822—846) се обособили в самостоятелно княжество.[86] Южно от Сава и по Българска Морава до Ниш включително Византия вероятно още пазела позициите си. Тя държала, макар и формално, в подчинение сръбските племена и някои от Склавиниите в средния дял на Балканския полуостров. Браничевците и тимочаните обаче заедно с част от моравяните влизали в граничните предели на България.

Докъде се простирали западните предели на българската държава между 830 и 843 г., когато била съставена първата част от съчинението на Баварския географ,[87] можем да съдим и от сведението у последния, че България граничела на северозапад с marharii и merehani. Зад първото име очевидно се крият великоморавците и тяхното княжество начело с Моимир. За мереханите обаче се изказват предположения, че обитавали Северна Панония,[88] вероятно тези славяни, които образували впоследствие княжеството начело с Прибина.

Не разполагаме с изрични и преки данни, къде точно е минавала северозападната граница на България откъм морав-

---

[72] Einhardi Annales. . ., p. 216 (=ЛИБИ. Т. II, с. 38).
[73] Пак там, p. 217 (=ЛИБИ, II, с. 38—39).
[74] Annales Fuldenses, p. 359 (=ЛИБИ. Т. II, с. 43).
[75] Пак там, p. 360 (=ЛИБИ. II, с. 43).
[76] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. . ., с. 21 и 71.
[77] Annalista Saxo. a. 741—1139, ed. D. G. Waitz, P. Kilon, MGH, SS, Bd. VI, Hannoverae 1844, p. 574.
[78] В. Гюзелев. Баварският географ. . ., с. 284; Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhds., p. 34 sq.
[79] Пак там, с. 284. Bulgarisch-fränkische Beziehungen. . ., S. 21 ff.
[80] Според В. Н. Златарски била извършена размяна на крепости — Византия отстъпила при Маламир Пловдивската област срещу някои твърдини в Одринска Тракия.
[81] Същият. История. . . Т. I, 1, с. 316—317.
[82] За това би могло да се предполага и въз основа на окопи между Балатонското езеро и устието на Драва и Дунав, които по своя фронт, обърнат на юг, са могли да служат за отбрана на Българската държава.
[83] Вж. напр. Westermanns Atlas zur Weltgeschichte. Berlin, 1956, p. 545, 3EF. Histoire de France en trois volumes, Librairie Larousse. T. I, Paris 1970. Картите на с. 194 и 232.
[84] ЛИБИ. Т. II, с. 38.
[85] Conversio Bagoariorum (=ЛИБИ. Т. II, с. 134); История Венгрии Т. I. . ., с. 81.
[86] Към средата на втората половина на IX в. възникват и други княжества западно от българските предели: на Прибина (847—862) в Сев. Панония (между Рааб и Дунав), Блатненското начело с Коцел (862—876) южно от него, Хърватско на Браслав (854—900) по Драва и др.
[87] Вж. В. Гюзелев. Баварският географ. . ., с. 284.
[88] Пак там, с. 290, бел. 22.

щите. Обаче ние все пак можем да я определим, като се опрем на сведенията у чешкия летописец Козма Пражки (1045—1125), докъде се е простирала Великоморавия на югоизток при нейната най-голяма мощ. Той съобщава, че княз Светополк „подчинил не само Бохемия, но също и други области — от река Одра и оттам по посока на Унгария — до реката Хрон“ (qui sibi non solum Bohemiam, verum etiam alias regiones, hinc usque ad flumen Odram et inde versus Ungariam, usque ad fluvium Gron subiugerat. . .).[89]

Козма Пражки се запознал както със земите на Унгария, така и със сведения за миналото им по време на пътуването си през 1097 г. до Естергом (от славянското Острихолм, на немски Гран). Така че той е събрал данните си на самото място — Естергом е разположен срещу устието на едноименната р. Гран. От пръв поглед е странно, защо той не говори за България, на която тези земи само преди два века са били подвластни. Обяснението е, че по негово време България вече не е съществувала като независима държава и се е намирала под византийско владичество. Затова Козма назовава само тогавашния съсед на моравците и владетел на териториите — Маджарско. Във всеки един случай пражкият летописец е могъл да се осведоми точно докъде се е простирала властта на Великоморавия, защото споменът за това не ще да е бил още избледнял. Ето защо не би трябвало да буди съмнение, че реката Хрон (на маджарски Харам, а на немски — Гран, ляв приток на Дунав преди големия му завой в южна посока) разделяла владенията на великоморавците и българите и служела за граница между държавите им.

В подкрепа на това могат да се приведат и други косвени свидетелства. От една страна, това са легендарните сведения в анонимните „Деяния на маджарите“, където, макар и мъгляво и неопределено, се говори за управляващи първенци в междуречието на Дунав и Тиса, чийто произход сочи да е български — Салан, Алпбарс и др. От друга страна, по тези места са запазени и много топоними и някои писмени сведения, които показват наличието по десния бряг на Тиса, в днешно Средно и Източно Словашко, на население от югоизточния славянски клон. На българския характер или следи от българщината в земите,разположени на запад от Карпатите, са посветени редица проучвания.[90]

Южните славяни заемали южната част от общославянската прародина — днешна Югоизточна Полша, Източно Словашко и Югозападна Украйна (на запад от р. Днестър).[91] Най-рано започнал движението си източният клон от южните славяни (т. е. склавините). Изглежда още от началото на VI в. те заели плътно територията на днешната Източноунгарска низина, Седмиградско, Марамуреш, Банат и проникнали между Карпатите и Долни Дунав, т. е. в днешна Молдава и Влашката низина, откъдето започнали (от около 527 г.) походите си на юг от голямата река. Те са били последвани от сърбохърватите, които в крайна сметка се настанили в западния дял от Балканския полуостров. Последни от западния клон на южните славяни се придвижили словенците.[92] През Панония те заели крайната северозападна част от Балканите и населили днешна Каринтия и Крайна.

Част от склавините ще да са останали в прародината си и по-специално в долината на Горна Тиса и днешно Източно Словашко. Най-северозападните предели, до които достигало склавинското население, били долините на десните притоци на Тиса — Слана, Хорнад, Ондава и Лаборец и Ипел (Ипой) — на Дунава. По всичко изглежда, че етническата граница на склавините в тази посока е съвпадала с държавната граница на България. Основателна е следователно критиката на Емил Михайлов към някои чужди автори, които смятат, че присъединяването към българската държава през IX в. на териториите в Среднодунавския басейн била „експанзия“. Това не е било завладяване на чужди територии, а обединяване на земи, населени със склавини и прабългари.[93] А това са основните съставки на образуващата се българска народност през това и следващото столетие.

За обитателите на покрайнините, за които става дума, с еднаквото си по произход славянско население през тази епоха не Нитранското княжество или Великоморавия, а именно България е била притегателен център. След като и Охрид, и Преслав паднали под византийска власт, обаче те загубват опората в своето народностно културно и държавно средище. При това били размесени и със завоевателите на тези земи — маджарите и с придошли източни славяни. Все пак старото склавинско население успяло да запази своя етнически облик още няколко века. Дори в края на XIII столетие в днешно Средно Словашко сред православното население в Спишкия район (Северните Карпати) той е бил още непокътнат и дора преобладаващ. За това може да се съди по известието, че православните обитатели на областта — „българи, кумани и други схизматици“ [вероятно под тях са се разбирали и придошлите източни славяни руси, б. м. — П. К.] — се вдигнали на борба срещу латинското духовенство и по-специално срещу управата на владенията на Спишкия манастир.[94] Впоследствие обаче българското население в тази покрайнина се претопило и било погълнато от все повече взимащите надмощие източни славяни. За този бавен, но необратим процес благоприятствували обстоятелствата, че маджарската държава и етнос откъснали българите в Горна Тиса от основното народностно ядро на юг от Дунава, а в духовно отношение се зачислили към Руската православна църква. Така постепенно те започнали да се наричат от околните народи (словаци, маджари и немци) „руси“[95] и с течение на времето напълно се приобщили към руската етническа общност, която им била най-близка по произход, език и вяра. Друга част от българите в Задкарпатието и Седмиградско се влели в словашката, маджарската и влашката народност.

---

[89] Chronica Boemorum, Scriptores rerum Bohemicarum. T. I. Pragae, 1783, p. 35.

[90] Вж. например: Fr. Miklosich. Die slavischen Elemente in Magyarischen, Denkschriften des Wiener Akad. Wiss., XXI, 1872, p. 1—75; И. Дулишкович. Историческия черты угро-русских, Тетрадь I, Унгвар, 1874, с. 90; К. Я. Грот. Моравия и Мадьяры с половины IX до начала X века. Петроград, 1881, с. 86—96; O. Asboth. A magyar nyelvbe került szláv szók átvétele, helye és kora, Nyelvtud. Közlemények XXX, 1892, p. 74; Рефлекс слов вида трът-трът и тлът — тльт в мадьярских заимствованиях из славянского языка. — В: Статьи по славяноведению, вып. I, под ред. В. И. Ламанскаго, С.-Пб, 1906, с. 227—228; L. Niederle. Slovanske stražitnosti, Dil. 2, p. 446 (=Славянские древности, с. 91—92); J. Melich. A bolgárok és a szlàvok, Magyar nyelv, XVII, 1921, p. 1—15; Die Herkunft der Slavischen Lehnworter der ungarischen Sprache, ASPh., XXXII, p. 92. V. Chaloupecký. Staré Slovensko. Bratislava, 1923, p. 28, 273—274; Dvě studie k dějinám Podkarpatska. 1. Sůl z Bulharska (892). 2. Kdy bylo horní Potisi připojeno k Uhrám, Sb. Komen. univerzity, Bratislava, t. III, 1925, 1, 30, s. 20; Б. Цонев. История на българский език. Т. II, С., 1919; Езикови взаимности между българи и маджари, ГСУ, Ифф, т. XIII—XIV, 3, с. 1—27. Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 37—38, 47, 69; Влияние на българската черква. . ., с. 485—498; А. Петров. Карпаторусския межевыя названя из пол. XIX и из нач. XX в., v Praze, 1929; П. Мутафчиев. Към въпроса за българо-румънските отношения в средните векове. — ГСУ, т. XXVIII, 1932, с. 12; Ст. Младенов. Бележки към словашкия речник (С оглед на хипотезата за словашко-българското единство), Сп. БАН, кн. XXX, 1925; История на българския език, С., 1935, с. 14; B. Hòman. Magyar története. T. I. Budapest, 1928, p. 79—80; Geschite des ungarischen Mittelalters. Bd. I. Berlin, 1940, p. 85, 89; J. Macůrek. Dějiny Maďarů a uherského státu. Praha 1934, p. 26; В. Погорелов. Болгаризмы в Карпаторусских говорах, Карпаторусские этюды. Братислава, 1939, с. 57—62; Р. Нееллы. История Закарпатской Руси по XIV столетия. — Известия АН СССР, Серия Истории и философии, т. II, М., 1945, № 4, с. 207—209; Ist. Kniezsa. Ungarn sur Zeit des Landnahme, Rocznik slawistyczny, XI, 1923, str. 12—13; Kelet magyarországi helynevel, Magyarok ės románok, szerk. J. Deér, L. Galdi, I k. Budapest, 1943; Zur Geschichte der Jugoslavismen in Mittelslowakischen, Etudes slaves et roumaines. T. I, fasc. 3. Budapest, 1948, p. 139—147; A magyar nyelv szláv jöverényszavai. T. I, Budapest, 1959; O. R. Halaga. Slovanské osídlenie Potisia à východoslovenski gréckokatolici, Košice, 1947, p. 20—22; Э. Морнар. Образование Венгерского государства. Будапеща, 1951, с. 1—2, А. М. Селищев. Старославянский язык, часть первая. М., 1951, с. 20—23; Э. Петрович. Славяно-болгарская топонимика на територия Румынской народной республики. — Romanoslavica, I. Bucureşti, 1958, с. 9—26; Z. Gombocz. Hofoglalás elölti bolgár-török jövenényszasaiank, Nyelvtudományi érlekezések 24 sz. Budapest, 1960; Ив. Гълъбов. Стари български езикови ареали на дако-румънската езикова територия, ЕЛ, XV, 1961, кн. 4, с. 39—48; Ив. Дуйчев. Връзки между чехи, словаци и българи през Средновековието. — В: Чехословакия и България през вековете. С., 1963, с. 9—11, 17, 37; П. П. Панаитеску. Характерные черты славяно-румынской литературы. — Romanoslavica, IX, 1963, с. 271; Ян Станислав. Имало ли е в Словакия старобългарска култура през IX в. ЕЛ, XIX, 1964, кн. 6, с. 37—46.

[91] Ем. Михайлов. Склавини и анти в Долнодунавските земи, ГСУ, т. 64, 1970, кн. III — История, с. 30.

[92] За етническата и езикова близост на словенците с югоизточните славяни (т. е. със склавините) и тези им движения вж. Iv. Gălăbov. Die beiden Südslaven mit Gabr. „Weissbuche“ gebildeten Ortsnamen und ihre Probleme, Schriftenreihe Sprachwissenschaft, Universität für Bildungswissenschaften, Klagenfurt, Bd. I Opuscula Slavica et linguistica. Festschrift für Al. Issatschenko, Klagenfurt, 1976, p. 169—187.

[93] Ем. Михайлов. За руско-българската етническа граница до края на X в. ГСУ, Фиф, IXV, кн. III — История, 1971, с. 188.

[94] Пак там, с. 189.

[95] Пак там, с. 190.

Свидетелство за съществуването на българско население в миналото по тези земи са някои имена на географски обекти[96] и езикови заемки в маджарски и словашки език, както и някои етнографски паралели. Те заслужават особено внимателно цялостно и комплексно проучване. Това е необходимо не само за да осветлим и решим правилно въпроса и за българските държавни граници в тези земи през средните векове. Така ще разполагаме вече с нови и категорични доказателства за близостта и кръвните връзки между българите, от една страна, и словаците и маджарите, от друга страна.

За съжаление въпросът за северозападните предели на българската народност и държава през IX и X в. невинаги е бил обективно представян в съвременната историография, защото някои автори са намесвали цяла редица ненаучни съображения.

Основавайки се на изворните известия у Козма Пражки, на анонимните „Деяния на маджарите" и на езиковите заемки и местните имена, най-ранните и по-голямата част от новите автори засягат интересуващия ни въпрос и определено взимат реката Хрон за межда на моравци и българи през IX в. Това становище са застъпили още през XVIII в. Ян Балтазар Магин, Шамуел Тимон, Щефан Салагиус, Юрай Папанек, Юрай Фандлий, Гелазиус Добнер, Ищван Катона и др.[97]

Към средата на XIX в. видният славяновед Павел Й. Шафарик (Шафаржик),тълкувайки сведенията в писмените извори, пише в своя капитален труд за славянската древност, че „тясната ивица земя между устията на Сава и Драва, или Сирмия [т. е. Срем, б. м. — П. К.], Източна Унгария от Пеща и от планината Матра до изворите на Тиса и земята между Сръбска Морава и Тимок останали под българска власт до идването на маджарите.[98] Неговото гледище се споделя също от видния изследовател на историческата география В. Томашек[99] и от К. Грот.[100] Тези автори обаче не са били в състояние да определят докога тези територии са останали в пределите на България.

През втората половина на същото столетие обаче някои представители на чешката историография, като Б. Дудик, Р. Дворжак, Б. Бретхолц и В. Новотни,поставят югоизточната великоморавска граница по р. Тиса, а австрийците А. Хюбер, Фр. Дюмлер и Фр. Кронес, както и маджарите Х. Марчали, Ш. Боровски и Дюла Паулер не могат да решат категорично въпроса за етническата принадлежност на славянското население по десния бряг на Тиса, т. е. дали през разглежданата епоха то е било словашко или българско.[101]

Въз основа на дадените в „Деянията на маджарите" стари топоними маджарските езиковеди от края на XIX и първите десетилетия на нашия век О. Ашбот и Я. Мелих застъпиха становището, че славянското предмаджарско население на изток от Дунава, както и в поречията на Слана, Хорнад, Ондава и Лаборец е било склавинско и че северозападната граница на българската държава през IX в. е била по р.Хрон.[102] Техните възгледи бяха доразвити с някои допълнителни исторически доводи и съображения от някои маджарски историци, като Г. Фехер[103], Б. Хоман[104] и други, а също и от чешките им колеги Л. Нидерле[105], В. Халупецки, Й. Мацурек[106], Фр. Дворник и др.

В. Халупецки приема, че в Бихарско по Горна Тиса са живели български славяни, чиито племена към началото на IX в. са станали поданици на българската държава.[107] Според Фр. Дворник племената между Дунав и Тиса са били присъединени към българската държава при хан Крум.[108] Той смята, че при хан Маламир и княз Моимир българо-великоморавската граница вървяла по река Тиса, а Срем бил българско владение.[109]

В периода след Първата световна война схващането, че българо-моравската граница през IX в. е минавала по р. Хрон, се споделяше и бе разработено и от други автори. Така например, разглеждайки славянските поселения в басейна на Тиса, О. Р. Халага счита, че българският народностен елемент и държава стигали до Татранско-Матранската преграда,[110] а Я. Декан в студията си върху великоморавските граници приема, че моравската държава заела земите до р. Хрон между 865 и 892 г.[111]

В последно време словашкият историк П. Раткош посвети една своя статия на въпросите за българо-великоморавската граница през IX в.[112] Въпреки изричните изворни, топонимни и други свидетелства той отхвърля възможността р. Хрон да е отделяла България и Великоморавия и българската власт да се е простирала по дясното крайбрежие на Тиса. Същият автор смята, че Козма Пражки и анонимният автор на „Деянията на маджарите" са изразители на завоевателните тенденции съответно на пржемисловската и арпадовската династия съответно, а географските данни в съчиненията им могат само да уточнят експанзионистичните стремежи на маджарската и чешката аристокрация. Словашкият историк приема, че сведенията, дадени от Козма и анонимния летописец, противоречели на другите съвременни източници. В действителност обаче авторите на споменатите от него съчинения въобще не засягат въпроса за границите между България и Великоморавия.

П. Раткош оспорва доводите на В. Халупецки и на О. Р. Халага, които приемат, че изнасяната за Великоморавия българска сол била добивана във Величка до Краков, Прешов и Акна Слатина в Марамуреш (Мармарош), защото според използуваните от него късни документи те били разработвани едва през XIV в. Той допуска, че солта е можело да идва само от Турда и Визакна в Седмиградско и че българската власт се простирала само до средното течение на Тиса.[113] Главните аргументи, с които словашкият автор си служи, са: 1) липсата на данни, че по дясната страна на Тиса великоморавските феодали са водили войни, и 2) географските сведения у крал Алфредовите добавки към съчинението на П. Орозий, че българската държава се простирала на другата страна на пустата земя източно от Каринтия.

Що се отнася до въпроса, дали е имало военни действия на великоморавците по десния бряг на Тиса, би трябвало да се има пред вид конфликтът им с българите през 70-те години на IX в. Не липсват дори преки данни, които ни посочват къде е бил театърът на тези враждебни действия. От тях може да се приеме, че той е могъл да бъде именно само по десния бряг на Тиса.

Внимателният анализ на легендарните известия за усвояването в края на IX в. на днешната си родина от маджарите сочи, че последните са нахлули в Панония и в самата Великоморавия, като ускорили края ѝ. Маджарите обаче са завзели или получили някои земи по десния бряг на Тиса, в междуречието ѝ със Средни Дунав от българския вожд (и по всичко личи — провинциален управител) Салан.

Сведенията в съчинението на крал Алфред Велики могат да се отнесат също към края на IX столетие и са трудно приложими към първите десетилетия на същия век. При това вни-

---

[96] Ем. Михайлов. За руско-българската етническа граница до края на X в. ГСУ, Фиф, IXV, кн. III — История, 1971, с. 190, бел. 19.

[97] P. Ratkoš. K otázke hranice Vel'kej Moravy a Bulharska, Historický časopis, III, 1955, № 2, p. 206—207, където са посочени и други трудове.

[98] P. J. Schafarik. Slavische Alterthümer, Bd. II. Leipzig, 1844, p. 175—176.

[99] W. Tomaschek. Zeitschrift des österreich. Gymnasien, XXIII, 1872, p. 148.

[100] К. Грот. Моравия и мадьяри. . ., с. 88 и сл., 94 и сл.

[101] P. Razkoš. K otázke. . ., p. 207.

[102] O. Asbóth. A magyar nyelvbe Került. . ., p. 74; J. Melich. A bolgrok a szlávok. . ., p. 1—15.

[103] G. Fehér. Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V.—XI. Jahrhunderten. Budapest, 1921, p. 132—140 и др. пос. негови трудове.

[104] B. Hóman, Magyar története. . . T. I, p. 79, 80 и картата между с. 128—129.

[105] L. Niederle. Slovanské starožitnosti. . . T. I, Dil 1, str. 450—455.

[106] J. Macůrek. Dějiny Mad'arů. . ., p. 26 sq.

[107] V. Chaloupecký. Dvě studie k dějinam Podkarpatska. . ., p. 20.

[108] Fr. Dvornik. Byzancia a Vel'ka Moravá, Riša vel'komoravská, Praha, 1923, p. 115; Les légendes.. ., p. 220.

[109] Пак там, съответно с. 119 и 223. Неговото гледище се споделя от Ив. Дуйчев. Връзки между чехи, словаци и българи. . ., с. 19, 27—29. Същият автор обаче си противоречи, защото на друго място (Fr. Dvornik. Les légendes. . ., p. 97) твърди, че Срем (дн. Сремска Митровица, СФР Югославия) минал в пределите на българската държава към 873—879 г. — по повод назначаването на Методий за архиепископ на цяла Панония, със седалище в този стар град (Ив. Дуйчев. Връзки между чехи, словаци и българи. . ., с. 27). Според нас седалището на архиепископията е било in partibus infidelium за Папската курия, която по този начин е искала да подчертае своите претенции върху балканските диоцези в български и византийски ръце.

[110] O. R. Halaga. Slovanské osidlenie Potisia. . ., p. 20—22.

[111] J. T. Dekan. Prispevokýk otázke politickych hranic Vel'key Moravy, Historica Slovaca, V, 1948 (=Eisnerov sbornik), p. 198—211.

[112] R. Ratkoš. K otázke hranice. . .

[113] Възгледите му се възприемат безкритично от В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав. . ., с. 25.

мателният анализ на въпросното известие показва, че под пустата земя трябва да се разбира едно значително пространство, в което следва да се включат Панония (след разгрома на аварите), Великоморавия (след опустошаването ѝ от маджарите) и самата рядко населена българска гранична зона. Отъждествяването на тази „пустиня" от П. Раткош със земите по левия бряг на Долна Тиса е неприемливо, защото преди всичко то не се пада източно от Каринтия, а в указаната посока от последната лежи тъкмо Панония, наричана в западните източници deserta Boiorum.

Румънският историк Н. Бънеску възприема тезата на В. Халупецки, че българската сол, изнасяна за Великоморавия, е била добивана от рудниците в Горна Тиса и Марамуреш. Въз основа на това той поддържа схващането, че българската държава е владяла земите, разположени на север и на юг от Седмиградско, но не и самата тази област.[114] Неговият сънародник А. Греку-Панаитеску оборва твърдението му и приема, че добивът на солта е ставал във владяното от България Седмиградско. Той привежда известието във Фулденските летописи, че българите подпомогнали Людовик Немски срещу моравския княз Ростислав (Растица) от Изток.[115] А според А. Греку-Панаитеску от тази посока към Великоморавско са били разположени Марамуреш и Ердей (Седмиградско).[116] Това, разбира се, е така при положение, че границата между моравци и българи е била по Тиса. В действителност обаче на изток от Великоморавия са се падали земите между десния бряг на Горна Тиса и левия бряг на Хрон. Ето как това известие се явява като още едно доказателство, че тези територии са били в българските предели и в началото на втората половина на IX в. и арена на военните действия между българи и великоморавци.

Що се отнася до данните, които сочат за българско население и власт над Седмиградско от първите години на IX до самия край на X в., те са много и от най-разнообразно естество. Наред с посочените писмени известия в маджарските и западноевропейските хроники в тази насока говорят и резултатите от археологическите и езиковедските изследвания.

Археолозите разкриха множество паметници от културата на южните славяни в Седмиградско. Етническият състав в тази област се е бил изпъстрил доста през VII—VIII в. Естествено е тогава част от находките да се отдават на южните славяни, друга — на сънародниците им от западния клон, трета — на аварите, а четвърта — на „местното население".[117] При определянето на носителите и създателите на паметниците обаче не се отчита присъствието на прабългарския етнически елемент или на завлеченото отвъд Дунава от аварите и славяните при техните набези старо балканско население.[118] А твърде вероятно е, че разпространителите на бързовъртящото се грънчарско колело, разработката на солните мини и други постижения на културата сред обитателите на Седмиградско през VIII и IX в. да се дължат именно на българите, а не на старото „местно население", т. е. румъните, чието присъствие е засвидетелствувано твърде по-късно и е може би в резултат на преселвания, извършени от българските владетели.

Съвсем отчетливо се открояват паметниците, създадени след IX в., т. е. през българското управление в този край, в обектите като Бихар, Бълград (дн. Алба Юлия), Желиград-Бльндиана, Себеш, Поян, Кошей, Ерестегин, Мойград (Залън), Дъбика, Шириоара, Морещи, Дедрад и др. Особено типични са паралелите в строежа на крепостите в Слон и Молдованещи със строителството в Плиска, Преслав, Мадара, Пъкуйул луи Соаре и други селища от VII—X в. на юг от Дунава,[119] т. е. в чертите на Вътрешната област от българската държава.

Езиковите факти сочат за безспорното присъствие на стари склавински маси в областите от двете страни на Карпатите (Южни, Източни и Западни). От споменатите по-горе имена на археологически обекти (Бълград, Желиград, Мойград, Поян, Дъбика, Слон и пр.) проличава също югоизточно-славянският им произход. Пак едно важно обстоятелство е думата „окна" за „солни рудник" в маджарски и румънски език. Тя идва от склавински, т. е. на български „окно", и означава вход, галерия на рудник.[120] А „торда" е дума със същия смисъл на прабългарски език, откъдето е заета в Унгария.[121] Името на тържището на сол по нейния път към Средна Европа — Солноград (дн. Солнок[122]) — също идва да подкрепи инак недвусмислени свидетелства в писмените извори за експлоатацията от българите на солниците в долината на Тиса — Окна Слатина (Слатинские Долы, Мараморешская Солотвина, дн. Солотвино), Данилово и Александровка, а в Седмиградско — Деш-акна (дн. Окна Дежулуй), Сек-акна (дн. Сик), Колож-акна (дн. Кожокна), Торда-акна (дн. Торда), Киш-акна (дн. Окнишоара) и Визакна или Залцбург (дн. Окна-Сибиулуй).

Многобройните остатъци от местни имена, дадени от склавините в дако-румънската езикова територия, сочи за разпространението и разпределението на някогашните зони на българските говори на север от Дунава, а заемките от български в румънския и маджарския език — за степента на неговото влияние върху тях. Правилното им представяне показва по един безспорен начин широки области, които носят несъмнено следи от някогашно славянско население, говорещо български език.[123] За неговата компактност може да се съди от масовостта на оставените от него следи.

Десетина години след отпечатването на разгледаната по-горе студия на П. Раткош неговият сънародник и известен езиковед Ян Станислав изнесе някои „южнославянски" по словообразуването си топоними в Нитранската околност и „византийско-славянски форми на имена, обикновени у южните и после у източните славяни" в Средновековно Словашко. Те били и частично запазени дори до днес, като се срещали най-често в Южна Средна Словакия. Същият автор стига до следните интересни изводи: 1) в град Нитра и неговата околност „се полагала грижа за старобългарската книжнина и че някои известни дейци на тази култура са се движели в областта на гр. Нитра, респективно са живеели в нея — евентуално като Горазд и Кайих, — може би са и произхождали от нея; 2) в словашкия език има много явления, които могат да се използуват при обясняването на текстове от IX в.; 3) „фактите от топонимията и историческите извори свидетелствуват, че на територията на днешна Словакия в IX в. е била позната културата на старобългарската книжнина"[124].

Словашкият славист схваща ясно необходимостта да се установи докъде на север се е простирало българското население през Средновековието и смята, че езиковедът не може да се впуска повече в тази материя, преди историкът да е определил какви са били отношенията между словаци и българи през интересуващия ни период.[125] Ние напълно сме съгласни с основателността на така поставения въпрос от Ян Станислав. Правилното му решение обаче ще може да се достигне само чрез комплексното научно дирене и правилното осветление на резултатите без оглед на някои криворазбрани теснонационалистически интереси и спорове.

Едно такова широко и безпристрастно изследване би изяснило не само въпросите за етническите и политическите граници на средновековните държави по Средни Дунав, но и проблеми във връзка с делото на общославянските просветители, като например за обхвата на тяхната дейност, езиковите явления в създадената от тях книжнина, етническия произход на някои от привлечените от тях ученици, като Горазд, който може би е роден в тези най-северни предели на югоизточните славяни, т. е. склавините и др.

---

114 N. Bănescu. Les frontières de l'ancien Etat bulgare, Mémori al Luis Petit, Mémoires d'histoire et d'archéologie byzantine. Bucarest, 1948, p. 12.

115 Annales Fuldenses, s. a. 863. SRG, rècogn, F. Kurte. Hannoverae, 1891, p. 56 (=ЛИБИ. Т. II, с. 44).

116 A. Grecu. Bulgaria in Nordul Dunarii in veacurille IX—X. — Studii și cercetari de istorie medie, I, 1950, p. 230—231.

117 M. Rusu. Notes sur les relations culturelles. . ., p. 189—201.

118 K. Horedt, Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. București, 1958; M. Comșa. Die bulgarlsche Herrschaft. . .; Istoria Romîniei, ed. Acad. Rep. pop. Romîne. T. I. București, 1960, cap. IV—V.

119 M. Rusu. Notes sur les relations. . ., p. 198—201.

120 Б. Цонев. История на българский език. Т. II, с. 169; F. Fasmer. Этимологический словарь русского языка. . . s. v.; H. Talmann. Russische Sprache. . . 1897, p. 103.

121 Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 47.

122 П. Коледаров. Към въпроса за развитието на селищната мрежа. . ., с. 109.

123 Ив. Гълъбов. Стари български езикови ареали. . ., с. 39—48.

124 Я. Станислав. Имало ли е в Словакия старобългарска култура. . ., с. 37—46.

125 Я. Станислав. Някои въпроси на старите отношения между българи и словаци. Език и литература. XIX, 1964, кн. 2, с. 6. Срв. Ст. Младенов. Бележки към словашкия речник. . ., с. 27—112.

При това положение северозападната гранична зона на българската държава при хан Омуртаг се простирала до Северните или Гористи Карпати, реките Хрон (Харам) и Ипой (Ипел), Средни Дунав (от големия му завой над Будапеща до устието на Драва, до линия, пресичаща междуречието на Драва със Сава), по последната река до устието на р. Колубара, до Рудник планина, вододяла на Тимок и Българска Морава (планините Озрен, Ртан, Сврлиг, Видлич), до Гребен, Любата, Витоша, Рила, Пирин, Беласица и Ихтиманска Средна гора.

Без промяна останала североизточната граница на България по долното течение на р. Днепър. Това се потвърждава от съпоставката на достигналите до нас известия — едно домашно и някои източни.

Първото е мемориалният надпис на копана Окорсис от рода Чакарар, загинал във водите на Днепър.[126] Пръв К. Иречек изказва предположението, че българският сановник е загинал във война срещу хазарите.[127] В. Н. Златарски[128], П. Ников и др. обаче приемат, че бойните действия са целели да отразят маджарско нашествие и „да се установи непосредствен допир и мир с добре организираната хазарска държава"[129]. Идеята, че копанът е действувал срещу хазарите, се доразвива напоследък от Ив. Божилов в смисъл, че паметникът е свързан с форсиране на реката при една военна експедиция, организирана между 818 и 824 г. от хан Омуртаг, който се възползувал от гражданската война в Хазарското хаганство.[130] Тезата си Ив. Божилов подкрепя с известия на арабските писатели Ибн-Рустех, Ал-Масуди и Ал-Бекри, които определено говорят за военни стълкновения между българи и хазари.[131]

Значителното териториално разширение на България по времето на хан Крум и на неговия син и приемник Омуртаг наложило засилването на централната власт в пограничните области на държавата.[132] За отгласа при осъществяването на тази централизация съдим по известните факти за сепаратистичните тенденции на съюзните племена на тимочаните, преденецентите и др. и по политиката на хан Крум да подсили военните поселения в отвъддунавските владения с депортирано население от завладяната византийска тема „Македония" с център Одрин.

Извън откритите археологжки материали в още непроученото напълно в това отношение междуречие на Днепър и Днестър, свързани с културата на прабългарите от това време, също така и липсата на каквито и да било данни за нечия друга власт и население на запад от Долни Днепър до094 гористо-степната област и до самите Дунавски устия са достатъчно убедителни, за да се приеме, че тези земи са съставлявали неразделна част или най-малкото — намирали се под контрола и суверенитета на българската държава през IX в. Това се потвърждава и от изворни известия от следващото столетие.

През 30-те години на IX в. маджарите прекосили Хазария и се настанили в Лебедия — земите между Дон и Днепър. Така те станали новите непосредствени съседи на българите в тези предели.

*

През тази епоха границата между България и Византия в Тракия за участъка между Същинска Средна гора и Северните Родопи е трудно определима. Поради липса на конкретни данни не може да се доизясни дали Пловдив и неговата област са били присъединени от хан Омуртаг[133] или неговия син Маламир (831—836). Различното четене на Шуменския надпис от времето на последния води до различни схващания по този въпрос, тъй като византийските писатели не дават никакви сведения за тези събития.

Според В. Н. Златарски и П. Ников хан Маламир и неговият кавхан Исбул запазили добрите отношения с Византия по 30-годишния мир. Последната отстъпила Пловдив с областта до Родопите срещу предаването на държаните от българите крепости около Одрин: Прова̀т (дн. с. Правади, Одринско), Скутари (дн. с. Щит, Хасковски окр.) и др.[134] Те се основават на четенето на надписа в смисъл, че хан Маламир „живял добре с гърците" и „като дал крепостта Прова̀т и крепостта Вурду (Бурдизон, ант. Буртодиза, дн. Баба-Ески — б. м. — П. К.) и върнал селата на гърците, разгласил публично и дошъл в Пловдив". С други думи — българският владетел „устроил по този случай всеобщо тържество и отишъл вероятно за пръв път в Пловдив, а кавхан Исбул в случая изправил или възстановил напълно старата, според договора, българска граница"[135].

Според някои автори византийците нарушили мира и станали причина българските войски да нахлуят в Тракия и да завземат земите до северните склонове на Родопите.[136] Това схващане се основава на друго, различно тълкуване на трудния за разчитане Шуменски надпис: „[Аз хан Маламир] с гърците отначало живях и аз добре, но гърците опустошиха земите ни. . . И владетелят Маламир, като управляваше с кавхан Исбул, дойде с войска срещу гърците и [опустоши?] крепостта Прова̀т и крепостта Бурдизон и страната на гърците и направи всичко славно и дойде във Филипопол, а гърците избягаха. Тогава кавхан Исбул заедно с преславния владетел води преговори с филипополци."[137]

При двете тълкувания обаче ясно проличава, че Пловдив и околността му до северните предпланини на Родопите през управлението на хан Маламир вече са били в пределите на българската държава. Не можем засега да определим дали това териториално разширение на България се е изчерпало с Пловдивската област. Както вече видяхме, има известни данни, които позволяват да се предположи, че България още през Крумово или Маламирово време е присъединила земите по Горна и Средна Струма до Сидера (дн. Рупелски пролом). Върху това известие на Й. Зонара, че преди Бориса именно Сидера „по-рано разделяла земите на ромеи и българи. . .", и което дава повод за подобно предположение, ще се спрем отново по-долу.

Разширението в югозападна посока, включващо земите, гъсто населени със склавини, било осъществено при хан Пресиан (836—852). Тогава бил сложен край на миролюбивата политика към Византия, за да се продължат сътрудничеството и съюзът със славяните. Началото на този етап бележи походът на българската войска в 837 г. към юг и югозапад.[138]

Докато империята напрягала всичките си сили в борба срещу арабите в Мала Азия, смоляните вдигнали въстание. Независимо че 30-годишният мир не бил още изтекъл, управниците в Плиска не могли да останат равнодушни към стремежа на склавините да се присъединят към България — техен защитник и естествен съюзник. Действията, които довели до включването на нови склавинии към България, били извършени без каквито и да било кръвопролития или съпротива, защото отговаряли на стремежите на местното население.

Изказано е мнение, че 30-годишният мир с Византия бил нарушен от безредиците сред пленниците в Отвъддунавска България и затова хан Пресиан предприел похода си на юг и югозапад.[139]

Акцията на Цариград не могла да попречи на местното славянско население в долините на р. Българска Морава, Ни-

[126] V. Beševliev. Die Protobulgarischen Inschriften, Nr. 58, p. 281.

[127] К. Јиречек. Историја срба. Београд, 1911, с. 186.

[128] В. Н. Златарски. Един от провадийските Омуртагови надписи. ПСп, кн. 63, 1903, с. 94—107 (=Избрани произведения. Т. I, С., 1972, с. 121—136).

[129] П. Ников. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. — БИБ, IV, 1931, кн. 1, с. 13—14.

[130] Iv. Božilov. One of Omurtag's Memorial Inscriptions, BHR, 1973, No 1, p. 72—76.

[131] Ibidem, p. 75—76.

[132] За „Отвъддунавска България" Баварският географ свидетелствува, че „е огромна област и многоброен народ" (regio est inmensa [sic] et populus multus). Вж. В. Гюзелев. Баварският географ. . ., с. 292—293.

[133] П. Мутафчиев. История. . . Т. I, ч. 1, с. 199.

[134] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, 1, с. 335 и притурка № 17 „Маламир не е Пресиан", пак там, с. 452 и сл.; П. Ников. Хан Омуртаг и кавхан Исбул. . ., с. 49.

[135] Ibidem, с. 336.

[136] История на България. Т. I², с. 86.

[137] V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. . ., p. 156—158, изразява несъгласие с четенето Филипи вместо Филипопол от H. Grégoire (Les sources épigraphiques. . ., p. 773 sq.) и отнасянето на действията в Беломорието, а не в Северна Тракия.

[138] Известие за това се дава у Георги Хамартол и в старобългарския превод на Симеон Логотет (вж. В. Н. Златарски. Известие за българите. . ., с. 35—39; История. . . Т. I, ч.1, с.338—339 и притурка № 17), у византийския летописец на Петър от Атроа (вж. Ив. Дуйчев. Нов исторически извор за българо-византийските отношения през първата половина на IX в. — Изв. ИИ, 14—15, 1964, с. 349).

За събитията вж. В. Гюзелев. Княз Борис Първи. . ., с. 34; Славяни и прабългари в югозападна България през периода VI—IX в. — В: Свобода и отечество. С., 1972, с. 28—31.

[139] Вж. P. Lemerle. Philippes. . ., p. 133 sq. История на България. Т. I², с. 86.

шава, Черни Дрин и по горните и средни течения на Вардар и Струма, а също и в земите на север от Шар планина (в Косово и Метохия) още в 837 г. да се обедини с множество свои едноплеменници в българската държава. Движението може би е било резултат от образувания общ фронт на склавините с България срещу Византия с цел да опазят народността си от елинизация.

Не са ясни мотивите на завършилата без успех военна кампания срещу сръбските племена през 839—842 г. Липсват изворни известия и каквито и да било други данни, за да се отговори на въпроса, дали целта на хан Пресиан е била да ги подчини, защото се вбивали като клин[140] между придунавските и вардарските му владения, или защото сложилият началото на сръбското племенно обединение княз Властимир се опълчил срещу България с подбуда и подкрепа от Византия.

Сведенията в писмените източници за походите на българите в Западните Родопи и в днешна Югоизточна Македония се съчетава с четенето на споменатите вече два фрагмента от надписа на хан Пресиан, поставен в стария град Филипи. Данните в него дават основание да се предполага, че е имало и втори поход през 847 г. към Долна Струма и Места, за да се окаже помощ на смоляните.[141] Тогава България достигнала за първи път брега на Бяло море между устията на тези две реки. Прекъсната била и сухопътната връзка на Солун с Цариград.

В. Н. Златарски изказва предположение, че след неуспешен поход през 849—850 г. в тракийските владения на българите двете държави възстановили мирните си отношения и че земите между Струма и Места били върнати на Византия.[142] Същият автор обаче не се опира на някакви изрични изворни известия.

Пълната консолидация на българската власт в югозападните предели била постигната при княз Борис (852—889) през време на „Дълбокия мир" с Византия.

*

Променливи съюзи и конфликти със съседите откъм запад — Немското кралство и Великоморавия,[143] с образуващите се Хърватско и Сърбия и с вечния си съперник — Византия, изпълнили първото десетилетие от управлението на Пресиановия син княз Борис I. Заетостта на империята с арабите в Мала Азия и неопределеността с договор на границите създавали условия за непрекъснати сблъсквания предимно в териториите на византийските теми „Македония" и „Тракия". Може да се предполага, че княз Борис е разширил успехите на своя баща в назрелия и бурен, но по съществото си мирен процес на обединението на склавините с българската държава.[144]

Не разполагаме с никакви положителни данни, за да определим кога са се присъединили към България областите на Охрид, Прилеп и днешна Южна Албания със средище гр. Девол.[145] В. Н. Златарски предполага, че това е станало в 842—843 г., т. е. по време на Пресиан.[146] За изяснението на този въпрос обаче биха могли да се използуват след анализ две известия в творбите на архиепископ Теофилакт Български:

1) „Царуването на Борис преминало в трайна тишина и немалко народи му се покорили. . ."[147]

2) „Борис. . . отне Кутмичиница от Котокий и освобождавайки го от диоцеза, постави за неин началник Добета. . ."[148]

В личността на княз Борис не могат да изпъкнат черти на военоначалник, въпреки че той не е прекарал живота си в пълен мир. Затова под „трайна тишина" би следвало да се разбира спокойно вътрешно управление — без метежи и бунтове.[149] Ако много народи, т. е. племена, са му се подчинили, то това са могли да бъдат единствено някои племена от склавиниите. Кои обаче са били те, бихме се добрали до някакъв отговор, ако се има пред вид: от една страна, че „Кутмичиница" е топоним от прабългарски произход със значение на „новопридобита" или „новоприсъединена земя",[150] а, от друга страна, че тя представлява един от десетте български комитата със средище в гр. Девол. Тази военно-административна единица обхващала земите на запад от р. Вардар, т. е. Западна Македония (с Велес, Прилеп, Битоля, Мъглен, Кичево, Дебър, Охрид и вероятно Костурско) и Южна Албания (с Девол, Главиница — Кефалония).[151]

При положението, че изброените територии са наречени по времето на Климент Охридски „новопридобита земя", то те ще да са назовани така явно за да бъдат противопоставени на включените по-преди, а последните не могат да бъдат други освен тези, които са се присъединили към България през управлението на хан Пресиан.

Остава открит въпросът, кога е могло да се осъществи това териториално разширение? Очевидно то е станало през началните години от заемането на трона от княз Борис. Що се отнася до договорното признание от страна на Византия, при оскъдността на достигналите до нас сведения може само да се предположи, че е постигнато между 853 и 856 г.[152]

Целта на Византия с договора от това време ще да е била да спре хода на българското териториално разширение на югозапад, юг и югоизток. Империята се видяла принудена да признае de jure извършените след прекратяването на 30-годишния мир промени в статуквото на Балканите, като е приела загубата на само отчасти подвластните ѝ дотогава земи. Би могъл да се постави въпросът, дали не е станала някаква замяна на Беломорието с Кутмичиница? Във всеки случай с този мир или осем години по-късно (след приемането на християнството от българите) Византия ще да е признала и договорно фактическото мирно и доброволно обединение на склавините и прабългарите в Средна и Югозападна Македония с техните единородци в Долно- и Среднодунавска България.[153]

Наскоро обаче двете държави били въвлечени в нови конфликти. Немското кралство и България притиснали от две страни Великоморавия, извънмерно засилила се и придобила очевидно значително влияние сред славяните по Средни Дунав. Това било в ущърб на двата ѝ съседа и пряко заплашвало техните интереси. Княз Ростислав се обърнал за помощ към Византия. В момента обаче последната могла да му прати само мисионерите си Кирил и Методий, които да се противопоставят на немските опити да денационализират западните славяни.

През 862 г. вече се оформила цяла коалиция срещу немско-българския съюз. Към враждуващата с него Великоморавия се присъединили Византия, Хърватско, Сърбия и непокорният син на Людовик Немски — Карломан.[154] Последният скоро бил усмирен от баща си в Каринтия и през 863 г. немците постигнали с българска помощ решителни успехи срещу Великоморавия.[155]

България обаче трябвало да раздели силите си на много фронтове. Това довело до неуспеха на воюващия срещу сърбите престолонаследник Владимир-Расате и принудило княз Борис, който водел с променлив успех действията срещу

---

[140] К. Я. Грот. Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах. СПб, 1879, с. 181 и сл.; K. Jirecěk: ASPh, XXI, S. 609—610; История на България. Т. I², с. 87.

[141] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 349; В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. . ., с. 46, 130—131.

[142] Пак там, I, 1, с. 350—351.

[143] В. Гюзелев. Княз Борис Първи. . ., с. 52—55; Bulgarisch-fränkische Beziehungen. . ., p. 36—37.

[144] T. Wasiliewski. Byzancjum i Słowianie. . ., p. 98.

[145] За местонахождението на град Девол вж. В. Н. Златарски. Де се намирал Девол. — ИБИД, т. V, 1922, с. 35—36; История. . . Т. I, ч. 2, с. 231—232, който го поставя на големия завой на р. Девол, когато тя взима югозападна посока, при с. Гостима; Ив. Снегаров. Българският първоучител св. Климент Охридски. — ГСУ, Бф, т. IV, с., 1927, с. 273 — го определя по-приемливо до гр. Корча и Москополе (дн. Воскопойе), близо до ез. Малик. Срв. Т. Томоски. По трагата на средновековниот град Девол. — Годишен Зборник на Филозофскиот факултет на универзитетот, т. 27, Скопије, с. 187—200.

[146] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 347.

[147] Митрополит Симеон. Писмата на Теофилакт Охридски, архиепископ български. — В: СбБАН, XXVII, 1931, с. 261.

[148] Ив. Венедиков. Климент Охридски и Добета. — В: сб. Климент Охридски. 916—1966. С., 1966, с. 310; Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 125.

[149] В. Гюзелев. Княз Борис Първи. . ., с. 55.

[150] П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 158—159.

[151] Ив. Венедиков. Климент Охридски и Добета. . ., с. 310.

[152] В. Гюзелев. Княз Борис Първи. . ., с. 61—62; T. Wasiłiewski. Byzancjum i Słowianie. . ., p. 114—119 — приема, че между България и Византия избухнала война в 855/856 г., а по договора от 856 г. българите загубили всичките си владения в Тракия.

[153] П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 153.

[154] P. Petrov. La politique étrangère de la Bulgarie, BBl. T. II, p. 44 sq.

[155] К. Я. Грот. Моравия и мадьяры. . ., с. 114 и сл.

хърватите, да сключи мир със западните си съседи.[156] След отстраняване на арабската опасност Византия подновила походите си на Балканите и настъпила по суша и по море срещу България.[157] Нашествието на ромеите се съчетало с природни бедствия: земетръси в продължение на 40 дни, глад поради неурожай, болести и др. Управниците в Плиска били принудени още през есента на 863 г. да започнат преговори с Цариград, а в началото на следната година[158] сключили нов 30-годишен и „дълбок" мир, който довел до приемането на християнството от България чрез Цариградската патриаршия.

Договорът потвърдил отново териториалните придобивки, но вече с някои корекции на границата в полза на Византия. Тя присъединила ивица покрай черноморския бряг с Месемврия, Анхиало, Дебелт и Айтос включително.[159] Липсват данни, за да се уточни кога — дали наскоро преди 860 г. или с „дълбокия" мир са правени отстъпки на земи в Родопската област и Беломорието[160] и специално по долините на Места и Струма. Последните територии били от особена важност за империята, която се стремяла да възстанови и осигури накърнената отбрана и сухоземната връзка на столицата със Солун, Тесалия, Средна Гърция и Пелопонес.

Продължителят на Теофан съобщава, че княз Борис поискал с писмо от императрицата (в случая Теодора) земя „. . . тъй като бил стеснен поради многочисления си народ и. . . обещавал и сам да се подчини и да спазва вечен и ненарушим мира. Тя благосклонно го изслушала и му дала пустата по това време земя от Сидера, където тогава била граница между ромеи и българи, до Дебелт. Тази земя била наричана Загора. . ."[161] Това известие се преповтаря от по-късни византийски летописци като Псевдо-Симеон Магистър[162], Георги Кедрин[163] и Йоан Зонара.[164]

Подвеждайки се по споменаването на града Дебелт и въпреки констатираните от него „анахронизъм" и „бъркотия в реда на събитията"[165] и най-важното, при все че добре знаел, че с името „Сидера" (=Железни врата) византийците обикновено наричали всеки тесен планински проход (както отпосле и османците след тях също ги назовавали „Демир-капу"),[166] В. Н. Златарски отнася събитието хронологически към времето на самостоятелното управление на император Михаил III, т. е. след 856 г., а териториално — между един от западните върхове на Странджа планина[167] и Дебелт, т. е. между вододела на Сакар планина, към Странджа и пограничния окоп „Еркесия".[168] Срещу това становище се обявява Г. Цанкова-Петкова. Тя се съгласява с неправилното отъждествяване на Сидера от Иречек с прохода „Веригава" в Стара планина и смята, че териториалната отстъпка на Византия се простира между тази планинска верига и гр. Дебелт и станала едва след покръстването на България, когато последната за пръв път получила разширение в Тракия.[169] Според Т. Василевски тази отстъпка била направена от императрица Теодора с договор, който той приема, че е сключен през 842/43 г.[170]

Ние сме склонни да приемем само хронологичното уточняване на Г. Цанкова-Петкова за отстъпването от Византия на една област под името „Загора" след покръстването, т. е. към 864 г. Тази териториална отстъпка обаче не е същата област в Тракия, която България получила по времето на Тервел, уточнена до Милеона и потвърдена впоследствие с договора от 716 г. Досегашните изследователи не са допускали, че възвърнатата от Византия на България „Загора" по времето на княз Борис I трябва да се локализира извън Тракия, а именно в дн. Източна Македония — по долината на Средна Струма и по Струмещница, между Кресненското дефиле и Рупелския пролом, или по-точно: между планините Пирин, Огражден, Малешево, Беласица и Славянка. Поради тази причина редица въпроси около българо-византийската граница по време на княз Борис са останали неизяснени.

Реката Струма е прокопала тесния Рупелски пролом в масива и е разделила двете планини — Славянка и Беласица. По византийската топографска номенклатура тази теснина не е могла да не носи името „Сидера", а на старобългарски език — ЖЕЛѢЗНЬЄ [ВРАТЫ].[171] В подкрепа на това е и името на града-крепост точно под дефилето — Сидеркастрон, наричана от българските славяни Железнец и Валовища. В писмените извори от следващите два века името „Загора" е свързано именно с тази покрайнина.

Княз Борис ще да е поискал от византийската императрица Теодора да бъде поправено трасето на граничната линия, или по-точно да бъде върната на България долината на Средна Струма между Кресна и Рупел.[172]

Й. Зонара е използвал вероятно и някакъв друг неизвестен нам източник, затова известието му, изглежда, е найдобре формулирано с думите „. . . отстъпила областта от т. нар. Сидера, *която по-рано разделяла земите на ромеите и българите*, чак до Дебелт. . ." (к. м. — П. К.).

Понеже не е казано изрично, видяхме, че е трудно да определим кога „по-рано" Сидера е била граница между България и империята. При положение, че Пресиан е владял земята на смоляните до брега на Бяло море с междуречието на долните течения на Струма и Места, то остава Рупелският пролом да е разделял земите на българи и ромеи през управлението на хановете Крум или Маламир.

При походите на българските войски през властта на споменатите владетели, а също и при Пресиан и Борис I тази област, наречена Загория, е била обезлюдена — населението ѝ забягнало поради честите опустошения. Тя е могла да бъде отстъпена на Византия заедно с Беломорието или присъединена като ректификация на границата при сключване на новия „Дълбок" мир.

В. Н. Златарски определя българо-византийската граница според мира от 864 г., като започва от началото на окопа Еркесия, „на запад от Дебелт, който оставал като погранечен византийски град, тя отивала на юг по вододелните гърбели. . . към върха Демир капу [в Странджа, между Лозенград и Ковчаз], оттам се повръщала към запад по вододела между Странджа и Сакар планина, южно от Каваклий [дн. Тополовград], отдето според линията на договора от 814—815 г. се спущала право на югозапад. . . към Макроливада (с. Узунджово); оттук тя вървяла по северните склонове на Източните Родопи до върха Кекез-тепе [дн. Сини връх], после по главния вододел на Централните Родопи, пресичала р. Места при

---

[156] DAI, p. 153—155 (=ГИБИ. Т. V, с. 209); P. Petrov. La politique étrangère. . ., p. 48 sq.; В. Гюзелев. Княз Борис Първи. . ., с. 66—71.

[157] В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 2, с. 18 и сл.

[158] Пак там, с. 21 и сл.; P. Petrov. La politique étrangère. . ., p. 51.

[159] В. Бешевлиев. Три приноса. . ., с. 291—294.

[160] П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 153.

[161] ГИБИ. Т. V, с. 117—118.

[162] Пак там, с. 175. У Псевдо Симеон Магистър: „императорът му дал ненаселената по това време земя от Сидера, която била граница между българи и ромеи, чак до Девелт. Тази страна у тях носи името Загора. . ." (к. н. — П. К.).

[163] Пак там, с. 238. — Императрицата „му отстъпила необитаваната по това време област, простираща се от т. нар. Сидера, която била тогава граница между ромеи и българи, до Девелт. Българите я преименували Загора. . ." (к. н. — П. К.).

[164] Пак там, т. VII, с. 171 — „Императрицата. . . му отстъпила областта от т. нар. Сидера, която по-рано разделяла земите от ромеи и българи, чак до Девелт. Българите след като я получили, нарекли я Загора. . ." (к. н. — П. К.).

[165] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, бел. 3.

[166] Пак там, т. III, с. 191, бел. 3. Като пример могат да се приведат споменатата вече Сидера в Странджа; един поход в Котленския Балкан (вж. пак там, т. II, с. 100); споменатата у Анна Комнена във връзка с Пловдив (пак там, с. 187), която вероятно е Траянови врата, наричана още и Железни врата, при с. Ветрен, Пазарджишки окр.: теснината при Просек на Вардар (наричана от турците Демиркапия); Дунавските Железни врата и много други подобни. Срв. П. Мутафчиев. Маджарите. . ., с. 39, бел. 2.

[167] Той локализира Сидера с един от странджанските върхове на северозапад от Лозенград (дн. Къркларели) и Ковчас — и двете селища в Югоизточна Тракия, Турция.

[168] В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 2, с. 3. На друго място (Известия за българите. . ., с. 69) той смята, че тази Сидера трябвало да се търси на юг от Дебелт.

[169] Г. Цанкова-Петкова. О територии. . ., с. 137—139. Срв. К. Иречек. Пътувания. . ., с. 812.

[170] T. Wasiłewski. Bizancjum i Słowianie. . ., p. 94, 100.

[171] А. И. Яцимирский. Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературам — XXXIV ИОРЯСл. VII, 1, 1902, с. 112: [След като се покръстили]. . . Посла гн҃ нхъ къ црцн Деѡдорѣ, простнтн землю бльгароу рнмлꙗнь н прошахꙋ вькꙋпѣ воннствоватн с рнмлꙗнн н нспльнн прошенїе нхъ. Деѡдора црца ѿ странн бо глїемые Желѣзнїье [враты] даже до [Де]велта дарова снмь. [Де]велть же іе блнзъ Одрнна града. Н сїе вьсе наслѣдоваше бльгаре, дарованїемь Деѡдорѣ црцѣ н нменоваше Загорїе. . . Дължа благодарност на В. Гюзелев, който ми обърна внимание и ми предостави за ползуване този текст.

[172] P. Koledarov. More about the Name "Zagoré". . ., p. 99.

с. Ракищен [в същност Ракища, дн. Катахлорон, Драмско — Гърция] и по малкия вододел през върха Черкова, между селата Либяхово [дн. Илинден, Благоевградски окръг] и Везме [в същност Възме, дн. Есохори, Драмско — Гърция] минавала по Али-ботуш [дн. Славянка пл.] и по билото на пл. Ченгел [Сенгеловска пл. или Цингелион — на гръцки], спущала се към Рупелския проход и р. Струма и по-нататък отивала по пл. Беласица до Демир капия на р. Вардар, отдето се повръщала на югозапад по вододела на планините Маринска, Блатец и Кожух и оттам в посока на югозапад покрай Островското езеро; оттук на югозапад пресичала Нереченската [в същност Нерезка] планина и южно от Костур се повръщала на запад, обхващала пл. Грамос към средното течение на р. Воюса [дн. Вьоса], по нея до брега на Адриатическо море, по него до устието на р. Семени, по нея нагоре, после на североизток, по билото на пл. Крабе и по вододела на реките Мати и Черни Дрин [т. е. Източноалбанските планини] и по него до съединението със сръбската граница“[173].

Т. Василевски приема, че през втората половина на IX в., още след войната, която той датира в 865—866 г. (което ще рече почти през цялото управление на княз Борис I), България не е владяла земя в Тракия. Същият автор посочва българо-византийската граница по Айтоската планина, а оттам — по билото на Стара планина до връх Ботев, откъдето минавала по Същинска и Ихтиманска Средна гора, за да достигне Рила.[174] Полският византолог възприема тезата на Г. Цанкова-Петкова[175], но я доразвива със своя аргументация. Основава се на епархийския списък от времето на Лъв VI Мъдри (886—912), съставен към 901—902 г. според датировката на В. Грюмел[176] и класификацията на Г. И. Конидарис[177] и на някои от известните вече епиграфски паметници от епохата.[178]

Т. Василевски напълно основателно смята, че политическата граница между България и Византия през управлението на княз Борис I съвпадала с тази на учредената в 870 г. българска черковна организация.[179] В. Н. Златарски също така е използувал епархийските списъци, за да очертае южната политическа граница на България с империята,[180] но правилно приема, че Пловдив с областта си и Боруй (дн. Ст. Загора) не са били византийски, тъй като Патриаршията не би пропуснала да възстанови митрополитските катедри в тези стари и важни средища. Обаче цариградската светска и духовна власт последователно провеждала една тенденция с оглед да запази притезанията си върху загубените земи: продължавала само да ги споменава като числещи се към диоцеза на Патриаршията.[181]

В случая епархията, подведомствената на Филипополския митрополит, но по традиция и във връзка с античното провинциално деление, наречена „Тракия“, е включвала през втората половина на IX в. епископствата: Агатонике (дн. Оряхово, Хасковски окр.), Лютица (дн. с. Лъджа до Ивайловград), Скутарион (дн. Скутаре, Пловдивско), Левка (на вр. Спасовица над дн. с. Голямо Белово, Пазарджишки окр.), Влептос (дн. с. Костандово, Пещерско, Паз. окр.), Драмица (между дн. с. Драма и Малък Манастир, Ямболски окр.), Йоаница или Яница (в местн. „Килимите“ до дн. гр. Елхово), Констанция (дн. гр. Марица), Великия (в Зап. Родопи) и Буково (дн. с. Пилашево, Пловдивски окръг).[182]

Това обаче не може да докаже, че самият център на тази епархия — Пловдив, е бил в пределите на Византия. Сам Т. Василевски основателно прави уговорка и също допуска, че към средата на IX в. някои владици, между които и пловдивският, а може би и боруйският, са имали само титулярно достойнство.[183] При казаната практика причисляването на даден брой епархии към митрополия все още не може да бъде категорично доказателство и да установи, че последната е функционирала в титулярното си средище. Като се вземат пред вид писмените източници, изложените по-горе съображения, а особено посочените нови отъждествявания на споменаваните в писмените извори обекти (Сидера, Загория, Великия, Влептос и др.), бихме могли вече с много по-голяма точност да определим южната граница на България с Византия през втората половина на IX в., т. е. след сключването на договора помежду им от 864 г.

На Черноморския бряг границата ще да е тръгвала от нос Емине и вървяла по Еминската и Мала Айтоска планина, за да остави във Византия градовете Несебър и Анхиало[184] на морето и Дебелт с Аетос,[185] а може би и някои други укрепени селища във вътрешността, или по-точно разположените в долините на втичащите се в морето реки. Най-вероятно граничното трасе ще да е минавало по вододела на Тунджа и морето, продължавало от Мала Айтоска пл. по Карнобатските възвишения, Бакаджиците и северозападните предпланини на Странджа, за да пресече Тунджа западно от епископските градове Яница (дн. Елхово) и Драмица и опре на източните склонове на Манастирските възвишения и Сакар планина, по десния бряг на споменатата река. Тук границата вече е съвпадала с тази от времето на хан Омуртаг в участъка от точката между Сакар планина и Дервишката могила към Констанция, Макроливада и Милеона, които заедно със споменатите преди това градове-крепости и епископски седалища оставали във Византия. По-нататък границата се запазвала както от времето на хан Маламир, т. е. следвала северните склонове на Родопите, включвайки епископиите Буково, Влептос, Левка и Великия под юрисдикцията на Цариградската власт. По-назапад най-вероятно е, че билата на Рила, Пирин, Славянка и Беласица са били границата, която оставяла голямата част от Драговития и цяла Загория в България, а епархията на смоляните и Великия — във Византия.[186]

Византия запазила макар и номинално властта си над целия басейн на Места и долините по най-долните течения на Струма, Вардар и Бистрица. Така само част от драговитите, ваюнитите (войничите) и сагудатите[187] могли да останат в България. От Беласица граничното трасе е минавало най-вероятно по планините Благуша (Смърдеш или Градешка), пресичала Вардара при Демиркапия и вървяла по Кожух, Нидже и Вич, оставала горното течение на Бистрица с Костурския край в България, т. е. минавала по пл. Костенария, а след това продължавала по Грамос пл., за да стигне средна Воюса и следвала десния бряг до устието ѝ в Адриатика. Долините на Шкумби и Семени с Осум и Девол също съставлявали част от България.

Западната граница на България през управлението на княз Борис започвала по Адриатическия бряг, за да продължи по билото на Крабе, Мартана и Източните албански планини, които са вододелът на Дрин и Мати. Долното течение на първата река и басейнът на последната оставали в Драчката област. Заедно с тема „Далмация“ те крепели византийската власт в западните дялове на полуострова.

Проклетия, масивът на Северноалбанските планини (вододелът на Дрин и Горни Ибар), а след това Копаоник, Столова, Рудник и р. Колубара били границата между земите, населени със сръбски славянски племена и българската държава. По свидетелството на К. Багрянородни Раса (дн. Нови Пазар) била гранична крепост в началото на управлението

[173] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 25—26. Уточненията на географските обекти, дадени в прави скоби, са на П. Коледаров.

[174] T. Wasiłewski. Bizancjum i słowianie. . . sq., p. 18 sq., 116—119 и картата на с. 61.

[175] Г. Цанкова-Петкова. О территории. . ., с. 137—139.

[176] V. Grumel. Les regestes des actes du Patriarchat de Constantinople. T. I. Les actes des patriarches. Fasc. II. Les regestes de 715 à 1043, Socii Assumptionistae Chalcedonense. Paris, 1936, No 598. Срв. датировката на П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 156, бел. 1 — към самия край на IX в. и преди десетгодишната война на цар Симеон с Византия, т. е. в края на управлението на Лъв VI.

[177] G. I. Konidaris. Die neue in Parallelon Tabellenausgabe der Not. Episcopatuum und die Echtheit der Not. D. Cod. Paris, 1555. *Α. Χαριστήριον εἰς Α. Κ. Ὀρλάνδον*, 4, Athenai, 1967/68, p. 247—264.

[178] T. Wasiłewski. Byzancjum i slavianie. . ., p. 118—119.

[179] Пак там, с. 118.

[180] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 208 и сл.

[181] За т. нар. „просиявали в древността“ епархии вж. П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 152, бел. 3; Към въпроса за развитието на селищната мрежа. . ., с. 104 и сл.

[182] Пак там, с. 117.

[183] T. Wasiłewski. Пос. съч., с. 116—117.

[184] В. Гюзелев. Княз Борис Първи. . ., с. 75.

[185] В. Бешевлиев. Три приноса. . ., с. 293; T. Wasiłewski. Пос. съч., с. 117.

[186] П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 153 и сл.

[187] Вж. свидетелството на очевидеца на арабското завладяване на Солун Йоан Камениат: „В средата на тази равнина, която се простира на запад до други високи планини и се намира град Вероя [Бер], има някои разпръснати села, от които едни, наречени друговити и сагудати, плащат данък на града Солун, а други — на съседния скитски [т. е. български] народ, който не е далече. . .“ Ioan Cameniatae. De excidio Thessalonika (=ГИБИ. Т. V, с. 22). Това ще рече, че още към 904 г., т. е. преди уреждането на граничните въпроси с Византия, българските владения не били твърде отдалечени от Солун. Тук трябва да се има пред вид, че Кл. Охридски е получил епархията на друговитите по време на княз Борис I, от което следва, че описаното от Й. Камениат положение в Солунско се отнася и за княз Борисовото време.

на княз Борис,[188] което почти съвпадало със създаването на сръбското племенно обединение от княз Властимир (около 850 г.). Косово и Метохия (долината на Бели Дрин) обаче били постоянни владения на българската държава до падането ѝ под византийско иго.

Докато между византийската тема Далмация и България се простирали сръбските племена, между последната и Германското кралство били разположени териториите на хървати, словенци и западнославянските племена, които били в процес на обединение и образуване на държави.

Ф. Шишич определя границата между Хърватско и България през разглежданата епоха нейде в Северозападна Босна, в околността на Тузла и Зворник.[189] Най-вероятно р. Дрина разделяла двете държави. След несполучливия опит на Людевит да отхвърли франкската власт Браслав успял през 60-те години на IX в. да създаде Хърватско княжество, което владеело и част от Долна Панония, в междуречието на Сава и Драва. Фружка гора и Срем (дн. Сремска Митровица, СФРЮ) обаче оставали в българските предели. Докъм 855 г. там е била и границата с Немското кралство.

От вливането на Драва в Дунав средното течение на последната река разделяло България от Блатненското славянско княжество на Прибина (847—862) и Коцел (862—876).

Няма данни, къде са били водени бойните действия между България и Великоморавия през първите десетилетия на втората половина на IX в. Твърде вероятно обаче е сблъскванията да са ставали в междуречието на Хрон, Дунав и Горна Тиса. В полза на това предположение идва, както вече отбелязахме, известието във Фулденските летописи, че българите подпомагали Людовик Немски срещу княз Ростислав от изток.[190] Според изследователя на политическите граници на Великоморавия Я. Т. Декан разширението ѝ на изток и заемането на земите до р. Хрон станало между 865 и 892 г. Следователно тази река протичала между българската и великоморавската държава по времето на Ростислав (846—869) и Светополк (869—894). Басейнът на Тиса заедно с междуречието ѝ със Средни Дунав попадали в западната гранична зона под суверенитета на владетелите на Плиска.

На североизток от словашките племена и извън състава на Великоморавското княжество били бялохърватите, югозападно славянско племе, останало да обитава земите по Татрите и Гористите Карпати. Те и източните (руските) славянски племена, обитаващи териториите над гористо-степните области, били северните съседи на България.

След настаняването през 30-те години на IX в. на маджарите източно от Долни Днепър като непосредствени североизточни съседи едва в последната година от управлението на княз Борис I — в 889 г., когато той се отказал в полза на сина си Владимир (889—893), настъпили промени в тези предели на българската държава. На Дон се появили печенезите и изтласкали маджарите от тяхното местожителство — територията по левия бряг на Долни Днепър. Те преминали тази река и се настанили в междуречието ѝ с Южен Буг — в т. нар. Ателкузу.[191]

През управлението на княз Владимир не са известни някакви промени в границите на България нито по дипломатически, нито по военен път. Съществени изменения били извършени при брат му цар Симеон (893—927) и при цар Самуил (997—1014), когато българската държава достигнала най-голямото си териториално разширение и мощ до падането си под византийско иго.

---

[188] Синовете на Мутимир изпроводили княз Борис до Раса и те си разменили дарове (DAI, p. 32). Вж. В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 1, с. 342, ч. 2, с. 10.

[189] Fr. Šišic. Genalogiski prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji, Vestnik hrvat. archeol. druzstva, XIII, 1913—1814. Zagreb, 1914, p. 81; Poviest hrvata u vrijeme naroduih vladara. Zagreb, 1925, s. 335 и 353, бел. 17.

[190] Annales Fuldenses, s. a. 863 (ЛИБИ. Т. II, с. 44).

[191] Ив. Божилов. България и печенезите. . ., с. 37 и сл. За съжаление не ни бе достъпна статията на П. Яцко. Володимир, король Болгарії і руського Підкярпаття, „Підкярпатська Русь", річник IV, ч. 7, Ужгород, 1927.

Глава IV

ГРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРИЯ ДО 70-ТЕ ГОДИНИ НА X В.

В продължение на две столетия българската държава на Долни Дунав разширила територията си и създала висока материална и духовна култура. Това ѝ отредило едно от първенствуващите места в Европа и авторитета на един от факторите при решаването на международните въпроси през X в.

В 893 г. княз Борис свалил от престола сина си Владимир и го заместил с по-малкия му брат Симеон (893—927). Наскоро след тази промяна Византия преместила тържището на българските търговци от Цариград в Солун. Така империята нарушила „Дълбокия мир" със северния си съсед и предизвикала т. нар. „първа икономическа война в средновековна Европа"[1] и същевременно пръв въоръжен конфликт през управлението на цар Симеон, избухнал най-вероятно в 894 г.[2] Българските действия в Тракия и последвалото поражение на византийската армия в тема Тракия предизвикали контраудар от страна на империята. През 895/6 г. тя пренесла с флота си през Дунава маджарите от Отвъддунавска България и ги насочила да плячкосват Вътрешната област и Дръстърския комитат.[3] Това нашествие било комбинирано с настъплението на византийска сухопътна армия начело с Никифор Фока най-вероятно в тракийските владения на България.

Примирието с Византия било използувано от Симеон да предотврати всяка възможност за маджарите да се свържат отново с Цариград. След жестока разправа със стана им в междуречието на Южен Буг и Днепър маджарите били принудени да се преселят през Верецкия проход на запад и север от големия завой на Средни Дунав. Вероятно печенежките племена, взели участие в акцията, заели обитаваните дотогава от маджарите земи на запад от р. Днепър.

Осигурила тила си, българската армия нанесла поражение на византийците при Булгарофигон (дн. Баба-Ески) през лятото на 896 г. Тогава сигурно българите минали в настъпление по всички посоки: не само в Македонската и Тракийската, но и в Солунската и Драчката тема.[4]

Сключеният договор[5] за мир премахнал основната икономическа причина за войната — българското тържище било върнато в Цариград, без обаче да се уредят териториалните въпроси между двете страни.

Междувременно има податки в писмото на византийския дипломат Лъв Хиросфакт до император Лъв VI, че към края на IX в. българските войски били завзели значителна част от територията на Драчката тема заедно с 30 крепости, вероятно на юг и югозапад от средището ѝ Драч. Целта на тези действия без съмнение била да се прогони Византия оттам и да се включат в пределите на българската държава Склавиниите по Адриатическото крайбрежие. Империята обаче си възвърнала по дипломатически път загубените територии. Според собствените думи на специалния ѝ посланик Лъв Хиросфакт той „поднесъл на императора като подарък 30 крепости в Драчката област с богатствата и самите жители, след като ги изтръгнал, пророчески казано, като ухо из устата на лъва"[6]. Липсват каквито и да било данни относно това, каква е била поисканата от Преслав цена за тази отстъпка: нито византийският дипломат, нито друг извор споменават нещо в тази насока.

Ако разполагахме само с разказа на същия императорски пратеник за следващата му мисия в 904 г. — да убеди българите да не завземат Солун, изоставен от арабските пирати начело с ренегата-византиец Лъв Триполит, — ние пак не бихме могли да добием представа за условията, при които управниците в Преслав са приели византийското предложение.[7] Този път обаче реалните отстъпки, които Цариград е трябвало да стори, за да спре българското настъпление и да предотврати загубата на втория по големина и значение град в Европа за империята, проличават единствено от по чудо запазения надпис върху един от двата гранични стълба, намерени in sito на 22 км северозападно от самия град Солун — при с. Наръш (дн. Нея Филаделфия): „В годината на сътворението на света 6412(=904), индикт 7. Граница между ромеи и българи при Симеон от бога княз на българите при Теодор олгутаркан и при комита Дриста."[8]

Връзката между паметника и мисията на Лъв Хиросфакт не може да възбуди никакво съмнение.[9] Срещу отказа си да завладеят Солун очевидно българите са получили значителни териториални отстъпки и договорно признание на границата си с империята. Както ще видим по-късно, при омиротворяването на отношенията между двете страни след смъртта на цар Симеон, през управлението на сина му Петър вероятно същата граница отново била потвърдена, а заедно с това и принадлежността към България на териториите в дн. Южна Македония и Южна Албания, населени със склавини.

Въз основа на пограничните стълбове и епархийския списък от времето на Лъв VI[10] В. Н. Златарски определя българо-

---

[1] В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 2, с. 285—290; Iv. Sakăzov. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin—Leipzig, 1929, p. 61—62; G. I. Bratianu. Le commerce bulgare dans l'Empire et le monopole de l'empereure Léon VI à Thessalonique. — Изв. БИД, т. XVI—XVII, 1940, с. 30.

[2] Според Г. Цанкова-Петкова (Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград, Изв. ИИ, 20, 1968, с. 179—180) тържището било пренесено тук през управлението на княз Владимир (881—893).

[3] Ив. Божилов. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон (894—896). — В: ВИСб, т. XL 1971, кн. 6, с. 23 и сл.

[4] P. Gautier. Clément d'Ohrid, évêque de Dragvista. — REB XXII, 1964, p. 206, com. 36.

[5] В. Н. Златарски. История. Т. I, ч. 2, с. 318; H. Ostrogorsky. (History of the Byzantine State. Oxford, 1956, p. 227), H. Grégoire, (The Cambridge Medieval History, T. IV, 1, p. 1289), D. Obolensky. (The Byzantine Commonwealth. London, 1971, p. 106) и др. То се оспорва по начало от G. I. Bratianu. Le commerce. . ., p. 32; Р. А. Наследова (Две византийские хроники X века. М., 1959, с. 221—2, бел. 10) смята, че договор е сключен едва през 904 г., а според Г. Цанкова-Петкова (Първата война. . ., с. 189) — между 901 и 902 г. Най-вероятно обаче договорът да е сключен между 896 г. (след победата при Булгарофигон) и 899 г. (когато е съставен Клиторология на Филотей). В този паметник се говори за „приятелите-българи" (вж. ГИБИ. Т. IV, с. 124—127).

[6] G. Kolias. Léon Choerosphactes magistre et patrice, Athènes 1939, p. 113 (ГИБИ. Т. IV, с. 183).

[7] В писмо до император Лъв VI Лъв Хиросфакт пише: „. . . Найсетне, при третото пратеничество, когато българите искаха да се заселят в превзетия от агаряните Солун, след като ги убедих и прогоних, го получих обратно. . ." (Ibidem, съответно с. 113 и с. 183—184).

[8] Ф. И. Успенский. Пограничный столб между Византией и Болгарией при Симеоне. — ИРАИК, т. III, с. 184—194. Срв. В. Н. Златарски. Два известни български надписа от IX в. — В: СбНУНК, кн. XV, 1898, с. 20—40; Йорд. Иванов. БСМ. . ., с. 18.

[9] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 339—342.

[10] Тук трябва да се има пред вид, че този списък е съставен преди 904 г., според В. Лоран — в 901/2 г., а според нас — може би в самия

византийската граница към 904 г. от Средните Родопи до Адриатическия бряг по следния начин: „. . . От връх Кекез [дн. Сини връх] тя отивала на югозапад по главния вододел на Централните Родопи, пресичала река Места към пл. Боздаг [по бълг. Смила, дн. Фалакрон], по тая последната се спущала на североизток близо до Сяр, който е останал византийски, оттук в югзападна посока тя достигала до с. Нариш [в същност Наръш, дн. Неа Филаделфия] на р. Галико, после на запад между селата Вардаровци [дн. Аксиохорион] и Ахматово [в същност Аматово, дн. Аспрос], пресичала Вардар, обикаляла по пл. Паяк [дн. Пайкон], повръщала на юг, минавайки източно от Воден [дн. Едеса][11] и по планините Караташ и Негуш [Турла или Дурла пл., дн. Вермион], завръщала на запад между Кайлари [дн. Птолемаис] и Кожани [дн. Козани] към върха Шиняк [в същност Синк или Снежник пл., дн. Синяцикон или Аскион пл.], пресичала горното течение на р. Бистрица [дн. Алиакмон] южно от Костур [дн. Кастория] към пл. Грамос и отивала право на запад до р. Воюса [дн. Вьоса], по тая река до вливането на левия ѝ приток Дрин [Дрополи или Дрино] и оттам отивала право на запад [в същност югозапад] към Химара, на морския бряг, която влизала в българската държава.“[12]

Наред с използуваните от В. Н. Златарски източници локализацията на епархията на Климент Охридски като „епископ на Драговития и Великия“[13] ни позволява да определим със сравнително по-голяма точност българската гранична линия след 904 г. в дн. области Тракия и Югоизточна Македония, т. е. в участъка ѝ от Черноморския бряг до р. Вардар.

Границата е започвала от гр. Мидия, която била гранична крепост и оставала във византийски ръце, пресичала е билото на Странджа,[14] за да опише дъга северно от Одрин, минавайки най-вероятно по Дервентските възвишения и следвала трасето от времето на хан Омуртаг до Милеона, завивала е на югозапад, за да пресече северните Родопи и продължи по Жълти дял[15] или по билото на Югоизточните Родопи.

По този начин по-ниската част (т. е. Източните и част от Северните Родопи) заедно със средното течение на р. Арда оставали във Византия, но най-високата част на масива, т. е. Великия[16] — в България.[17]

От Жълти дял през връх Циганско градище границата ще да е вървяла в югозападна посока, достигала е и пресичала р. Места, за да продължи по Смила (дн. Фалакрон и Менойкион) и по Круша (дн. Вертискос), до р. Галико при с. Наръш. В този участък като византийски опорни точки оставали освен Салоника — Солун, още и Сере — Сяр,[18] Филипи и Христопол — Морунец (дн. Кавала).[19] Също и епархията на смоляните оставала във византийска територия и по този начин диоцезът на Климент Охридски се разделя на двете епархии, от които бил съставен.[20] Така в България безспорно оставали подведомствените на Климент Охридски църковни области: Великия в Западните и Средни Родопи и на склавините-драговити, които живеели на северозапад от Солун,[21] и част от сагудатите — югозападно от същия град.

По-нататък границата е оставала Верея — Бер, Сервия и Стаг[22] във Византия, като пресичала Вардара и стигала до Адриатическия бряг, следвала трасето, очертано от В. Н. Златарски.

След първия десетгодишен конфликт с Византия българската държава вече държала много по-голямата част от Балканския полуостров и назрели условията за един решителен двубой между Преслав и Цариград за първенство в Югоизточна Европа и сред славянския свят. Българският владетел и управляващите среди открито проявявали стремежа да унищожат империята и поемат политическото и културно наследство от приемника на Рим.[23]

Малко преди да се навърши десетилетие от договора за мир, сключен в 904 г., империята изпаднала в затруднено вътрешно положение и под заплаха от изток. Тогава българските властници използували едно безразсъдно предизвикателство на император Александър I (912—913), за да нанесат своя удар върху Цариград. През август 913 г. България започнала втората през управлението на цар Симеон война срещу Византия. С прекъсвания тя продължила до смъртта му в 927 г.

В резултат на победоносни бойни действия, но без довършващ удар върху Византия България разпростряла военновременните си граници неколкократно до стените на Цариград и Дарданелите. Българската власт достигнала Егейския бряг (където империята задържала само Солун с тясна ивица земя), Коринтския провлак и Атика, Йонийския (без Никопол и близката му област) и Адриатическия бряг (без силно стеснените по територии Драчка и Далматинска тема).

На запад България подчинила на своето влияние сръбските племена, чиито владетели, подбуждани от Византия, се опитвали на няколко пъти (в 917, 921 и 923 г.) да се освободят, но в крайна сметка претърпявали поражения и не могли да се задържат за дълго на престола.

По това време границата между хървати и българи е била по вододела на реките Босна и Дрина: пл. Зелен гора, Лелия, Трескавица, Яхорина, Романия, Озрен, Чемерно, Звйезда. Тук Р. Новакович предполага, че са се сблъскали заякналото при крал Томислав Хърватско и България. Според него през първата половина (до 30-те години) на X в. политическата граница на Хърватско на изток е опирала към горното течение на р. Босна.[24]

От пл. Звйезда и Конюх българо-хърватската граница вероятно е минавала по река Босна. Със сигурност този участък би могъл да се определи, ако би се изяснило от кого Часлав след 931 г. е завзел Дринското жупанство — от България или от Хърватско, след смъртта на техните владетели Симеон и Томислав.

През управлението на цар Симеон България запазила добрите си отношения с Немското кралство, което в 894 г. присъединило Великоморавското княжество. Две години покъсно маджарите заели източните му земи, населени със словаци (б. Нитранско княжество), както и територията на бившата Блатненска славянска държавица.[25] Така българи и немци престанали да бъдат преки съседи — отделяли ги маджарите и хърватите. След конфликта от 895/6 г., предизвикан от Византия, българският владетел съумял да уреди отношенията си с маджарите, защото те участвуват заедно с пе-

---

край на управлението на Лъв VI (вж. за това П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 156, бел. 1) и отразява положението след победата в Българофигон през 896 г., когато българската войска ще да е настъпила и завзела територии във всички посоки.

[11] Според П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 284 и Енидже Вардар, дн. Яница, влизал в българските предели.

[12] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 340—341. Уточненията в прави скоби на П. Коледаров.

[13] Според гл. XX, § 61 от Пространното житие на Кл. Охридски от Теофилакт Охридски — вж. за локализирането на тази епархия П. Коледаров. Кл. Охридски. . ., с. 141 и сл.

[14] П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 156.

[15] Пак там, с. 155—156; Vita Euthymii, cap. XVI, ed. C. de Boor, Berolini 1833, p. 57: *ἐν Μηδείᾳ τῇν πλησχωρουσῇ Βουλγάροις. . .* П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 284 също приема, че северната част от Странджа била в България.

[16] За името и локализацията на областта Великия по епархийските списъци вж. П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 146—152.

[17] Според сведенията в Пространното житие на Климент Охридски, че последният е приел на части епархията си — първо Драговития, а след 904 г., но преди 907 г. и Великия. Вж. П. Коледоров. Климент Охридски. . ., с. 156.

[18] Според П. Мутафчиев. История. Т. I, с. 284 под властта на Византия останала само част от Солунското поле с Халкидика и Сярската област.

[19] П. Коледаров. Климент Охридски. . ., с. 159.

[20] Един надпис, намерен в крепостните стени на Христопол и датиран 6434 г. от сътворението на света (или преди 31 август 926 г.), известява, че подчиненият на стримонския стратег Василий Кладон ги привел в изправност. Това дава основание на Пол Лемерл да заключи, че в края на цар Симеоновото управление темата Стримон с Филипи е била управлявана от византийски стратег при нормални условия, но под заплаха от страна на българите, което очевидно е наложило преустройството. Вж. P. Lemerle. Philippes. . ., p. 140—141.

[21] Френският византолог Пол Готие откри във Ватикана неизвестен за науката препис от Теофилактовото Пространно житие на Климент Охридски и доказа, че епархията на последния е била около Солун, като я свързва с драговитите. Той приема, че тези славяни обитавали земите западно и югозападно от Солун, но остави открит въпроса за локализацията на Великия — другата част от диоцеза му. Вж. P. Gautier. Clément d'Ohrida. . ., p. 199—214.

[22] Вж. някои податки у P. Gautier. Op. cit., p. 210—211, че българите владели тези градове при цар Симеон. Присъединяването им вероятно е станало обаче в по-късния период от неговото управление.

[23] П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 304—305; Г. Острогорский. Историја Византије. . ., с. 254; М. Войнов. Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон. — Изв.ИИ, т. 18, 1967.

[24] Р. Новаковић, О неким питањима граница Србије, Хрватске и Босне у X в., Зборник филозофског факултета, књ. VII-1. 1963, с. 177 и прил. карта на с. 180.

[25] История Венгрии. Т. I, с. 102 и сл.

ченежки отряди в състава на българската войска в голямото сражение при Ахело на 9. VIII. 917 г.[26]

*

В научната книжнина съществува напълно погрешното схващане, че през управлението на цар Симеон България вече била лишена от почти всичките си територии отвъд Дунава.[27] Някои автори не могат да определят обхвата на българската власт в тези земи и приемат, че тя не е била здраво устроена.[28]

За правилното решаване на проблема за българската власт на север от Дунава следва да се изяснят редица въпроси от историческата география на този ареал през разглежданата епоха. Трябва да се отговори на въпросите: кои са били политическите граници, респ. кой е упражнявал суверенитета си над териториите в Северозападното Черноморие и какво е било административното устройство на същите. От анализа на известията и приведените по-горе доводи и съображения проличава, че българската власт на север и североизток от Дунавската Делта до долното течение на р. Днепър е била здраво установена и организирана от VII до X в.[29]

Най-ценни в тази насока са данните, изнесени в съчинението на имп. Константин Багрянородни „За управлението на държавата". Те са валидни не само за времето, когато е написано — средата на X в., т. е. през управлението на цар Петър, — но и за края на предишното и цялата първа половина на същото столетие. Анализът и съпоставката на сведенията показват, че разноезичието у императора-писател е само привидно. Известията не само не си противоречат, но правилно изяснени, се допълват, за да изградят една стройна система и дадат отчетлива картина за положението в Северозападното Черноморие и изобщо за Югоизточна Европа през тази епоха на съществени етнически промени.[30]

Досега по тези въпроси се стигаше до неправилни изводи, защото бе пропускано най-съществетото обстоятество: по това време българската държава не била загубила нито фактическата, нито формалната си власт над просторните територии на север от Дунавската делта и Черно море, между средното течение на Дунава и долното на Днепър.

Нормално при разглеждането на въпроса за властта над земите по Средни Дунав в началото на X в. се предава съобщението във Фулденските анали под 900 г., че „собствените земи на маджарите са Панония". Тази област обаче винаги е била разположена само на запад от средното течение на Дунава и на север от долното на Сава. Без да се държи сметка за разположението на последната, се приема, въз основа на сведение у Константин Багрянородни, че към средата на X в. вече в заетите от маджарите земи се включвали басейните на дунавските притоци Темиш и Тиса и вливащите се в тях Марош (Мурешул) и Кереш (Криша), т. е. териториите зад Тиса и Трансилвания. А такова сведение у този автор съвсем липсва. Този погрешен извод се основава на неправилно тълкуване думите на византийския император-писател, че Дунав отделял българите от маджарите,[31] но без да се обърне внимание и върху указанието му, че първите са разположени от източната страна на последните.

Дори цял век след кончината на цар Симеон К. Багрянородни явно и недвусмислено сочи, че маджарите обитавали земите на запад от Средни Дунав: „. . . съседите на турките [=маджарите] са от източната страна — българите, където реката Истрос, наричана още Дунав, тече между тях; от северната — печенезите, от западната — франките и от южната — хърватите. . ."[32] и на друго място — пак: „. . . Съседни народи на турките от запад са Франкия, от север — печенезите, а от юг — Великоморавия, страната на Светополк, която сега е напълно опустошена и заета от тези турки. . ."[33] От текста е очевидно, че К. Багрянородни е могъл да има пред вид само средното, но не и долното течение на Дунава. От 896 г. маджарите са се настанили по северозападната граница на България в Панония — на територията на Блатненското и Великоморавското княжество, без да накърняват граничната западна област на България, простираща се до левия бряг на Средни Дунав. За това българите били съседи на маджарите именно от източната им страна. Ако Долни Дунав протичаше между тях, то България щеше да е южна съседка на новодошлия в Средна Европа конен народ. Тук не трябва да се забравя и обстоятелството, че маджарското разширение източно от тази река— в Трансилвания и Банат, и подчиняването на тамошните български провициални управители се отнася едва след едно столетие — при управлението на крал Стефан I (997—1038), когато българската държава попада под византийско владичество.[34]

По всичко изглежда обаче, че станалите етнически промени и в териториите, разположени западно от р. Днепър, не накърнили по същество пряката власт на България и в тази ѝ гранична зона. Фактът се потвърждава от известието на К. Багрянородни в § 8 от съчинението му „За управлението на държавата" (съставено половин век след това — към 948—952 г.)[35]: „. . . печенежкият народ населява и част от България към областите на Днепър, Днестър и другите реки, намиращи се на това място. И така изпратеният оттук [т. е. от Цариград] с хеландий императорски пратеник може и без да ходи в Херсон, да ги намери направо и бързо. . ."[36]

Въз основа на това известие и на други споменавания в казаното съчинение на К. Багрянородни не само П. Мутафчиев, но и почти всички автори, изследвали историята на маджарите и тяхното придвижване към Средни Дунав, приемат, че още от края на IX или в началото на X в. страната на печенезите се простирала от Дон до Карпатите, т. е. на север от Долни Дунав и Черноморския бряг.[37] Но това противоречи с ясното и недвусмислено известие на К. Багрянородни, че печенежкият народ „. . . населявал и част от България към областта на Днепър, Днестър и другите реки. . ." (к. м. — П. К.). В случая се отнася до едно свидетелство само за факта, че те обитават, но нямат върховната власт над казаните територии. Явно суверенитетът на българската държава там е бил напълно запазен.

Може да се предположи, че печенежките племена са били допуснати от българския цар да се заселят в граничната зона като съюзници срещу някакво задължение от тяхна страна. Заедно с маджарите те се бият на българска страна срещу Византия в битката при Ахело в 917 г. след неуспешния опит на цариградския пратеник Й. Вогас да ги привлече като съюзници срещу цар Симеон.[38] Нещо повече — още с изтласкването и преместването на маджарите западно и северно от големия завой на Средни Дунав те явно са поели длъжността на пазители на североизточната гранична зона на България.

В този смисъл трябва да се тълкува изразът у К. Багрянородни: „. . . Отсам р. Днестър [в същност Днепър[39]] в областта, обърната към България, при бродовете на същата река има запустели крепости. . ."[40] Централната българска власт вероятно е изоставила, т. е. вече не е давала гарнизони и не е поддържала крепостите на изток от Днестър, тъй като отбраната на граничната територия е била поета от печенезите.[41] Запазена е била само укрепената система между споме-

---

[26] Ив. Божилов. Към хронологията на българо-маджарската война. . ., с. 26 и сл.; България и печенезите. . ., с. 47—51.

[27] Вж. напр. П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 285, който смята, че България при Симеон владяла само дн. Влашко.

[28] DAI, II, p. 25, 184. Гледищата на В. Тъпкова-Заимова. Ролята и административната организация. . ., с. 64—65, 70; Долни Дунав. . ., с. 30 и Ем. Михайлов. За руско-българската етническа граница. . ., с. 199, търпят критика и не са съобразени с фактическото състояние на нещата.

[29] До този верен и съобразен с изворните известия извод достига Ив. Божилов. Към историята на Отвъддунавска България — края на VII—X в., Кандидатска дисертация. С., 1971; Към въпроса за византийското господство на Долни Дунав в края на X в., Studia Balcanica, № 2, 1970, с. 75—96; България и печенезите. . ., с. 54—60.

[30] П. Коледаров. Историческата география на Северозападното Черноморие по данните на Константин Багрянородни. — ИПр, XXXIII, 1977, кн. 3.

[31] История Венгрии. . . Т. I, с. 105.

[32] DAI, § 40, 40—44, p. 178.

[33] Пак там, § 13, 3—7, p. 65.

[34] Ив. Венедиков. Първият брак на Гаврил-Радомир. — В: Сборник в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 149—155; П. Коледаров. Впечатления от научна командировка в Унгарската народна република. — ИПр, 1971, кн. 1, с. 157—160.

[35] DAI, p. 61.

[36] DAI, § 8, 5—9, p. 54. Бълг. превод в ГИБИ. Т. V, с. 199.

[37] G. Györffy. Sur la question de l'établissement des Petchénèques en Europe, AOH, T. XXV, 1972, p. 283.

[38] Ив. Божилов. България и печенезите. . ., с. 40 и сл.

[39] DAI, p. 168_{58}, p. 169.

[40] DAI, § 37, p. 168.

[41] П. Коледаров. Историческата география на Северозападното Черноморие. . ., с. 54—59.

Карта № 7. СХЕМА НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАНИЦИ С ВИЗАНТИЯ КЪМ 865 И 905 Г. И С ХЪРВАТСКО ПРЕЗ 30-ТЕ ГОДИНИ НА Х В.

Българо-византийска граница през управлението на княз Борис I (852—889) според:

—·— В. Н. Златарски ······ Тадеуш Василевски

— — — по нови уточнения на автора

Българо-византийска граница през управлението на цар Симеон към 904 г. според:

—··—·· В. Н. Златарски ⊢⊣⊢⊣ по нови уточнения на автора

×××××× Българо-хърватска граница през 30-те години на Х в. според Реля Новакович

◉ Столица ● Град ✧ Крепост

Карта № 8. БЪЛГАРИЯ ОТ КРАЯ НА IX В. ДО 970 Г. (ПРЕЗ УПРАВЛЕНИЕТО НА ЦАРЕТЕ СИМЕОН И ПЕТЪР)

Граници на България:

- ••••••• през управлението на князете Борис I и Владимир
- — — — военновременни, в края на управлението на цар Симеон (893—927)
- ⊢⊣⊢⊣ през управлението на цар Петър (927—970)
- ⇒ Преселение на маджарите в Средна Европа в 895/896 г.
- → Разселване на печенегите в Северното Черноморие в 895—896 г.
- КУРА-БАЙ Печенежко племе и заета от него територия (тема)
- т.ТРАКИЯ Византийска военно-административна област (тема)
- ⦿ Столица • Град ⌖ Крепост

натата река и Прут,[42] където живеели тиверците, а в междуречието на Днестър и Южен Буг — уличите. В руските летописи по повод преминаването на русите през Северното Черноморие при похода към Цариград в 907—911 г. крайбрежието между Днепър и Днестър е наречено „чужда земя". И. М. Гапусенко обяснява това определение с факта, че населението в земите на запад от устието на Днепър още не е било обединено с Киевска Русия.[43] Според нас тази територия е била населена с уличи, които се настанили между Днестър и Южен Буг, след като напуснали към началото на IX в. десния бряг на Днепър.[44]

В началото на X в. част от печенежките племена са „населявали част от България към областите на Днепър, Днестър и другите реки, намиращи се на това място. . .", т. е. са се настанили във външната или граничната област на север и североизток от българската укрепена линия по р. Днестър. Така печенезите наистина се озовали „на север от Туркия, т. е. Маджарско, и на „изток и на север от България", между последната и Киевска Русия, Узия и Хазария. По този начин на българите било прекратено непосредственото съседство с тези страни и народи.

Според известието на испанския евреин-пътешественик през 965 г. Ибрахим ибн' Я'куб ал-Ифакли ат Туртуши „. . . Костандия [Цариград] е на юг от Блакадин [България] и с тях [т. е. българите] също граничи на изток и на север ал-Баджанакия [Печенегия]"[45]. Ив. Божилов даде нова и по-правилна интерпретация на този текст, като сочи, че печенезите населявали територия не са само на север, но и на изток от България.[46] Така той изправя тълкуването на В. Н. Златарски, че печенезите „в дадено време заемали източно дн. Влашко, Южна Молдавия и по-нататък областта на р. Днепър"[47]. Ив. Божилов основателно обръща внимание на факта, че на изток печенезите могли да бъдат съседи на България единствено ако тя владеела по това време земи на север от Дунава, т. е. в Северното Черноморие. А принадлежността към България на земи на север от Дунав, както видяхме, се потвърждава, от една страна, не само от съобщенията на К. Багрянородни[48] и Ибн' Я'куб, но и от археологическите проучвания в този район през последните десетилетия, а, от друга страна, от анализа и на други писмени свидетелства, които показват, че и по-късно българската власт се е запазила на североизток от Дунавската делта до падането на източния дял под византийско иго.

Отстъпените за заселване на печенезите земи могат да се определят, като се използуват сведенията у К. Багрянородни, където руските мореплаватели са били застрашени от нападения откъм сушата: по течението и около устието на Днепър до т. нар. Таганрогски залив, а също и по Сулинския ръкав на Дунава и неговото гърло. Северната дъга от крайбрежието над делтата на голямата река била обитавана от тиверци и уличи. Този бряг, както и онзи южно от Сулина са били контролирани пряко и пълно от България.[49] Присъствието на печенегите по споменатите места се обяснява с добитото от тях законно право да използуват отстъпените им сезонни пасбища. Така става възможно да се определят земите, които са заемали споменатите от К. Багрянородни с имената им печенежки племена:

1. Jazi-Qapjan — на север от тиверци и уличи, по горното и отчасти средното течение на р. Днестър и по десния бряг на Прут и устието на Дунава. За това племе византийският император-писател съобщава, че било близо до България, т. е. по-точно — до Вътрешната ѝ област и Дръстърския комитат.

2. Qara-baj — пастируващи по десния бряг на Долни Днепър т. е. „близо до Русия".

3. Jardi-Erdem — с летни пасбища по горното течение на р. Южен Буг, а зимни — по левия бряг на средното и долно течение на същата река, т. е. „до територията на ултините [уличите], деревляните, лендзените [полското племе слезяни или общо поляците].[50]

4. Qavukšin-Jula или Долна Гюла — по горните течения на реките Днестър, Прут и Серет, използувани за летни, а десния бряг на Серет и Дунавските устия — за зимни пасбища. Живелищата на тези печенези били „до Туркия" [Маджарско]. В § 13 от съчинението си К. Багрянородни твърди, че печенезите били техни северни съседи. По-точно обаче е, че те били техни североизточни съседи.[51]

Тези локализации съответствуват на дадените след това в § 37 от „За управлението на държавата" разстояния до околните на печенегите страни и народи, а също и на съобщението в § 8, че „печенежкият народ населява и част от България".

От анализа и съпоставката на отделните сведения у К. Багрянородни за печенезите ясно проличават очертанията на заетите от тях земи към средата на X в., което важи, разбира се, и за първата четвърт на същото столетие. Следователно т. нар. Печенегия след 896 г. се простирала в степната и лесостепната област от Средния дял на Карпатите до големия завой на р. Дон или, както византийският император изрично сочи: „. . . От областта на долното течение на р. Дунав, срещу Дристра и обитателите ѝ контролират територията чак до Саркел. . ."[52] и през Печенегия текли реките Днепър, Южен Буг, Днестър, Прут и Серет.

Част от това пространство в действителност спадало към територията на България според изричното твърдение на К. Багрянородни, който пресмята, че Печенегия е „на половин ден от България". Под израза „срещу Дристра следва да се разбират българската средищна или Вътрешна област (към която изглежда спадала и военно-административната единица със средище Дръстър, дн. Силистра) и укрепената линия в междуречието на Днестър и Прут.

Думите на Константин Багрянородни, че печенезите контролирали земите „от областта на долното течение на река Дунав срещу Дристра", са се тълкували от много автори в смисъл, че печенезите достигнали не само устията, но цялото протежение на Долни Дунав, т. е. заели и Влашката низина. Това схващане напоследък категорично се опровергава от румънския археолог Петре Дякону, който не намира никакви археологически данни (или по-точно характерните глинени котли с двойни уши), които да потвърдят присъствието и трайното усядане на печенежко население във Влашко преди края на X и началото на XI в.[53] А това ще рече, че земите от двете страни на Карпатите, т. е. както дн. Бесарабия и Молдава, така и Влашко, Седмиградско и Банат и дн. Закарпатска Украйна, са останали и през управлението на цар Симеон под пряка българска власт.

Останалите територии от „частта от България" на североизток от Дунавските устия са били без съмнение гранични зони, над които обаче българската държава е продължавала безусловно и пълно да пази своя суверенитет. Естествено това съвсем не ѝ попречило да допусне в тези земи някои от печенежките племена, за да ги охраняват от външна опасност. В замяна на граничното население било отстъпено правото на пасбища за добитъка, а вероятно и на други привилегии, които при оскъдицата на източници сега е невъзможно да се определят. На тази именно база на взаимна изгода, а не само чрез сродяване посредством смесени бракове[54] е било осигурено мирното съжителство и съюзническите отношения между българи и печенези до самия залез на българската власт.

---

[42] За тази укрепена линия съдим не само по резултатите от археологическите проучвания, но и от писмените извори: вж. В. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 625—632; Ив. Божилов. Към въпроса за византийското господство. . ., с. 70 и сл.

[43] I. М. Гапусенко. Боротьба східних слов'ян за видіх до Чорного моря. Киïев, 1966, с. 68.

[44] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводи, М.—Л., 1950, с. 109; I. М. Гапусенко. Пос. съч., с. 64—65; Е. Михайлов. За руско-бълг. етническа граница. . ., с. 199 и сл.; П. Коледаров. Историческата география на Северозападното Черноморие. . ., с. 54—55, 57.

[45] А. Куник и барон [В. Р.] Розен. — Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах, ч. I. СПб., 1878, с. 53.

[46] Ив. Божилов. България и печенезите. . ., с. 57—58.

[47] В. Златарски. Известието на ибн Якуба за българите в 965 г., СпБАН, кн. XXII, 1921, с. 83.

[48] DAI, § 8.

[49] П. Коледаров. Историческа география. . ., с. 57.

[50] Лендзените се отъждествяват с дулебите от T. Wasiłewski. Dulebowie-Lędzianie-Chorwáci, Prezegląd historiczny, LXVII, 1976, zesz. 2, p. 181—194.

[51] П. Коледаров. Историческата география. . .

[52] DAI, § 42. Хазарска крепост на левия бряг на Дон, след това руската Белая Вежа (вж. С. А. Плетнева. От кочевий. . ., с. 44—46).

[53] P. Diaconu. Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest, 1970. p. 35 sq.

[54] Вж. тезата за сродяването у Ив. Божилов. България и печенезите. . ., с. 52; срв. П. Коледаров. Историческа география на Северозападното Черноморие. . ., с. 56—57.

*

Смъртта на цар Симеон на 27. V. 927 г. оставила нерешен изходът от големия двубой на юг с Византия, а също така и въпросът за границата между двете страни.

След неблагополучния опит да продължи борбата срещу Византия с избраното от баща му средство — меча,[55] Симеоновият син Петър (927—970) подобно на хан Омуртаг избрал пътя на мирното договаряне. Преговорите завършили успешно и през началото на октомври 927 г. във Влахернския дворец бил сключен мир за 40 години. С този акт Византия признала титлата „цар" на Петър и патриаршеско достойнство на главата на българската църква.[56]

Липсват обаче данни за съдържанието на тази част от договора от 927 г., която уреждала граничните въпроси. Поради това в научната книжнина се правят редица догадки. При очертаване на българо-византийската граница през 927 г. В. Н. Златарски се основава на списъка на епископите от Българската църква при цар Петър, упоменати във втората и третата грамота, издадени от Василий II Българоубиец на Охридския „архиепископ на цяла България"[57]. Той заключава, че българите се отказали от земите, завзети през войните след 913 г. Така че според него е било възстановено statuquo-то по договорите от 896 и 904 г. между двете страни. Империята обаче отстъпила Дебелт, Созопол и Агатопол (дн. Ахтопол).[58]

В случая не може да се смята, че тогава уж Византия се отказала от тази част на Черноморското крайбрежие, защото, както видяхме, сам В. Н. Златарски приема, че към 907 г. Мидия е била ромейска гранична крепост в този район и трасето минавало северно от града.[59]

П. Мутафчиев се съгласява, че българите са се отказали от всички териториални придобивки след 913 г., но приема, че побрежието на Бургаския залив с градовете Несебър, Анхиало и Созопол отново станали византийски, като допуска, че областта зад тази ивица до стария пограничен окоп Еркесия била отстъпена на България.[60] В една по-ранншна своя студия същият автор обаче отхвърля гледището на Н. Благоев и Г. Баласчев, че граничното трасе вървяло по това землено укрепление и съвпадало с границата още от времето преди княз Борис I.[61] П. Мутафчиев основателно не се доверява на позоваването им върху известието у Скилица, че Никифор Фока стигнал през 967 г. до „Големия окоп" (*Μεγάλης σούδας*) и оттам изпратил предупредителното си писмо до цар Петър да не допуска маджарите през Дунава.[62] Той привежда свидетелството на Лъв Дякон, че Никифор навлязъл в България и превзел някои български погранични крепости,[63] без обаче да определя до каква дълбочина е стигнало това ромейско настъпление. П. Мутафчиев заключава, че „Големият окоп", където Н. Фока е стигнал и откъдето изпроводил писмото си, „е лежал не на българо-византийската граница, а — поне на някои места — доста далече зад нея.[64]

П. Мутафчиев по начало не се съгласява с определението на В. Н. Златарски за границата от 904 г. и заключава, че въпросът за българо-византийската граница в Тракия от втората половина на IX в., та до края на Петровото царуване остава открит и чака решението си в бъдеще поради недостатъчността на материали, с които науката разполага засега.[65]

Напоследък П. Тивчев привлече един неизползуван за изясняването на византийско-българската война от 967 г. източник — хрисовула на имп. Никифор II Фока, издаден в полза на манастира Св. Богородица Варитадска. Той разкрива, че тези военни действия са били окачествени като „голяма война", което ще рече българите да са оказали отпор, че византийските „пленници, освободени от веригата", подпомогнали императора и че „се поправиха, по-рано разрушени крепости и села. . ." Същият автор приема, че под „пленниците" вероятно се визира византийското население, влязло в пределите на България през управлението на цар Симеон и сина му Петър, а под споменатите крепости — разрушените или пострадали тежко в продължителните българо-византийски войни през първата четвъртина на X в. и след това — при маджарските нашествия.[66] Най-вероятно обаче е последните да са се намирали в българската гранична зона, където преславската власт не е сметнала за нужно да поддържа селищата и укрепленията. От житието на Мария Нова, където се разказва за опустошителните походи на цар Симеон в Тракия и специално за съдбата на град Виза, който бил разрушен и подпален от напусналите го жители при военните действия в началото на цар-Петровото управление,[67] може да се предположи: 1) че е била една от крепостите, които били възстановени след „голямата война" на император Никифор Фока срещу българите в 967 г., и 2) че гр. Виза е попадал в българската гранична зона. А от това следва, че в Югоизточна Тракия българо-византийската граница действително е следвала трасето си от 904 г. и през управлението на цар Петър. Една от отправните ѝ точки е била вероятно между Мидия (като гранична византийска крепост) и Виза, за да следва на северозапад билото на Странджа планина, Дервентските възвишения и Сакар планина, откъдето ще да е продължавала по някои от родопските хребети към дн. Югоизточна Македония.

В действителност българо-византийската граница през управлението на цар Петър е трудно да се определи в тази покрайнина, но тук трябва да предположим, че Византия на всяка цена си е осигурила отбраната на Одрин и столицата, а също и сухопътната им връзка със Солун. В такъв случай трасето наистина ще да е приповтаряло в най-общи черти това от 904 г. в Югоизточните и Южни Родопи, Сминица и Круша, за да се заздравят позициите на Византия в Беломорието и Солунската област.

Един частично запазен надпис, намерен през 1937 г. от Пол Льомерл в с. Кренидес (преди Рахча), където е бил донесен от крепостта на Филипи, ни известява за нейното възстановяване през управлението на имп. Никифор Фока от тамошния турмарх Леон, подчинен на ненаименован стратег на Стримонската тема. Френският византолог датира надписа между 965 и 967 г. и го свързва с подсилването на византийските позиции по повод конфликта с България или с оглед нахлуването на русите начело с княз Светослав.[68]

Най-надежден източник за очертаването на границата между Византия и България за югозападния ѝ дял все пак остават грамотите на Василий II за Охридската българска архиепископия. Те ни позволяват да приемем, че зачислените към нея епархии с положителност са влизали в българските предели не само при цар Самуил, но и при цар Петър, което е изрично подчертано в текста на тези паметници. Като се има пред вид, че Самуил е владял Дирахийската тема и Тесалия, а митрополитите на Драч[69] и Лариса, както и повечето от епископите в тези области не се причисляват към Охридската българска архиепископия, то ясно проличава, че критерият при определянето на диоцеза ѝ е бил дали дадена епархия се е намирала в пределите на България през царуването на Петър, когато в 927 г. е бил потвърден обхватът на „Българската област", определен с договорите от 896 и 904 г.

[55] Българската войска нападнала някои селища в Тракия, между които и Виза. Вж. Vita Mariae Junioris, Acta Sanctorum, Novembris IV. Bruxelles 1925, col. 702. (ГИБИ. Т. V, с. 80).

[56] За събитията и условията на договора у В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 523 и сл.

[57] ГИБИ. Т. VI, с. 44—45: „. . . Постановяваме, щото и сегашният пресвет архиепископ да притежава и управлява всичките български епископства, както и всички други градове, които били под властта на цар Петър и Самуил и се държали от тогавашните архиепископи. . . Постановяваме също сегашният пресвети архиепископ на България да има толкова голяма епархия, каквато и колкото голяма е била при цар Петър и да владее и управлява всички епископства на България, т. е. не само ония, които бяха споменати в първия сигилий, но и тия, които са били пропуснати и непосочени заедно с другите. . ."

[58] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 525.

[59] Пак там, с. 322.

[60] П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 322.

[61] Н. Благоев. Пограничният окоп Еркесия. — В: Сб. Луи Леже. С., 1925, с. 302; Г. Баласчев. Българите през последните десетгодишнини на X в. С., 1929, с. 5.

[62] I. Scylitzae, G. Cedreni, Historiarum compendium, II, p. 372 (ГИБИ. Т. VI, с. 259). Вж. П. Тивчев, За войната между Византия и България през 967 г. — ИПр, XXV, 1969, кн. 4, с. 80—88.

[63] Leonis Diaconi. Historiae, ed. Bonn., p. 62 (ГИБИ. Т. V, с. 249).

[64] П. Мутафчиев. Маджарите. . ., с. 34—35 (Избрани произведения. Т. II, С., 1973, с. 476—477).

[65] П. Мутафчиев. Маджарите. . ., с. 477 и бел. 60 и 61.

[66] П. Тивчев. За войната. . ., с. 86—87.

[67] Vita Mariae Junoris. . ., col. 700 D — 702 D (ГИБИ. Т. V, с. 76, 80).

[68] P. Lemerle. Philippes. . ., p. 142—143.

[69] Във втората си грамота Василий II предупреждава митрополита на Драч и други съседни митрополити да не заграбват от „Българската област" (вж. ГИБИ. Т. VI, с. 44, 46).

От това може да се заключи, че България през цар Петровото управление е достигала близо до Солун и включвала епархиите на Воден, Мъглен, Верея-Бер, Сервия и Петра, а от Тесалия — само долината на Горен Пеней със Стаг (дн. Калампака). Съдейки по изброените в грамотите епархии, почти целият Епир също е бил в българска територия по времето на Петър, от което следва — и при цар Симеон. Това не може да се твърди обаче с положителност за найюжния му край, около средището на Никополската тема, защото епархиите на юг от Бутрот и Янина: Козъл[70], Риги[71], Орея[72], не могат да се локализират и отъждествяват със сигурност.

На запад България държала Деволския край от дн. Южна Албания с Главиница, Канина, Химара и част от Йонийското крайбрежие. В Северна Албания Черник (мест. Черменика, на североизток от Драч) бил също български, но останалото Адриатическо крайбрежие попадало в Драчката тема, т. е. във Византия. Вън от пределите на българската държава били и Дукля, и Подгорие (Зета), Травуния, Захълмие и Пагания, завзети през управлението на цар Самуил, както това ще видим по-долу.

След бягството си от Преслав в 928 г. княз на Рашка станал Часлав Клонимирович (927[73] — след 950). Той се признал за васал на Византийската империя.[74] Като се върнал от България в Сърбия, той „заварил в тази земя само 50 люде, самци, без жени и деца, препитаващи се от лов", според сведенията на К. Багрянородни.[75] Явно това твърдение е твърде преувеличено, но показва ясно, че Сърбия е била силно опустошена[76] от междуособиците на князете си и от наказателните походи за омиротворяването на тези по това време български предели, когато те под византийски натиск са се вдигали в тила на преславските управници.

Напоследък Р. Новакович подложи на критичен анализ сведенията в двата източника за границите на Сърбия през X в. (К. Багрянородни и Дуклянския презвитер) и писаното в научната литература по този въпрос от Фр. Рачки, Ст. Новакович, К. Иречек, Ф. Шишич, В. Мошин и В. Джорджевич.[77] Съвършено основателно югославският историк разграничава етническите от политическите граници на Сърбия през разглежданата епоха. Що се отнася до политическите граници на сръбското княжество при Часлав Клонимирович — те се разширили в западна посока към Босна и Пагания.[78] Липсват обаче данни за териториални придобивки на изток по това време.[79] Крепостта Раса (дн. Нови Пазар), изглежда, е била с български гарнизон, защото имала и български епископ.[80] Същото се отнася и за Призрен с Хвостно, Лесковъц (дн. Лесковац) и Врат (Враня?), Липлян и др.[81] В българските предели са били и Ниш, Браница (Браничево, дн. Костолац) с Поморавието, Белград и Срем.[82]

При това положение между долното течение на Дрина и Сава западната българска граница може да се определи приблизително по следния начин: от най-северната точка на обединения Черен и Бял Дрин към планината Проклетия и Хайла от т. нар. Северноалбанска верига, по вододела на Дрин и Морава, Смилевица, Крушевица, Ставица, Голия, Явор, Златиброд и Тара пл. до Дрина и нейното устие в Сава или по планините по десния му бряг: Повлен, Ягодна (Соколска) и Цер-Власич.[83] Без съмнение обаче в пределите на България оставали басейните на Черни и Бели Дрин, Велика Морава със Сръбска и Българска (дн. Западна и Южна) Морава и Колубара.

Анализът на някои известия в летописа на Дуклянския презвитер позволява да се заключи, че Рашка е управлявана от местен жупан или е била зависима област на българската държава по времето на цар Петър и влизала в състава ѝ до завладяването на източния ѝ дял от византийския имп. Йоан Цимисхи, или е била предадена на ромеите от провизантийска партия. Летописецът съобщава, че „след като подчинил под своя власт България" (в същност само част от нея), византийският император оставил там войска и се прибрал в Цариград. „А тези, които стояли начело на войската му, идвайки с нея, завладели цялата провинция Рашка. Жупанът на Рашка избягал и дошъл при крал Предимир"[84], който бил хърватски владетел и негов тъст.

При опита си да завземат цяла България през 972—973 г. византийските войски срещнали твърда съпротива и в същност са могли да засегнат само някои части от Видинския и Скопския комитат. Ако изходните им бази не са били в Драчката тема или Далмация, за да достигнат до Рашка, ромеите ще да са минали през владенията на първия, по десния бряг на Дунава и през северните краища на втория — вероятно Нишко и Липлянско. Присъствието на византийските войски в тези територии не ще да е било много продължително и те трябва да са били прогонени след смъртта на Йоан Цимисхи в 976 г.[85] по същия начин, за който съобщава Дуклянският свещеник: „След това, като минало малко време, умрял гръцкият император (Й. Цимисхи, б. м. — П. К.], а крал Предимир със своя тъст [т. е. жупанът на Рашка, б. м. — П. К] известил на обитателите на Рашка, неговите приятели, да избият без страх гърците, които ги управлявали. Така и станало. След като били избити в един ден всички ромейци, кралят със своя зет и приятелите му потеглили и заели цяла Рашка. . ."[86]

По-трудно е да се изясни положението в северозападна посока — обхвата на отвъддунавските владения на България и отношенията ѝ със съседите — маджари, настанили се на запад от Средни Дунав (в Панония) и северно от големия му завой — в дн. Зап. Словашко и Великоморавия. При нашествията си в западните страни маджарите достигнали долината на Ебро в Испания, Сена и Рона във Франция, изворите на Дунав и устията на Рейн и Елба в Германия. Те опустошили също Западните Балкани и целия Апенински полуостров до Апулия. Може би съюзът с цар Симеон или респектът към силната държава на българите ги възпирал да я нападат. Известен е само един маджарски поход през 927 г. на югоизток, без да е установено дали е бил грабителски и без да може да се датира точно — в края на Симеоновото или в началото на Петровото царуване. Тогава властта на Арпадите била западнала, защото се издигнали много от местните владетели.[87]

Независимо от произволното изложение на фактите и техните обяснения в „Деянията на маджарите" присъствието на управители-феодали, за които има данни, че са от български произход или че са поддържали политически и църковни връзки с българската държава, насочва определено към мисълта, че тяхната територия е била в нейните предели.

---

[70] Според Й. Иванов. Епархиите на Охридската архиепископия. — СпБАН, кн, 1, 1911, с. 111—112, това епископство заместило през XIV в. Никополското като подчинено на Навпактската митрополия и го локализира в Южен Епир.

[71] Със седалище в крепостта *Ρώγος* — на 32 км по пътя от Превеза за Янина; вж. ГИБИ. Т. VI, с. 47, бел. 1.

[72] Локализацията на *Ὡραίας* не е сигурна. Fr. Dölger (Regesten der Kaiserurkundungen des Oströmischer Reiches von 565—1433, I Teil. Regesten von 565—1025, München—Berlin, 1924, p. 104, No 807) я оставя под въпрос. Йорд. Иванов (Епархиите. . ., с. 558, бел. 2) смята, че се касае до дн. Палиури (т. е. Старо Орион), в чието име се крие античният Horreum в Епир, а Ст. Новакович (Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија от 1019 и 1020 г. — Гласник Српске Академије наука, књ. 76(46), 1908, с. 57—58) го поставя в дн. Северна Албания, в територията между Призрен и Леш, чието главно и централно племе се наричало съответно Орош и Ороши. Това е логично, защото епископството е дадено във втората грамота, където епархиите се изброяват от север на юг: Воден (погрешно от преписвача — в същност Видин според Ст. Новакович и Йорд. Иванов), Раса (дн. Нови Пазар), Орея, Черник, а след нея Химара и останалите епирски владици. Ние обаче смятаме, че с по-голяма вероятност Орея би могла да се сближи с античния Horreum Margi (дн. гр. Кюприя, на сръбски Чуприя), защото не е известно кога племето ороши е заело земите в дн. Северна Албания.

[73] Според Г. Острогорски. Порфирогенитова хроника српских владара с нниени хронолошки подаци. — Историски часопис, 1948, кн. 1, с. 24 и сл., Часлав избягал от България още през 927 или 928 г.

[74] К. Јиречек. Историја Срба. Т. I. Београд, 1922, с. 147.

[75] DAI, p. 32, 129—132.

[76] Ibidem, p. 32, 123—126: Когато Часлав бил отведен в България, „земята останала пуста".

[77] Р. Новаковић. О границима Србије и Српске државе у X веку. — Зборник Филозофског Фак., књ. VIII, 1964, с. 153—181.

[78] Р. Новаковић. Пос. съч., с. 169, 176—177. След смъртта на Часлав (след 950 г.) Босна е заета от Хърватско при Михаил Крешимир (вж. там, с. 177).

[79] Пак там, с. 169.

[80] ГИБИ. Т. VI, с. 45.

[81] Пак там, с. 43—44.

[82] Ст. Новаковић. Охридска архиепископија у почетку XI в. Београд, 1908, с. 51—56; Р. Новаковић. О границима Србија. . ., с. 158.

[83] Р. Новаковић. Пос. съч., с. 164—168.

[84] Ф. Шишић. Летопис попа Дукльанина. . ., с. 324, гл. XXX.

[85] За премахването на византийската власт в източния дял на България през 976 г. вж П. Хр. Петров. Восстание Петра и Бояна в 976 и борьба коммитопулов с Византией, BBl. Т. I. С., 1962, с. 121 и сл.

[86] Ф. Шишић. Летопис попа Дукљанина. . ., с. 325.

[87] Ив. Венедиков. Първият брак на Гаврил-Радомир. . ., с. 149 и сл.; История Венгрии. . . Т. I, с. 109.

По унгарски и западни източници можем да изброим следните такива владетели: Салан (потомък на великия хан, който някога присъединил тези области към своята държава, т. е. вероятно Крум или Омуртаг), владетел на междуречието на Дунав и Тиса и на част от дн. Словашко с главни средища крепостите Тител (при устието на Тиса в Дунав), Чернград (дн. Чонград) и Олпар (дн. Алпар); дук Алп Барс, управляващ в земите около р. Лаборца или Лаборец с главен град Земплин; Менумороут, вожд на секулите със средище крепостта Бихор, владетел на земите между Тиса и Марош (Мурешул); Гюла (вероятно едно и също лице с Менумороут), управляващ Седмиградско с център Бългърад (дн. Алба Юлия); Глад и потомъкът му Охтум (или с поунгарчени имена Ахтум и Айтон),[88] които не са могли да бъдат друго освен български управители на Видинския комитат, простиращ се между Западна Стара планина и вододела на Марош и Бели Кереш (Крашул Алб) — планините Заранд и Корду, със северни опори в крепостите Марошвар — Морисена (дн. Ченад в СР Румъния) и др.

Всички тези феодални владетели са подчинени от маджарския крал Стефан I, както ще видим по-долу, едва след 1000-та година. Може да се допусне, че само Салан е бил принуден още през X в. да отстъпи част от своите владения заедно с живеещите там люде на маджарите.[89] Според П. Ников това е станало към средата на X в.,[90] т. е. през управлението на цар Петър, но Г. Моравчик приема по-ранно време — към началото на X в., т. е. при цар Симеон, когато маджарският вожд Арпад бил навлязъл в областта на Средни Дунав и Тиса.[91]

От „Деянията на маджарите", макар да не може да се уточни хронологията, проличава ясно, че земите, управлявани от Салан, са били присъединени от унгарците на два етапа. Първият се отнася вероятно за земите между Тиса и Нитра (малката част от които, според хрониста, владеел българинът Салан, а по-значителната — чехът Зубур),[92] а вторият — за териториите между Дунава и Тиса, владени от българския вожд Салан, „зависещ от гърците"[93]. Тук под „гърците" следва да виждаме не друго, а именно православната българска държавна власт, защото по време на написването на „Деянията на маджарите" (края на XII в.) България не е още съществувала като държава, бидейки под византийско иго. За анонимния им автор България е била равнозначна на Византия, в случая като „гърците", тъй като той, изглежда, е използвал сведение или предание, че Салан е зависел от тогавашния южен съсед на маджарите, разбира се, и се е съобразил със съществуващото положение по неговото време — унгарците граничели през Дунава с Византия.

С по-голямо основание можем да приемем, че първото присъединяване на Саланови владения е станало още през управлението на цар Петър и е обхващало земите на северозапад от Солноград (дн. Солнок) и големия завой на Тиса, т. е. долината на р. Загва с крепостите Вац, Егер и може би Пеща. Времето, когато е била направена тази отстъпка, може да бъде уточнено, като се вземат пред вид събитията след разгрома на маджарите на 10 август 955 г. в Лехското поле (при Аугсбург) от обединените сили на немските феодали начело с крал Отон I. Тогава маджарите насочили изцяло погледите си към Балканските простори и започнали да ги кръстосват. Набезите им продължили и през управлението на византийския император имп. Никифор II Фока до средата на 70-те години на X в.[94]

Никифор II Фока сметнал, че може да си послужи с българската държава като заслон срещу маджарите. Ето защо с клауза от мирния договор от 963 г. задължил българския владетел да не пропуска през своите предели маджарите, насочили се да плячкосват византийска територия. Но, както изглежда, цар Петър не е бил в състояние да спре унгарските отреди и потърсил помощта на империята за обща борба с тях. Когато постъпките му останали безрезултатни, той се принудил да дири подкрепа от немския имп. Отон I. Вероятно тази е била целта на българското пратеничество в Магдебург през 965 г.[95] Когато не получил помощ нито от едната, нито от другата страна, българският владетел е бил заставен да се разбере със самите маджари.[96] Вероятно срещу свободното им пропускане към Византия със задължение да не плячкосват българските земи[97] преславската власт е била принудена да даде и известен откуп. А цената му ще да е била отстъпването на северния дял от българската административна единица, управлявана от Салан, в междуречието на Тиса и Дунав заедно с населението ѝ, а може би и паричен данък.[98]

Второто присъединяване на българска територия от маджарите следва да се отнесе не по-рано от края на управлението на цар Самуил или по-скоро на наследниците му. Приема се, че крал Стефан I воювал срещу Салан, „подчинен на българо-славянския велик хан (Keanus magnus) през 1015 г.[99] Така щото второто териториално разширение на маджарите за сметка на България в тази област следва да се отнесе към това време и за междуречието на Средни Дунав и Тиса с главна опора крепостта Тител. За определянето на тези две разновременни придобивки на унгарците във владенията на Салан ни помага и един поглед върху установяването на католическите владишки катедри в този край, както и границите през XI в. между диоцезите на католическата и Източно-православната черква.[100] Приема се, че епископството в Егер (на немски Ерлау) с епархия, обхващаща дн. Североизточна Унгария и по-голямата част от долината по десния бряг на Тиса, е основано от Стефан I в 1009 г., а Чанадското — между 1000 и 1038 г. Що се отнася до тези в Калоча и Бач, липсват каквито и да било сигурни данни, кога са били учредени.[101] Явно е, че това е станало на етапи и известно време след овладяването на дадена територия.

Разбирателството с маджарите ще да е укрепило позициите на България и тя изискала от Византия през 966 г. дължимия ѝ се по договора от 927 г. данък. Именно това е послужило за повод на конфликта и войната от 967 г., защото империята не се съгласила да го изплати, понеже се почувствувала по-стабилна след вътрешните реформи и успехите си срещу арабите.[102] Несполуката в „Голямата война" на Никифор II Фока обаче е накарала цариградските управници да потърсят по друг път промяна в своя полза на положението си на Балканите. Неслучайно византийският император обвинил българския цар през 967 г., че не възпирал маджарите.[103] А може да се допусне също, че българският владетел чрез тях искал да респектира и отклони вниманието на империята от своите владения. Византия обаче се опитала да принуди българския цар към отстъпки в тази посока, като насочила русите в тила им.

Първият опит на империята за контраудар през 943 г. бил осуетен: походът на киевския княз Игор не се състоял,[104] като само сьюзили се с него печенежки племена, вероятно от земите на изток от Долни Днепър, опустошили североизточните български предели.[105] Византийската политика на репресии сполучила едва при Игоровия син Светослав, чиито по-

[88] G. Görffy. Áz Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. T. I. Budapest, 1966, p. 836.
[89] G. Hung. . ., SRH. T. I, p. 57.
[90] П. Ников. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — БИБ, 1930, кн. I, с. 116; Стр. Лишев. Някои данни за феодални отношения в България през X в., Изв.ИБИ, 6, 1956, с. 426 и сл.
[91] Gy. Moravcsik. Der Ungarische Anonymos über die Bulgaren und Griechen. — Revue des études sud-est européennes, VIII, 1969, p. 167—175.
[92] G. Hung. . ., cap. 30—37.
[93] Ibidem, cap. 38—41.
[94] П. Мутафчиев. Маджарите. . ., с. 12—19. Маджарски отреди нападали Тракия и Тесалия и през 943, 948—950, 961—962 и др. години. Вж. История Венгрии. . . Т. I, с. 109.

[95] В. Н. Златарски. Известията на Ибрахим-ибн Якуба за българите от 965 г., с. 75; История. . . Т. I, ч. 2, с. 570; П. Тивчев. За войната. . ., с 85.
[96] П. Тивчев. За войната. . ., с. 85.
[97] Вж. П. Мутафчиев. Маджарите. . ., с. 18; В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 541, 567, 572.
[98] По сведенията на кремонския епископ Луитпранд България и Византия плащали данък на маджарите (вж. ЛИБИ. Т. II, с. 319). Съществува обаче известна неясност в тълкуването на това известие — дали то наистина се отнася до събитие от царуването на Симеон, както смята В. Н. Златарски (История. . . Т. I, ч. 2, с. 293). По-вероятно е обаче то да отразява някаква договореност през управлението на цар Петър.
[99] G. Györffy. Formation d'états. . ., p. 49.
[100] Вж. за тях картата Začlenĕni Slovenska do uherského státu Skolni atlas československých dějin. Praha, 1959, p. 3 d.
[101] Dictionaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, réd. R. Aubert et E. van Cauwenbergh. Paris, 1963, s. v.
[102] П. Тивчев. За войната. . ., с. 85.
[103] I. Scylitzes — G. Cedrenus. Historiarum compendium. . . II, p. 372 (ГИБИ. Т. VI, с. 259).
[104] В. Гюзелев. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г., с. 40 и сл.
[105] Повесть временных лет. . . Т. I, с. 33—34.

ходи наистина подровили устоите на североизточния дял от българската държава.

С изключение на нашествията от 943 г. печенезите продължавали да бъдат лоялни съюзници на България.[106] Може да се допусне, че тяхната обсада на Киев през лятото на 968 г., която осуетила първия поход на Светослав към Преслав и го принудила да се оттегли, е било противоудар на българската дипломация срещу заплахата на византийската. При реалната опасност от север българските управници вече се принудили да възобновят договора с ромеите.[107] Това обаче все пак не предотвратило втория поход на Светослав през следващата година.

От изнесеното по-горе проличава, че до последната година (970 г.) от управлението на цар Петър България продължавала да заема значителна по обхвата си територия. Тя опирала на Долни Днепър и Черно море на изток и стигала до Средни Дунав, Дрина, Ягодна, Рудник, Столова, Копаоник, Северните и Източните Албански планини, Крабе и Адриатика — на запад. От Пинд, Камбуница, Олимп, Круша, Сминица, Южните Родопи, Сакар, Дервентските възвишения и Странджа планина — на юг. Тя се простирала на север до Средна Тиса, Гористите Карпати и междата на гористо-степната и степната област. Българската държава все още е пазела, макар и силно накърнена, своята значимост и през почти цялата трета четвъртина на X столетие.

[106] P. Diaconu. Les Petchénègues. . ., p. 17—18, смята, че печенезите на север от Дунавските устия взели участие в маджарското нашествие в Тракия към Цариград. Основава се на арабски източници. Липсват обаче данни за опустошение на българските земи.

[107] П. Петров. Образуване и укрепване на Западната българска държава. — ГСУ, ФИФ, LI, 1960, с. 160 и сл.

Глава V

ГРАНИЦИ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ОТ 970 ДО 1018 Г.

Сериозни признаци на упадъка на българската държава проличават при завладяването на нейните източни предели и столицата ѝ Велики Преслав от Византия през 971.[1] Империята успяла временно да покори Тракия, Долна Мизия, Добруджа и българските владения на север от дунавските устия.[2]

Цариградската власт организирала завзетите територии във военно-административно отношение като нови теми, стратегии и катепанства.[3] От североизточните български земи била организирана нова тема „Доростол (Дръстър) — Йоанопол" (тъй бил наречен за кратко време Преслав — на името на завоевателя Йоан Цимисхий), а от Северна Тракия — нова стратегия „Бероя" (т. е. Боруй, дн. Стара Загора). За да бъдат държани в подчинение, те били обединени с тема „Тракия", чието опълчение вероятно е давало гарнизони за тази цел. В това време части от Северна Тракия и Родопската област съставили нова тема „Филипопол" (Пловдив). Заедно със старата тема „Македония" тя била превърната в плацдарм на Византия при борбата ѝ срещу комитопулите. Подобно на „Егея" в Черноморието била създадена морската стратегия „Евксински Понт", а по долината на средното течение на Струма, вероятно от областта Загория — „Нови Стримон". Отвъддунавските български владения на североизток от Устията на голямата река, може би до Долни Днепър, съставлявали отделно катепанство „Западно Междуречие".[4] Част от завладените територии в Родопите и Беломорието били присъединени към съществуващите тогава теми „Волерон" и „Стримон".

Ударът върху България бил тежък, но не и унищожителен, защото традицията на нейната държавност имала яки корени сред народа и била твърде силна. След смъртта на Петър тя останала без цар, но родолюбците в незаетите от Византия дялове се обединили около синовете на един от могъщите комити — Никола, чието средище вероятно било в Средец.[5] Оттам след това, вероятно от съображения за по-голяма сигурност, държавният център — приемник на Преслав, бил преместен на запад: в Преспа и Охрид.

Приемствеността и законността на тази власт с българската държавност проличава не само от отношението на византийските писатели към комитопулите — синове на Никола — като към въстаници,[6] но и от по-нататъшните събития. Те показват: 1) последователна борба за независимост и обединение на всички българи, 2) лоялност към царствуващия дом в лицето на Роман (който като скопец вече не е имал дори правото да заеме престола) — до неговата смърт Самуил не се провъзгласява за цар, и 3) запазването на българските държавни институции и църквата с възглавяващия я патриарх Дамян, който последователно се местел в Средец, Мъглен и Охрид.[7]

Въстаналите и отхвърлили през януари 976 г.[8] византийската власт българи в източния дял се присъединили направо към възглавяваната от комитопулите държава, а след смъртта на Роман признали Самуила за цар.

Комитопулите били солидарни и изпълнявали задълженията, поети от българската аристокрация, която се съюзила през зимата на 969/70 г.[9] със Светослав срещу империята. Те взели участие в сраженията в Тракия и разбили при Пловдив азиатските византийски части начело с евнуха Петър.[10]

Синовете на комита на средищната Средечка област били признати за представители на българската държавна власт от провинциалните управители, които останали по местата си в териториите на запад, север, северозапад и югозапад. През междуцарствието, когато законният владетел и брат му били във византийски плен, начело на държавата, изглежда, е застанал най-старият от комитопулите — Давид, който в българската летописна традиция е наречен „цар"[11]. Той управлявал южните краища с център Костур и Преспа, вторият брат — Мойсей — средната част с база в Струмица, третият Аарон — Средечката област, а за Самуил се предполага, че имал седалището си във Видин.[12] Това би означавало, че нему са били подвластни и отвъддунавските земи, защото към 1000-та година на Видинския комит Охтум (Ахтум) били подчинени териториите до реката Марош (Мурешул).

Вътрешните и външни затруднения на Византия през 976 г. не останали неизползувани от комитопулите, които минали

---

[1] Л Йончев. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава. — ИПр, XXI, 1965, кн. 1, с. 40, отнася покоряването на Източна България едва към 973 г.

[2] В. Н. Златарски. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Иван Рилски. — Известия на Българското историческо дружество, XIII, 1933, с. 29—30, приема, че Византия завладяла земите източно от р. Искър, основавайки се на този паметник.

[3] Данни за това преустройство се черпят от Tactica Scorialensis, която N. Oikonomidès (Les listes de préséance byzantine. . ., p. 354 и приложената там карта) датира към 971—975 г. и въз основа на намерени печати. (Вж. Ив. Божилов. Печатът на Леон Саракинопул — стратег на Йоанопол и Доростол. — ИПр, XXVI, 1970, кн. 5, с. 100 и сл.); срв. В. Тъпкова-Заимова. Долни Дунав. . ., с. 34 и сл.

[4] Н. Икономидис смята, че съществували две военно-административни единици под това име — стратегия в Дунавската делта и катепанство от Долни Дунав до Днепър, като първата заедно със стратегията на Дръстър е била подчинена на втората формация (N. Oikonomidès. Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe—XIe s., La Mésopothamie de l'Occident, Revue des études sud-est européennes, III, 1965, № 1/2, p. 57, 58—66, 73—4). Тезата му се споделя от Ив. Божилов. Към въпроса за византийското господство. . ., с. 81—96. Той я обосновава с нови доказателства и изяснява, че катепанството обхващало владенията на България на североизток от Дунава. В. Тъпкова-Заимова не приема това тълкуване и локализация на „Месопотамия на Запада" по съображения, че „на запада" е допълнено от издателя Икономидис и че катепанатът е изброен между Халдея и Италия. Вж. V. Tapkova-Zaimova. L'administration Byzantine au Bas-Danube à la fin du Xe—XIe s., Etudes balkaniques, 1973, No 3, p. 95—96.

[5] Изказано е предположение, че е тясно свързан с царската династия (Б. Благоева. За произхода на цар Самуил. . ., с. 79—95). Допуска се Никола да е бил син на Гаврил — по-стар брат на цар Симеон.

[6] I. Skylitzes — G. Cedrenus, Compendium historiarum. . ., II, p. 346-7 (ГИБИ. Т. VI, с. 257); „След това синовете [на цар Петър — Борис II и Роман] били изпратени в България да заемат бащиното си царство и да възпрат напредването на комитопулите, защото Давид, Мойсей, Аарон и Самуил, синове на един от велемощните комити в България, замисляли въстание и внасяли смут в българската държава."

[7] ГИБИ. Т. V, с. 45; М. Войнов. Преслав, Средец, Охрид, три средновековни престолни града на български царе и патриарси. — ИПр, XXIV, 1968, кн. 4, с. 72—76.

[8] П. Петров. Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борьба коммитопулов с Византией, BBL, I, p. 105.

[9] П. Петров. Образуване и укрепване на Западната българска държава. . ., с. 163—164.

[10] М. М. Сюзюмов. Об источниках Льва Дьякона и Скилици, Византийское образование. Т. II, вып. I, 1916 (Ползувано от Г. Ст. Петров).

[11] Споменът за царската титла на Давид се запазил и през периода на османското иго, като имал отражението си дори и в Паисиевата „История славянобългарска".

[12] П. Петров. Восстание Петра и Бояна. . ., с. 130—132. Според В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 640, той управлявал Южна Македония с център в Костур и Преспа.

в настъпление. Същевременно в Североизточна България избухнало успешното въстание и поробителите били прогонени. Убийството на Давид от власи и гибелта в сражението на Мойсей били наскоро последвани от нещастен случай, при който цар Борис II загинал на българската граница. Тогава оживелият и завърнал се в родината негов по-млад брат Роман бил приет от Самуил във Видин като представител на легитимната българска царска династия.[13]

По това време вероятно е била ликвидирана византийската власт и в пределите на североизток от Дунавските устия — новоучреденото катепанство „Месопотамия на Запад".[14] При тази стабилизация и освобождаване на земите на север от Стара планина българите не закъснели да разширят успехите си. Ръководството на военните действия било поверено на комитопула Самуил. Той умело използувал междуособиците във Византия и заетостта ѝ с бунтовника Варда Склир, за да нахлуе „безнаказано. . . във всички Западни области [т. е. европейските имперски владения], не само в Тракия, в Македония [т. е. едноименната тема в Маричината низина] и земите около Солун, но и в Тесалия, Елада и Пелопонес. Той завзел много крепости, най-главната от които била Лариса, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на България и като ги зачислил в списъците на своите войници, използувал ги срещу ромеите. . ."[15]

Падането на Лариса се датира различно: между 976 и 986 г., но за най-правдоподобно е даденото след последните изследвания на Г. Г. Литаврин — между 982 и 986 г.[16] Тогава към България е била присъединена цяла Тесалия, а земите в Пелопонес — разорени. Като противодействие на тежката загуба за империята бил предприет поход до Средец. След провала в обсадата на тази крепост при отстъплението си Василий II бил разгромен на 17 август 986 г. в теснините на Траянови врата.[17]

Тази голяма победа на българите и избухналите в 987 г. размирици във Византия начело с Варда Фока и Евстатий Малеин също били умело оползотворени от Самуил. Българските войски напреднали в различни посоки[18] и достигнали до самия Солун.

След прекратяването на междуособиците в 990 г. византийците обърнали оръжието си срещу България. През 991 г. цар Роман бил пленен в сражение, но борбата била продължена от Самуил. Той не пропуснал заетостта на Василий II срещу арабите в Мала Азия през 995 г., за да мине отново в настъпление на юг и към Солун. Край последния град той разбил византийците. Управителят — дук на Солунската военно-административна единица Григорий Таронит загинал, а синът му Ашот бил пленен. Самуил достигнал с войските си и Пелопонес, но претърпял тежко поражение при реката Сперхей (дн. Сперхиос).

През 997 г. цар Роман починал в цариградския затвор. След като брат му Арон бил погубен в 992 г.[19] поради предателство, Самуил останал най-знатната фигура в България и бил провъзгласен за цар на българите. Едва сега той поел вече и формално отговорностите за съдбата на отечеството.

Взимайки си акт от започналото след 991 г. настъпление от Византия срещу България, Самуил се заел да осигури тила от всички страни. През 998 г. новият български владетел обърнал оръжието срещу сърбите, за да ги обезвреди и предотврати нов опит на Цариград да му се противопостави в решителен момент откъм тила. Сръбският княз Иван Владимир бил откаран като пленник в Преспа, а българската войска преминала през Далмация, превзела Улцин и Котор, обсадила безуспешно Дубровник,[20] опустошила крайбрежието до Сплит, Тригор и Задар и се завърнала през Босна в Рашка.

Решение за трайно и сигурно предотвратяване на коалиция срещу България Самуил потърсил в широко практикуваното тогава средство — династическите бракове. Той омъжил дъщеря си Косара за пленения княз Иван Владимир и му върнал властта над Зета (Дукля). На чичо му Драгомир поверил управлението на Требине и Захълмие. Сръбските князе му останали верни докрай.

С политически бракове, но без същия успех Самуил се опитал да уреди положението си по Йонийския бряг и в отвъддунавските земи. Драч с областта си бил в пределите на България от 970 г. и се управлявал от престарелия баща на жена му Агата — протевонът Йоан Хризилий.[21] Българският цар омъжил дъщеря си Мирослава за пленения Ашот Таронит и го изпратил като нов управител на Драчката област.[22] За това време се отнася и домашното известие — добавката към Манасиевата летопис: „Българите царуваха от Охрид и до Драч и по-нататък. . ."[23]

Като залог за мир с маджарите цар Самуил взел в 997 г. за жена на своя първороден син Гаврил-Радомир тяхна княгиня — сестрата на вожда им Гейза (971—997).[24]

На запад Самуил потърсил и друг свой естествен съюзник — Германия — в лицето на нейния император Отон II Млади (973—983).[25] Баща му Отон I (936—973) оспорвал властта на Византия в Южна Италия.[26]

По всичко изглежда, че отношенията на Охрид с печенезите се запазили непомрачени и след като българската власт била възстановена в източните предели, което проличава от опита на Кракра да ги привлече за общи действия срещу Византия в 1017 г.[27] Освен това, ако те биха проявили някаква враждебност към България, византийските писатели нямаше да пропуснат да я отбележат и използуват.

При тази международна обстановка българската държава за последен път достига своя голям териториален обхват. Не били освободени от византийска власт само земите в Тракия и Югоизточна Македония — Солунско, Сярско, Драмско и Загория с Мелник.

При това положение границата е вървяла по Стара планина до Гълъбец, след това до Ихтиманска Средна гора и Рила, за да остави Разлог с Горна Места в България,[28] пресичала е Пирин към Кресненския пролом, което вероятно е било северната, а Малашевската и Огражден пл. — западната граница на учредената след 971 г. тема Нови Стримон. От Беласица трасето, изглежда, е минавало по Круша пл. и се отправяло към Вардара, за да го достигне при българската гранична крепост Колидрон (с. Калиндрия, Кукушко),[29] и следвало долното му течение[30] до устието в Солунския залив. В България били включени цяла същинска Северна Гърция — Тесалия и Епир, до една линия, която съединявала Волоския и Артенския залив, тъй като в грамотите на император Василий II, които очертават диоцеза на Охридския „архиепископ на цяла България", са включени между „всичките български епископства, както и всички други градове, които бяха под властта на цар Петър и Самуил"[31] и епархиите на Петра, Стаг и намиращите се в Южен Епир Янина, Козъл и Риги.[32] Въпреки доказаната власт на цар Самуил върху Лариса с останалата Тесалия и върху Драч с околността си тези области не фигурират в грамотите на император Василий II Българоубиец, защото, както видяхме, неговият критерий при определяне обхвата на Охридската архиепископия, особено в тази посока, вероятно е бил дали дадена епархия е спадала

---

[13] П. Петров. Образуване и укрепване на Западната българска държава..., с. 180—188; Восстание Петра и Бояна. . ., с. 134. Срв. В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 622—623, който приема, че това е станало във Видин.

[14] Ив. Божилов (Към въпроса за византийското господство. . ., с. 89 и сл. и в специалното си проучване върху паметника — „Анонимът на Хазе", С., 1974, с. 117—129) датира събитията, споменати в него, към 990—991 г. и смята че споменатият в известната „Записка на гръцкия топарх" „царствуващ на север от Дунава" е българският цар Самуил.

[15] ГИБИ. Т. VI. с. 276.

[16] Советы и рассказы Кекавмена. . ., с. 510—512, бел. 892.

[17] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 640—641.

[18] По това време, изглежда, Самуил присъединил към Деволския комитат южния край на Епир — на юг от Бутрот и Янина, където са неотъждествените със сигурност епархии Козъл, Риги и Орея от Охридската българска архиепископия (вж. ГИБИ. Т. VI, с. 45 и тук, по-горе)— а също и Драчката тема, като възвърнал и крепостите Бер и Сервия (вж. сведенията у Лъв Дякон — ГИБИ. Т. V, с. 276), и за събитията — В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 681.

[19] Ив. Венедиков. Първият брак на Гаврил-Радомир. . ., с. 147.

[20] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 669—673; Ст. Антолјак. Самуиловата држава, Скопје, 1969, с. 37 и сл. датира похода преди 992 г.

[21] Ив. Венедиков. Пос. съч. , с. 148.

[22] Пак там, с. 149.

[23] Ив. Дуйчев, СБК. Т. II, с. 102.

[24] Ив. Венедиков. Пос. съч., с. 149 и сл.

[25] ЛИБИ. Т. II, с. 352, 375, 378—379.

[26] П. Мутафчиев. История. . . Т. I, с. 372; G. Ostrogorsky. History of the Byzantine State. . . , p. 258—259.

[27] I. Skyl — G. Cedr., II, p. 465—466 (ГИБИ. Т. VI, с. 289).

[28] ГИБИ. Т. VI, с. 42. Разлог спадал към Велбъждската епархия.

[29] ГИБИ. Т. VI, с. 281.

[30] Пак там, с. 282.

[31] Пак там, с. 44.

[32] Пак там, с. 46—47.

към пределите на българската държава и при цар Петър, когато границите са били признати от империята с договори, потвърждавани на два и повече пъти.

На северозапад сръбските и черногорски княжества Рашка, Зета (Дукля), Требине и Захълмие са били зависими от България. Същинската граница вероятно следвала трасето от времето на цар Петър, включвайки в България епархийските средища на Черник,[33] Призрен, Липлян, Раса, Враня, Ниш, Орея (дн. Чуприя), Браница (Браничево), Белград и Срем.

През управлението на комитопулите България, общо взето, също ще да е запазила позициите си от времето на цар Петър и отвъд Дунава. Византийската власт сменила само за кратко българската на североизток от устията на голямата река, където било създадено споменатото вече катепанство „Месопотамия на Запада" между 972/3 и 976/7 г. и темата „Евксински Понт".

Може да се заключи, че и владенията на българската държава в северозападна посока не са били още накърнени от маджарите. Централната власт и образуващата се тяхна държава не била особено силна при вожда Гейза. По негово време укрепнали някои местни владетели, особено Купан. За да ги неутрализира, Гейза взел за жена Саролт, дъщерята на Гюла.[34] Не е възможно да се разбере коя е историческата личност под това име, което, както видяхме, по-скоро може да означава „господар". „Гюла" и „Менуมороут" в анонимните, объркани и свободно съчинени във фабулата си „Gesta Hungarorum". Най-вероятно тъй се представя управляващият над прабългарското племе секули в Трансилвания. Що се отнася до народността на Менуморoут, е достатъчно да припомним думите на анонимния автор на „Деянията на маджарите", че той дал отговор на вожда Арпад чрез пратеници „от своето българско сърце". Г. Гьорфи обаче отъждествява фиктивния дук на Седмиградско Guela, Gyula, Gelou — „вождът на власите", с трансилванското унгарско племе Гюла, покорено от Стефан I (997—1038) през 1002 г.[35] Така че очевидно, за да създаде равновесие и осигури надмощието си над останалите маджарски местни владетели, Гейза в същност се сродява с господаря („гюла") на съседното прабългарско по произход и изпълняващо граническа служба на територията на България племе на секулите. Собственото име на техния вожд явно остава неизвестно за нас.

По това време начело на Видинския комитат, чиито предели стигали на север до басейна на р. Марош (Мурешул), бил мощният болярин Охтум (на маджарски Ахтум или Айтони).[36] Той зорко пазел интересите на българската държава и бдял да се събира редовно митото върху износа на сол[37] за Маджарско, извършван по реките Марош и Тиса. Ако унгарците по това време са владели Горна Тиса, то те биха разполагали с тамошните рудници за този така важен и високоценен през средновековието, особено за един животновъдски народ, продукт и не биха го внасяли от България. Очевидно и Закарпатските, и Марамурешките, и Седмиградските находища на сол по това време са били, както и през целия X в. в български ръце. За последното може да се съди и по факта, че през първите години на XI в. солните мини в Седмиградско са пряко притежание на маджарския крал Стефан I. До завладяването им от последния те са били държавен, т. е. царски имот, а не притежание на „частни лица"[38], т. е. на феодали. Приходите им явно не ще да са били без значение и по тази причина българският провинциален управител твърдо бранел интересите на държавното съкровище.

Между Тиса и Средни Дунав управлявал друг български болярин — Салан. Както вече видяхме, останалата част от територията на управляваната от него българска административна единица — междуречието — било завладяно от маджарите най-рано след 1000-та година, по време на крал Стефан I и неговата агресия срещу България в съюз с Византия, или при приемниците на цар Самуил — към 1015 г. Тъй щото в триъгълника между левия бряг на Средни и Долни Дунав и Северната Карпатска планинска верига българската власт била непокътната и управляващите я областни управители останали верни на своя владетел в Охрид. Очевидно само при това положение Гейза е могъл да разчита и да се опре на провинциалните наместници на българския владетел, в случай че избухнела междуособица сред маджарските вождове. Ясно проличава при това положение, че династическият брак на Гаврил-Радомир с маджарската княгиня е бил търсен не само от цар Самуил, но е бил от взаимна изгода и за двете страни.

През 997 г. обаче международното положение на България коренно се променило в нейна вреда. След поражението на българската войска при р. Сперхей Византия взела почина в свои ръце. Победителят в тази битка — управителят на Солунската област Никифор Уран, опустошавал в продължение на три месеца български земи, без да срещне сериозен отпор.[39] Тази проявена умора и слабост на българите ще да е насърчила византийските управници и те не закъснели да предприемат решителен военен и дипломатчески натиск върху България.

Василий II се възползувал от опита на Йоан Цимисхий и насочил първия от цялата серия удари срещу България найнапред в североизточния ѝ дял. Целта била да предотврати едновременно българско настъпление както в Югоизточна Македония, така и през Тракия към столицата. Византийската войска не могла да предприеме никакви решителни действия на югозапад, докато над Одрин и Цариград била надвесена владяна от българите област на север от Стара планина. С оглед на това още през 1001 г. Североизточна България била повторно покорена. На следващата година Византия си възвърнала Тесалия и превзела редица крепости в Южна Македония: Сервия, Бер, Колидрон и Воден.[40] Българското население от тези области било разселено от византийците на територията на тема Волерон — между Долна Места и Марица.

През 1003 г. положението на България още по-рязко се влошило. Тя трябвало да воюва на още един фронт — срещу маджарите. След смъртта на Гейза в 997 г. техен вожд станал синът му Стефан I (997—1038), който приел християнството и кралска корона от Рим през 1000 г. Съюзът на баща му с България не му помагал срещу надигащия се негов съперник Купан (владетел на областта Шомог — между езерото Балатон и Драва, около дн. гр. Капошвар) и враждебния му Гюла Младши в Трансилвания.[41] Ето защо той привлякъл и задържал в отечеството ѝ своята сродница — жена на българския престолонаследник. По този начин Стефан I разтрогнал и брака, и съюза с българския двор. След като се справил с вътрешните си противници и с Гюла през 1002/3 г., маджарският крал започнал истинска война срещу България. За действията на крал Стефан срещу българите има сигурни свидетелства: в „Tarih-i Ungurus" (където Стефан убива хана и окупира българската провинция),[42] а анонимните „Gesta Hungarurum" (където се говори за Самуил като Kean [= хан] ducem Bulgarorum et Slavorum[43]) и в Gest. Hung. на Шимон Кеза.[44] Освен това съществува и известие за съюз между Стефан I и Византия, обикновено отнасян с предположение към 1015 г.[45] Той е засвидетелствуван от едно съобщение за подялба на плячка от българските земи между византийци и маджари. Последните поискали да вземат реликвите от храма, посветен на Св. Георги в един град, където имало резиденция на българския цар. Ив. Венедиков свързва това известие с църквата „Св. Георги" до вратите на двореца (построена от цар Петровия син Роман в Скопие по случай победата в сражението при Траянови врата в 986 г.) и със събитията от 1003 г. — военните действия по Дунава и оттеглянето на Василий II през долините на Морава и Вардар.[46]

---

[33] ГИБИ. Т. VI, с. 45.

[34] Ив. Венедиков. Пос. съч., с. 149—150.

[35] Chronicon Posoniense, SRH. T. II, p. 36.

[36] G. Hung, SRH. T. I, p. 49—50, 89—90; Legenda Sancti Gerhardi episcopi. SRH. T. II, p. 489.

[37] Ив. Венедиков. Пос. съч., с. 150.

[38] Г. Фехер. Паметниците на прабългарската култура. . ., с. 47.

[39] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 668—669, който, датира т зи действия в 997 г.; Ст. Антолјак. Самуиловата държава с. 54—55е— в 999 г.

[40] В Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 678—683.

[41] Chronicon Posoniense. SRH. T. II, p. 36, 46; Ив. Венедиков. Пос. съч., с. 150—151. Според История Венгрии. Т. I, с. 112—113. Стефан I разбил Купан още около 998 г., а Гюла — в Трансилвания в 1002—1003 г.

[42] G. Hazai. Tarih-i Ungurus, AOH, XIII, 1961, p. 76—77; Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 35.

[43] G. Hung. SRH. I, p. 315.

[44] Ibidem, p. 172.

[45] MGH. SS, Bd. XV, 2. p. 963—954; История Венгрии. I, с. 112.

[46] F. A. Gombos. Catalogus fontium historiae Hungariae. T. II, Budapest 1937, p. 969—70.

В действителност съюзът на маджарския крал с Византия следва да се датира от около 1000-та година. Той трябва да е бил сключен преди 1001 г., когато е бил разтрогнат бракът на Гаврил-Радомир,[47] и преди 1003 г., когато Василий II се явява пред стените на Видин,[48] а маджарската войска започнала действията си срещу Охтум, възглавяващ комитата със средище във Видин.[49]

Като излизат от предпоставката, че Охтум е бил вожд на маджарско племе с владения между Дунав, Темиш и Марош и по двата бряга на голямата река,[50] и от неправилното тълкуване на известния пасаж у Константин Багрянородни за поселенията на маджарите, авторите, които разработват този период от унгарската история, приемат, че той бил в съюз със Самуил.[51] Те намират основание за това в Пространното житие на св. Гелерт[52] — агиографско произведение, писано твърде късно (едва през XIV в.), и където се разказва, че Охтум приел християнството по източен обред във Видин и строил църкви и манастири, но имал седем жени. Явно със злепоставянето на врага на маджарите житиеписецът е целел да се възвеличат и оправдаят постъпките на обявения за светец крал Стефан I, насочил меч срещу християнска страна почти едновременно с покръстването си. Тези автори обаче не са имали пред вид също, че на Охтум не е било необходимо да сключва съюз със Самуил, защото той е бил негов доверен болярин, а може би и сродник. Това може да се предположи, като се има пред вид, че му е бил даден особено отговорен пост — един от най-важните в стратегическо отношение комитат. От Видин са се наблюдавали движенията не само на маджарите, но и на византийците в източния дял от Долнодунавската низина. Предполага се, че може би самият Самуил е възглавявал тази област веднага след падането на източната част от България и въстанието ѝ за отхвърлянето на византийската власт в 976 г.

Не е било обаче по силите на Охтум да води успешно борбата на два фронта. След осеммесечна обсада византийците превзели главния град на комитата — Видин.[53] Маджарите организирали своя агентура в тази българска област. При опита на Охтум да я обезвреди, някой си Ханадин, негов приближен дотогава, забягнал при Стефан I. Според съобщението в Пространното житие на св. Гелерт предателят бил насочен срещу Охтум с маджарска войска и след няколко сражения убил комита на бойното поле.[54] Вожд на войската бил Чонад, син на Добока и племенник на краля, който в същност се приема, че е победил и умъртвил Охтум, завладял града Морисена или Марошвар (твърдина на комитата северно от Дунава) и бил поставен за управител в него.[55] По негово име крепостта била наречена Чанадвар — „Град на Чанад" (дн. Ченад в СР Румъния). В 1030 г. кралят създал там епископия за разпространението на католицизма.[56]

Падането на Видинския комитат е било непоправим удар върху България. То довело до решителен обрат и до гибелта ѝ. Сам Василий II дарява щедро с втората си грамота за Охридската българска архиепископия митрополита на Видин, като се мотивира, че: „Тази епархия ми стана най-полезна и предана, като ми отвори достъпите за прекия път за страната. . ."[57] Вероятно превземането на яката крепост е станало с предателство на митрополита въпреки мъжествената отбрана на бойците и въпреки превземането на Одрин от цар Самуил[58] с диверсионна цел — да облекчи положението на видинчани.

Докато съвсем наскоро в най-големите имперски градове като Солун и Одрин имало български „партии", които проявявали склонност да капитулират пред Самуил, сега родоотстъпничеството се появило сред част от българските боляри. На връщане от Видин през Моравско Василий превзел Ниш, а управителят на Скопие Симеон-Роман се предал без бой. След неуспеха си пред твърдата съпротива на Кракра Пернишки императорът се върнал в столицата, а цар Самуил пленил управителя на Солун Йоан Халд.[59] На следната 1005 г. чрез предателство на Ашот Византия отново сложила ръка на Драч и областта му. Непрестанните, но безуспешни опити на цар Самуил да промени хода на събитията завършили с трагичното му поражение в Беласицката битка — в Ключката теснина на Беласица. Това довело и до неговата смърт на 6. X. 1014 г.[60]

Съпротивата на родолюбивите българи не могла да преодолее нашествието на византийците, защото била отслабена от разколебаването на много от болярите. Българската държава престанала да съществува и цялата ѝ територия на юг от Дунава била подчинена на Цариградския василевс.

На север от Дунава и северозападно от Карпатите земите, съставляващи граничните територии на българската държава през IX и X в., станали част от създалото се през X в. Маджарско кралство. Значителното им население от склавини и прабългари се вляло постепенно като важна съставка на унгарската народност. Така маджарите стават най-близки родственици на българите, а тяхната държава през следващите столетия е приемникът на България в Среднодунавските земи.

След 976 г. Византия не е могла да сложи отново ръка върху териториите на север и североизток от Долни Дунав с неговите устия и източно от Карпатите. След като българската държава трябвало да се бори за съществуването си на два фронта — срещу Византия и Маджарско, и особено след като бил осуетен опитът на Кракра за запазване на отвъддунавските предели чрез общи действия печенезите срещу Византия, тези земи останали без страж и открити за нови средноазиатски конници. Вълните на узи, кумани, а по-късно и татари закъснели. Опустошителните им налети засегнали цяла Югоизточна и Средна Европа, докато източните славяни не се спуснали към крайбрежията на Черно море и държавата им — Русия, не встъпила там в правата и ролята на българската държава. Киевска Русия станала пазител на Стария континент в тази посока и поела ударите на нашествията от Изтока.

*

Накрая следва да не бъдат отминати без внимание и някои картографски източници по въпросите за местоположението и пределите на българската държава през разглеждания период. В най-ранната от запазените и изработени в Западна Европа карти със споменаване на българите — Англосаксонската или Котониана, датирана между 1000 и 1018 г., — надписът Bulgarii е на запад от реката с име Nap, съкратено или погрешно предадено от Данаприс, т. е. Днепър.[61] Отбелязването на българите в Северното Черноморие е отражение на факта за продължителността на обитаването и властта им в този район, а също така и на обстоятелството, че отвъддунавските им предели в същност са били по-обширни от тези на юг от голямата река.

Въпреки че България е била вече покорена от Византия, в картата Quadrans habitalis на Абу Рихан Бируни[62] (датирана към 1030 г.) тя е показана, че владее Северното Черноморие до р. Днепър. Там като нейни съседи са дадени хазарите (Khazar), поставени на север от Кавказката планинска верига и южно от Волга. Територията на българската държава е съвсем вярно отбелязана от видния средноазиатски учен: между Византия (Rum), франките (Frandz) и Киевска Русия (Rusia).[63] Означението на хазарите върху картата след края

---

[47] Ив. Венедиков. Пос. съч., с. 146.

[48] Skyl.-Cedr. II, p. 454 (ГИБИ. Т. VI, с. 282).

[49] Gy. Györffy. Az Arpad-Kori Magyarország történeti földraiza. . ., p. 836, бел. 14.

[50] Gy. Györffy. Formation d'états. . ., p. 42.

[51] История Венгрии. . . Т. I, с. 113.

[52] Legenda Sancti Gerhardi episcopi. SHR. T. II, p. 489_{11}, cap. 8.

[53] Skyl.-Cedr., II, p. 455 (ГИБИ. Т. VI, с. 282).

[54] G. Hung. SRH. T. I, p. 50, 89—90; Gy. Györffy, Formation d'états. . ., p. 41.

[55] Ив. Венедиков. Пос. съч., с. 151, приема, че Ханадин е бил назначен за управител на присъединената Охтумова област, т. е. на отвъддунавските земи от Видинския комитат.

[56] Gy. Györffy. Áz Árpád-Kori Magyarország történeti foldrajza. . ., p. 836. Като обяснение на действията на Стефан I се дава особеният политически път на Охтум и пречките, които създавал за обмитяването на солта.

[57] ГИБИ. Т. VI, с. 45; Ив. Венедиков. Пос. съч., с. 152.

[58] Skyl.-Cedr. II, p. 454—455 (ГИБИ. Т. VI, с. 282).

[59] Ibidem, с. 282—283; В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 685—687.

[60] В. Н. Златарски. История. . . Т. I, ч. 2, с. 688—703.

[61] П. Коледаров. Най-ранни споменавания на българите в старинните карти. — Изв. ИИ, 20, 1968, с. 236, бел. 72, и с. 244—248. Там погрешно съм идентифицирал Nap с Днестър вместо с Днепър.

[62] Стр. Димитров. Абу Рейхан Ал-Бируни (Хиляда години от рождението му). — Векове, 1973, кн. 1, с. 94—98.

[63] J. Lelewel. Géographie du Moyen âge. Bruxelles, 1852—1857; Atlas, pl. II; P. Koledarov. The Bulgarian State in Medieval Cartography. — Etudes historiques. VI, 1973, p. 38.

на тяхното хаганство и на българската власт на север от Дунава след поробването от Византия са отражение на добре известни и утвърдени факти за тогавашните образовани хора на Изтока и на Запад.

Традицията да се отбелязват българите на север от Дунава продължила както през време на византийското иго, така и през време на възстановената през 1185 г. българска държава. Достатъчно е да се проследят по-късните карти на света, изработени в Британските острови през XII и XIII в., а също така и някои мореплавателни каталонски и италиански карти от XIII—XIV в.[64]

Въпросът за изобразяването на България върху картите от Средновековието е твърде интересен и ще бъде предмет на друго специално проучване. В случая трябва да отбележим, че България се появява върху старите ръкописни карти едва в последните десетилетия преди падането си под византийско иго. Въпреки това данните в тези интересни паметници имат своето значение за определяне на обхвата на българската държава. Те са важно свидетелство, че в представите на тогавашна Западна Европа тя е владяла огромни пространства земя на север от Дунава дори до края на X и началото на XI столетие и имала важно международно значение.

Много повече на брой и по богатство на данните си са старинните карти от XIII и XIV в.[65] Затова те ще бъдат по-широко използувани при разглеждането на политическата география на България през периода на възстановяването на държавата ѝ след освобождението от византийско иго.

---

[64] П. Коледаров. Най-ранни споменавания. . ., с. 227 и сл.; P. Koledarov. The Bulgarian State in Medieval Cartography. . . , p. 39.

[65] П. Коледаров. Втората българска държава в старинните карти от XIII—XVI в. — Векове, 1973, кн. 4, с. 17—26.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Използуваният разновиден доказателствен материал наред с писмените източници и археологически, епиграфски, езиковедски, етнографски и други данни), както и приложеният комплексен метод на изследване позволяват да се осветлят и изяснят по-цялостно въпросите за характера, устройството и териториалното разпределение на българската държава през периода от учредяването до падането ѝ под византийско иго.

През 681 г. Византия признава de jure съществуването на едно ново държавно образуване по Долни Дунав и в Северозападното Черноморие начело с хан Аспарух. То обединило уногондурите, водени от последния, със сродните им прабългарски племенни групи в степите между Дунавските устия и Долни Днепър и с част от славинските племена на Балканите. Прабългарите се явили като естествен съюзник на последните и образували с тях един общ фронт срещу Византийската империя и Аварското хаганство. Предпоставките за това обаче не били само заплахата от едни и същи врагове и свързващото ги бойно сътрудничество в балканските простори през едно неотдалечено минало.

Държавата, образувана начело с хан Аспарух, спазвала традициите и имала белезите на предходните многоетносни племенни съюзи на вътрешноазиатските (алтайски) народи: пълно зачитане на веротърпимостта, начина на живот и обичаите сред различните етносни групи с оглед на тяхната племенна структура и самоуправление, отричането на робския институт и др. Новообразуваното държавно обединение придобило още по-демократични черти, защото тези основни начала били доразвити съобразно със свободолюбивия дух и обичаи сред славините. Така на последните се падал немалък дял както при самото образуване на държавата, така и за усъвършенствуването на нейните методи на управление. При това положение учредяването ѝ е могло да стане само по силата на постигнато пълно съглашение, със сключването на един международен по своя характер договор за разпределението на правата и задълженията на всяка участвуваща етническа група и преди всичко — на основата на взаимната изгода и общата потребност.

Ханът на уногондурите Аспарух бил признат за върховен владетел, който решавал въпросите на мира и войната като главнокомандуващ и носител на външния ѝ суверенитет. Отначало той управлявал изцяло и пряко само областта около държавното средище — Плиска — между Черно море и добруджанските, западномизийските и крайдунавските окопи. Населена с Аспаруховите българи, тя била осигурена от всички посоки с тройна защитна система от землени съоръжения и се наричала „Вътрешна", защото била заобиколена от обширни територии, обитавани от съюзни племена от двете главни етнически съставки на бъдещата българска народност — склавини (т. е. югоизточната група славяни) и прабългари от различните племена, участвували в несъществуващата вече Кубратова „Велика и стара България". Последните се установили в Северозападното Черноморие, на запад от долното течение на р. Днепър.

„Външните" области се управлявали съответно от склавинските князе и от прабългарските вождове. Последните били задължени да оказват военна, политическа, а вероятно и всяка друга помощ на хана и били пряко подчинени на централната власт в рамките на своите задължения по учредителното съглашение. Главната задача на първенците във военно време било да началствуват над набираните от тях опълчения, а в мирно време — да организират пограничните области с оглед на отбраната срещу нахлувания на съседи.

Срещу тези си задължения племенните групи се радвали преди всичко на една обща сигурност и немалка самостоятелност във вътрешната уредба на земите, които населявали извън средищната (Вътрешната) област. Но и „външните" територии били под суверенитета на българския владетел и съставлявали неразделна част от държавата, която възглавявал. Отношенията, уредени от учредителното съглашение, почивали на пълно разбирателство и взаимно доверие. По друг начин не може да се обясни как на запазилите своите формации чуждоплеменни групи още от самото начало централната власт е възложила твърде отговорната задача да пазят границите и ядрото на държавата.

Териториалното нарастване и напредъкът на обществено-икономическите отношения обаче довели до важни изменения в административното устройство на българската държава. Първата половина на IX в. съставлява преходният период от племенната самостоятелност към постепенното засилване на централизацията в управлението. Но и при съсредоточаването на властта в Плиска наред с назначените от хана областни управители запазили властта си още дълго време и някои зависими местни князе, като например Ратимир в Панония, вождовете в Седмиградско и долината на Тиса, а най-вероятно и част от склавинските князе.

Около средата на IX в., изглежда, вече е била въведена по-пълна централизация във всички предели на българската държава, защото те били организирани в три дяла или „земли" и десетина комитати. Независимо от това Вътрешната област продължила да съществува до самото падане на България под византийско иго.

В териториално и правно отношение държавната гранична система също не ще да е загубила своя комплексен характер, макар и със значителни видоизменения. И на този нов етап междата с другите страни и народи не следва да се схваща като очертание на една линия, а като полоса, образувана от външните по отношение на средищната област и на околните ѝ комитати територия.

През най-ранния период тези зони са съставлявали земите на съюзните „Околни Склавинии" и на сродните с Аспаруховите уногондури прабългарски племенни групи в Северозападното Черноморие. След промяната във воѐнно-административното устройство страната продължавала да се осигурява от защитни съоръжения. Сега обаче последните представлявали системи от крепости и окопи със същото предназначение, както римските лимеси — по най-застрашените направления, например в междуречията Днестър—Прут и Средни Дунав—Тиса, по горното течение на последната и в планинската зона на Стара планина — Странджа — Родопите, в Южна Македония и по други някои места.

Извън отбранителните системи и военно-административните единици, но винаги в пределите на държавата, се простирали почти необитавани пространства. Това било една стара и утвърдена практика сред народите от Вътрешна Азия. Като примери могат да се приведат земите gyepüelve у маджарите, земите извън hringo-вете у аварите или изразените у Константин Багрянородни и други автори отстояния в „дни път", които се дават например между печенезите и околните им страни и народи, и т. н. Наличността на подобни пространства се установява за разглеждания период и в българ-

Карта № 9. БЪЛГАРСКИ ГРАНИЦИ ОТ 970 ДО 1018 Г. (ПРЕЗ УПРАВЛЕНИЕТО НА КОМИТУПУЛИТЕ И НА ЦАРЕТЕ РОМАН И САМУИЛ)

Граници на България:

- • • • • • • • в края на управлението на цар Петър (към 870 г.)
- ⊢—⊣ ⊢—⊣ към 997—999 г. при цар Самуил (997—1014 г.)
- — — — Северозападна граница на Византия в 972 г. в завладените източнобългарски земи
- т.ТРАКИЯ Византийски военно-административни единици (теми и катепанство)
- —··—··— Държавна граница
- ⊙ Столица • Град ⌖ Кр 'ост

ската държава от свидетелствата в редица писмени източници от византийски, западен и източен произход.

Такива „пустеещи" покрайнини в различна площ в България имало на юг към Византия, на северозапад — към Великоморавия и Германското кралство и на югоизток — към Евразийската порта. В днешна Унгария това пространство е било по-обширно и затова дори и до днес се е запазило като областно име — „Пуста" (от българската или по-точно склавинска дума със същото значение). В Северозападното Черноморие и в Тракия обаче тези територии с рядко население, изглежда, са били твърде ограничени по площ.

Задачата да се нанесат първите загуби на неприятеля и да го смущават с набези още на негова земя била поверена на граничното население от сроден, а понякога и по-чужд етнически произход. В североизточно направление през X в. отбраната на държавата била поверена на съюзни печенежки племена. Срещу това си задължение на тези номади са били предоставени жизненоважните за тях и стадата им пасбища в „част от България" (според израза на Константин Багрянородни). Аналогични функции на северозапад изпълнявали прабългарските и сродни на тях по произхода си вътрешноазиатски племена (хуни, авари, ховарезми и др.), прадеди на дн. секейци.

Границите на България през цялото Ранно средновековие в същност представлявали по-ограничени или по-просторни по обхвата си зони — често пъти цели области. Тъй щото границата в действителност е била една полоса с буферно и осигуряващо предназначение спрямо дадена страна или направление. Понеже тези земи съставлявали неделима част от територията на България и се намирали под нейната върховна власт, то при определянето на териториалния обхват на държавата през разглежданата епоха все пак е необходимо да се взимат пред вид техните външни очертания. Естествено тогава пак би се получила една условна линия, чиято точност при означението ще зависи от конкретните данни, с които разполагаме. Условният характер на това отбелязване важи особено при нейното графично представяне в историко-географските картни изображения. Независимо от това обаче същинската граница на България от онова време трябва в крайна сметка да се схваща не като една проста черта, а като сложна в териториално и правно отношение структура.

*

Както устройството на границите, така и на самата територия в българската държава се развивали и претърпели редица изменения от първоначалния си обхват при нейното образуване в 681 г. Тогава територията ѝ се заключавала между естествените граници: Карпатите и предела на гористите и гористо-степните области по Северозападното Черноморие — от север, а Старопланинската верига и Черноморския бряг — на юг и югоизток. В западна посока българската държава стигала до Железните врата на Дунава и вододела на Морава и Тимок, а на изток — до долното течение на р. Днепър.

След осигуряването и омиротворяването на тези естествени граници наследникът на хан Аспарух — Тервел, осъществил първото териториално разширение в населената с множество склавини Тракия, която заедно с вътрешността на целия полуостров се измъкнала от контрола на византийската имперска власт. След изоставянето на Долна Мизия и Малка Скития през 681 г., с отстъпването през 705 г. на областта „Загория" (дн. Ямболско, Старозагорско и Чирпанско) Цариград е бил принуден с нов договор да се откаже от историческите си „права" върху още една бивша своя провинция. Така се поставя началото на неотменната политика на новата държава: обединението на склавините и прабългарите в Югоизточна и Средна Европа. Териториалното нарастване на България през IX в. е именно в пряка връзка с тази основна цел. Тя успешно се осъществявала в почти всички посоки. Обединението не било постигнато само със Склавиниите в Пелопонес, единоплеменните обитатели на самия град Солун с непосредствената му околност и в земите по двата бряга на Мраморно море и Дарданелите, населени също със значителни склавински маси. За относително по-кратко време това било постигнато за града Драч с крайбрежието на Йонийското море, Средна Гърция и самия беломорски бряг с Одринската област. Останалите земи във вътрешността на Балканите останали със столетия в пределите на България.

Още в първите години на IX в. най-северозападните покрайнини, обитавани от склавинско население — днешно Средно и Източно Словашко и Подкарпатска Украйна (Рутения) до реките Хрон (Харам или Гран) и Средни Дунав, до Гористите Карпати и Татрите, както и земите, разположени източно и югоизточно от тях — Седмиградско, Банат, дн. Източна Унгария (с немалобройно склавинско и прабългарско население от предишните столетия), били присъединени към България след унищожението на Аварското хаганство. През управлението на хан Крум, който осъществил обединението на тези краища, българската власт се затвърдила също и в Софийско, вероятно заедно с Горна и Средна Струма, и по Югозападното Черноморско крайбрежие, в Северна и Югоизточна Тракия и други покрайнини.

Граничните въпроси с договорно признание обаче били уредени от сина на хан Крум — Омуртаг. С Византия това станало с 30-годишния мир от 814/815 г. За трасето на южната българска граница от това време се съди по надписа от с. Сечище (Шуменски окръг) и някои други косвени данни, а за обхвата на българските предели в Средна Европа — от цяла поредица западни писмени източници: Баварският географ, Айнхардовите и Фулденските летописи, съчиненията на Саксо, Алфред Велики, Козма Пражки, анонимните „Деяния на маджарите" и др. Те се потвърждават и от лингвистични, археологически, етнографски и други данни. При анализа и съпоставката им проличава, че в България влизали целият басейн на р. Тиса, т. е. земите на северозапад до р. Хрон и Големия завой на Средни Дунав (когато той взима южна посока), областта Срем (т. е. междуречието на най-долните течения на Сава и Драва), Белградската и Браничевската област — до р. Колубара и Рудник планина — територии, тогава населени също със склавини. Някои от князете на югозападните славянски племена, като Ратимир в Долна Панония и др., признали зависимостта си от България.

Липсват данни за воденето на каквито и да било сериозни военни стълкновения при включването в българската държава на Склавиниите в западна, югозападна и южна посока. От това може да се съди, че обединението им е станало по мирен път и на доброволни начала. В Пловдивската област то се осъществило при хан Маламир, докато единоплеменните им обитатели в долината на Българска (дн. Южна) Морава, Нишава и Черни и Бели Дрин, както и по Горни и Средни Вардар и Средна и Долна Струма заедно със земите на север от Шар планина, т. е. дн. Косово поле и Метохия, се присъединили към България през управлението на хан Пресиан. Процесът продължил и при княз Борис I, когато и славяните в дн. Западна Македония и Южна Албания — областта Кутмичевица или Деволският комитат — се обединили със сънародниците си в България.

Тези придобивки били утвърдени и признати от Византия с договори от 853 и 856 г. Границата между двете държави обаче била окончателно определена с „Дълбокия мир", който последвал приемането на християнството за официална религия от българите. Тогава империята наложила поправки в своя полза по Черноморието и в други тракийски предели, както и в дн. Югозападна Македония с оглед да се осигури сухопътната връзка между Цариград и Солун през Беломорието, а също тъй и заслона ѝ — Родопите. Но цариградските управници отстъпили на България друга една от областите, наречена „Загория" — между планините Беласица, Осогово и Пирин и между теснините Кресна, Ключ и Рупел. Останали без промени границите в останалите посоки: към Германското кралство, новообразуваните славянски държави (Блатненското, Великоморавското и Хърватското княжество) и към сръбските племена.

В 896 г. Византия претърпяла поражение при Булгарофигон (дн. гр. Бабаески) и отново била принудена да потвърди властта на България върху присъединените от последната през течение на столетия земи в предишни имперски владения, населени със склавини и прабългари.

През 904 г., след като арабите превзели Солун, Цариградското правителство се принудило да отстъпи нови земи на България срещу въздържането ѝ да заеме този втори по големина и значение град на империята. Границите на България се доближили не само на двадесетина км от него, но и до Драч, като почти стигнали Егейския бряг при крепостите Сяр, Христопол (дн. Кавала), Верея (Бер) и Сервия, ниските

източни разклонения на Родопите в близост до Одрин и Черноморието при Виза и Мидия. За разлика от тези граници военновременните предели, завзети от българските войскари между 913 и 927 г. — по време на двубоя между българи и ромеи за надмощие на Балканите, — не били скрепени с договорно признание от страна на империята. Тогава българската власт временно се установила почти до стените на Цариград, Дарданелите, Коринтския провлак, Атика и Далмация, по Адриатика и Йонийския бряг, но без Никопол в Епир и Драч с близката им околнина. България стъпила здраво и на Егейския бряг, където Византия успяла да задържи само Солун и Христопол. На запад междата с хърватите била вододелът на реките Босна и Дрина, а с маджарите — средното течение на Дунава.

В края на цар Симеоновото управление България достигнала най-широкия си териториален обхват, защото противно на допусканото досега в научната книжнина отвъддунавските ѝ владения са останали ненакърнени. Това проличава при анализа и съпоставката на сведенията у К. Багрянородни в „За управлението на държавата", анонимните „Деяния на маджарите", данните у Ибрахим ибн 'Якуб и други източници.

При цар Петър България е трябвало да се откаже от придобитото със силата на оръжието между 913 и 917 г. и да се задоволи само с границите, потвърдени от Цариград към 904 г. Най-вероятно тогава били отстъпени на маджарите земите между р. Хрон и Средна Тиса — може би като откупна цена да не плячкосват българските владения при набезите си във Византия. Туй проличава от сведенията в „Деянията на маджарите" при очертаването на границите по това време между католическите и източноправославните диоцези в басейна на Тиса и Средни Дунав, а също и от някои други данни. Изводът е, че до последните години на цар Петровото управление, до повратната 969—970 г. България запазила с малки загуби почти цялата територия от времето на своята най-голяма мощ и върху която имала призната по договори власт. Тя опирала до Долни Днепър, гористо-степната граница в Северозападното Черноморие, Северните Карпати, средните течения на Дунав и Тиса, до Фружка гора и р. Колубара. България включвала в пределите си и басейните на обединената Морава с притоците ѝ Българска (дн. Южна) и Сръбска (дн. Западна) Морава, Черни и Бели Дрин до градовете Черник (в дн. обл. Чермениа), Раса (дн. Нови Пазар) и Липлян включително, цяла Южна Албания и почти всичкия Епир с долината на Горен Пеней от Тесалия. Потвърждение за обхвата на западните и югозападните предели на България от това време се намира във втората и третата грамота на имп. Василий II Българоубиец за границите на диоцеза на Охридската българска архиепископия.

Упадъкът и загубите на територии с вековна и призната българска власт започва със завладяването на Тракия от византийците и временното заемане от тях на Долномизийските земи през 972 г. Въпреки възвръщането на териториите северно от Стара планина и включването на необединени дотогава под българския скиптър населени със склавини области (Драчката тема, Тесалия и Южен Епир) и на небългарските и тогава по населението си земи Рашка, Зета (Подгорие), Требине и Захълмие Византия надделяла в подхванатия отново от комитопулите и продължил още половин век двубой за надмощие в Югоизточна Европа.

Изброените по-горе придобивки също били военновременни и нескрепени с договорно признание. В споменатите грамоти за определяне обхвата на Охридската българска архиепископия не са включени Драч, Лариса и други епархии, присъединени през управлението на цар Самуил, а само тези, които са били владени и през времето на цар Петър.

Хилядната година бележи решителен превес в полза на Византия и началото на действителния упадък на България. През първите десетилетия на XI в. България загубва своята земя и свобода, защото не е била в състояние да се бори успешно на два фронта. Около 1000 г. Василий II и първият маджарски крал Стефан I се съюзили и започнали общи действия срещу България. Като разделили силите ѝ, те сломили нейната съпротива и си поделили почти всички завладени територии: Византия заела земите на юг от Дунава, а Маджарско — на северозапад от Карпатите. На изток от тази планинска верига в равнината по левия бряг на Дунава, т. е. във Влашко, Молдава и в Северозападното Черноморие се разпореждали печенежките племенни вождове.

От данните в маджарските извори и т. нар. „Записка на готския топарх" (познат и като „Аноним на Хазе) се вижда, че до самото падане под византийска власт на държавното средище — Охрид — България не е била загубила своите позиции не само на юг, но и на север от Дунава. Това се дължало на значителната ѝ мощ, влияние и престиж сред целия тогавашен свят.

*

Фактът, че България успяла през течение само на едно и половина столетие след образуването си да се утвърди и да разшири пределите си от Долни Днепър до Средни Дунав и Хрон, от Татрите и Гористите Карпати до Олимп и от Адриатическото и Йонийското море до Черноморския бряг, не може да се обясни единствено със значителните ѝ военни сили, но и с особените качества на нейното държавно устройство и обстоятелствата, че:

1. Държавната формация била създадена от самото начало на основата на взаимната изгода и потребност и била устроена върху базата на демократичните за времето си традиции сред многоетносните вътрешноазиатски държавни образувания и на свободолюбивите славянски обичаи и бит.

2. Ранносредновековните български владетели си поставяли като главна и неотменно следвана политическа цел да включат и задържат в държавните си предели преди всичко и изцяло само земите в Югоизточна Европа, които били населени със склавини и прабългари.

3. Централизацията във военно-административното устройство била въведена постепенно, но твърдо и последователно, като се запазил комплексният характер на държавната гранична система. По такъв начин последната продължавала успешно да осигурява мира и спокойствието в страната. Външната опасност почти във всички случаи била ликвидирвана още в самите гранични зони, без да се смущава икономическият и политическият живот.

4. Осигуреното добро и справедливо управление във Вътрешната област и в комитатите, населени с основните етнически съставки (склавини и прабългари), създали условията за относителното им бързо и пълно сливане в една народност — българската. Едновременно с това сродните на тях по произхода си етносни групи, на които била поверена отбраната на граничните земи, се намирали под силното влияние на българската култура. Така те се приобщавали към нея и попадали в процес на постепенно претопяване и присъединяване към българската народност. Така се обяснява вливането без остатък в нея на тракийското и друго старо неелинизирано население, на печенезите, узите и другите чужди етноси дори и през време на византийското иго и последвалите столетия.

Очевидно именно със своята система на управление и сравнително добрите условия за живот (потвърдени даже в един богомилски апокриф от XI в. — „Сказание за пророк Исай) българската държава упражнявала някаква особена притегателна сила към останалите извън пределите ѝ склавини и други етноси. Изключителното положение, което България придобила, се доказва от самия факт, че склавинското и прабългарското население в дн. Македония, Среднодунавските земи и в Северозападното Черноморие и в други покрайнини се присъединявало към нея по мирен и доброволен начин при първата благоприятна възможност, както това проличава от редица събития през IX и X в.

По всичко това може да се съди, че в ранния си период, а и след въведената при развитието на феодалните отношения и териториалното нарастване централизация към средата на IX в. българската държава е била както по сложното си устройство, така и по демократичните методи на управлението си едно твърде особено за своето време явление. Това е затруднило не само днешните историци в квалификацията ѝ, но и нейния съвременник Айнхард (около 770—840 г.). В своите „Летописи" биографът на Карл Велики е схванал добре нейния специфичен характер, като я нарича „общност на българите" (societas bulgarorum). Така той очевидно се е стремял да изрази едновременно особения характер на българската държава и нейната обособеност като единица, изградена не по пътя на завоеванията, а върху началата на доброволното съглашение. А последното не може да бъде друго освен дого-

ворът, за който съобщава Теофан Изповедник, и съставлявало в същност учредителният ѝ акт.

Склавините влезли като важна съставка в българската държавна „общност", която поне в началния си период, ако би трябвало да се оприличи с известните ни съвременни форми на държавни образувания, ще е носела много от белезите на федерацията, преди да прерасне постепенно в една централизирана държава. Това обаче не ще рече, че до средата на IX в. върховната власт не е била достатъчно силна, за да въведе сцепление, строг ред и законност във всичките си предели, със строго спазване на началата на учредителното съглашение: демократизъм и административен дуализъм.

Склавините изпълнявали отговорни функции в това държавно обединение, а растящото с течение на времето тяхно участие в управлението и особено зачитането на техния числен превес постепенно, но и окончателно придали славянски облик на българската държава, народност и култура. А това е още едно ярко доказателство за изявения демократичен характер на „общността" през цялото ѝ успешно развитие. Тази нейна природа и особено гъвкавата ѝ структура са предпоставките не само за прогресивните черти на създадената в нея една от най-ранните национални култури в Стария континент през Средновековието, но и за самото просъществуване на България заедно с дълбоко вкоренените ѝ демократични традиции изобщо, а в частност — широката търпимост към инородците като една от най-характерните черти, запазени у българина и до наши дни.

Образуването на България като държава от нов и особен тип, а специално нейният характер на „общност" в края на VII в. имало и важно международно значение. Тя не само предотвратила покоряването на южните славяни от Византия и тяхното обезличаване чрез елинизация, но допринесла и за запазването на останалите славянски народи чрез полагане началото на славянската цивилизация. Със своята здрава организация, развита икономика и обширна територия България се издигнала като един от решаващите фактори в Европейския Югоизток през разглежданата епоха.

СПИСЪК НА КАРТНИТЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ (КАРТИ И СХЕМИ ЗА ПОЛИТИЧЕСКАТА ГЕОГРАФИЯ НА БЪЛГАРИЯ. 681—1018 Г.)

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА В ТЕКСТА

БВИФ — Българското военно изкуство през феодализма. Т. I, С., 1958, под ред. на Щ. Атанасов, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов
БИБ — Българската историческа библиотека (София)
БСМ — Йорд. Иванов. Български старини из Македония, С., 1931²; фототипно преизд. под ред. на Д. Ангелов, С., 1970
ВВр — Византийский Временник (Москва)
ВИИНЈ — Византиски извори за историју народа Југославије (Београд). Т. I —1955.
ВИСб — Военноисторически сборник (София)
ГИБИ — Гръцки извори за българската история (Fontes Graeci historiae Bulgaricae) (София)
Т. I — 1954
Т. II — 1958
Т. III — [1960]
Т. IV — [1961]
Т. V — [1964]
Т. VI — [1965]
Т. VII — [1968]
ГСУ — Годишник на Софийския университет „Климент Охридски"
Бф — Богословски факултет
Ифф — Историко-филологически факултет
Фиф — Философско-исторически факултет
ЕЛ — Език и литература (София)
ЖМНПр — Журнал Министерства народного просвящения (Москва — Петроград)
ЗбР САН — Зборник радова Српска Академија наука (Београд)
ИАИ — Известия на Археологическия институт при БАН (София) (продължение на ИБАИ след том XV)
ИБАИ — Известия на българския археологически институт (София) (до том XV)
ИВИД — Известия на Военноисторическото дружество (София)
ИДА — Известия на държавните архиви (София)
ИзвБИД — Известия на Българското историческо дружество (София)
ИзвИБИ — Известия на Института за българска история при БАН (София)
ИзвИИ — Известия на Института за история при БАН (София) (Продължение на ИзвИБИ след том VIII)
ИзвНМВ — Известия на Народния музей във Варна
ИИБЕ — Известия на Института за български език при БАН (София)
ИПр — Исторически преглед (София)
ИРАИК — Известия Русского археологического института в Константинополе
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР (Москва)
ЛИБИ — Латински извори за българската история (Fontes latini historiae Bilgaricae) (София)
Т. I — 1958
Т. II — [1960]
М. — Москва
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР (Москва)
МИАЮЗССР и НРР — Материалы и исследования по археологии Югозапада СССР и Народная республика Румынии, Кишинев, 1960
Повест временных лет — Повесть временных лет, пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, под. ред. В. И. Адриановой-Перец, Т. I, Москва — Ленинград, 1950
РП — Разкопки и проучвания (София)
С. — София
СбБАН, Кл. ист.-филол. и филос. обществен. — Сборник на Българската академия на науките, Клон историко-филологичен и философско-обществен (София)
СБК — Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина. Т. I—II. С. 1943-1944
СбНУНК — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина (София)
СПб. — Санкт-Петерсбург
СпБАН, Кл. ист.-филол. и фил.-обществен. — Списание на Българската академия на науките, Клон историко-филологически и философско-обществен (София)
Acta S. Demetrii. Miracula. — Miracula Sancti Demetrii, PGr, T. XVI. Paris, 1864; A. Tougard, Extraits des Bollandistes de l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes. Paris, 1874.
AD — Annalele Dobrogei (Cernauţi)
AEM — Archäologisch-Epigaphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn (Wien)
AOH — Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungariae (Budapest)
ASPh — Archiv für slavische Philologie (Berlin)
A Mag. honf. kút. . . . — A Magyar honfoglálás kútföl, Szerk Pauler Gyula-Szilági Sándor, Budapest, 1900
Ammiani Marcellini comiti Chronicon. . . — V. Gardthausen, Ammiani Marcellini rerum gestarum libri qui supersunt, I—IV, Leipzig, 1884.
Annales Bertiniani — Annales Bertiniani, auctore Hincmaro, MGH, SS, Bd. I
Annales Fuldenses — Annales Fuldenses, MGH, SS. Bd. I
BHR — Bulgarian Historical Review (Sofia)
BBl — Byzantinobulgarica (Sofia)
BNJ — Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher (Berlin)
Bonn — Corpus Scriptores Historiae Byzantinae (Bonn)
BSl — Byzantinoslavica (Praha)
Byz. — Byzantion (Bruxelles)
CFHB — Corpus Fontium historiae Byzantina Consilio Societatis internationalis studiis byzantinis provenandis destinatae editum (Berlin—New York)
DAI — Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. T. I. Greek Text edited by Gy. Moravcsik English Translation by R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949 (= GEHB¹, Dumbarton Oaks, 1967²); T. II. Commentary by Fr. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky. S. Runciman, ed. R. J. H. Jenkins, University of London, 1962
Einhardi Annales — Einhardi Annales. ed. G. Pertz. MGH. SS. Bd. I.
Euagrii Historia ecclesiastica — J. Bidez, L. Permentier, The Ecclesiastic History of Euagrius with the Scholia, London, 1898
G. Hung. — Gesta Hungarorum. SRH. T. I, pp. 33—117
Ioannis Malalae Chronographia Ioannis Malalae Chronographia ex. rec. L. Dindorfii. — Bonn., 1831
Ioan. Scylitzes—G. Gedreni Compendium Historiarum — Georgii Ced-

reni Compendium Historiarum ab. Imm. Bekkero supl. et emend. T. I — II, ed. Bonn., 1838—1839 (= Ioannis Scyllitzae Sinopsis Historiarum. . . ed. princips, rec. Ioannis Thurn, CFHB, 5, Berlin — New York, 1973)

Ioannis Zonarae Epitomae historiarum — Ioannis Zonarae Epitomae historiarum libri XVIII, ex. rec. M. Pinder — Th. Büttner-Webst, Bonn, 1841-1844-1897

Ioannis Zonarae Lexicon—Ioannis Zonarae Lexicon, ed. J. A. H. Tittmann, I—II. Lipsiae, 1808

JÖB — Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik (Wien)

JHS — Journal of Hellenic Studies (London)

Leonis Diaconi Historiae — Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri X, rec. C. B. Hassii. Bonn., 1828

Leonis Grammatici — Leonis Grammatici Chronographia, ed. I. Bekker, Bonn., 1842

Léo Choerosphactès Magistre — G. Kolias, Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice, Biographie-Correspondance (Texte et traduction), Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, Bd. 31. Athènes, 1939

MCA — Materiale şi cercetări archeologice (Bucureşti)

Mauricii Strategicon — Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri XII, ed. Scheffer, Upsaliae, 1664 (= Mauricii Strategicon ed. Daco-romanice vertit, prolegomenis intruxit H. Mihăescu, Scriptores Byzantini, VI, Bucureşti, 1970)

Menandri Exceerpta de legationibus — Excerpta de legationibus e Menandro. ed. C. de Boor. Berolini, 1903

MGH. SS — Monumenta Germaniae historica inde ab anno Christi quingentisimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auspiciis Societatis aperiendis fontibus rerum germanicarum medii aevi, edit. G. H. Pertz (Hannoverae)

MPH — Monumenta Poloniae historica, Pomniki Dziejowe Polski, Wydany Nakładem Akademii umiejętnoščі w Krakowie (Lwów)

Narratio Anonyma e codice Vaticano — Ив. Дуйчев. Нови житейни данни за похода на Никифор I в България през 811 г., СпБАН, кн. LIV, 1936

Nic Part. Breviarium — Nicephori archieposcopi Constantinopolitani Opuscula historica, ed.eC. de Boor, Leipzig, 1880 (= The London Manuscript of Nicehoros "Breviarium", ed. with Introduction by Louis Orosz, Budapest, 1948)

PGr — J. P. Migne. Patrologiae cursus completus accurante. Series Graeco-latina (Paris) Patrologia Graeca.

Prooc. Caesariensis — Procopii Caesariensis Opera omnia, rec. J. Haury, T. I—IV, Lipsiae, 1905—1913 (ed. stereotyp. correctior addenda et corrigenda adiecit G. Wirth. T. I—II. Lipsiae, 1962—1963

PWRE — Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus Realencyklopädie der classischen Altertumswissenschaft

REB — Revue des étides byzantines (Paris)

Responsa Nicolae I — Responasa Nicolae I Papae ad consulta Bulgarorum, ed. E. Perets, D. Detschew, Serdicae, 1939

RRH — Revue roumaine d'histoire (Bucureşti)

Scriptor incertus de Leone Bardae Armenio. — B: Leonis Grammatici Chronographia, ed. I. Bekker, Bonn, 1842

Scyl.-Cedr. — Ioan. Scylitzes — G. Cedreni Compendium Historiarum

Scylitzès Continuator — B: G. Cedrenus. T. II. pp. 641—744

Suidae Lexicon — A. Adler. Suidae Lexicon. T. I—V. Lipsiae, 1928—1938

SBAW — Sitzungsberichte der Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Abteilung (München)

SCIV — Studi şi cercetări de istoirie veche (Bucureşti)

SRB — Scriptores rerum Bohemicarum (Pragae)

SRG — Scriptors rerum Germanicarum in usum scholarum ex monumentis. Germaniae historicis recusi (Separatum editi) (Hannoverae)

SRH — Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducem regumque stirpis Arpadianae gestarum, ed. K. Szentpétery (Budapestini)
T. I — 1937
T. II — 1938

Theoph. Chronographia — Theophanis Chronographia, rec. C. de. Boor, T. I—II. Lipsiae, 1883—1885

Theophanes Continuator—B: Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata. Symeon Magister, Georgius Monachus. ex. rec. Imm. Bekkeri. Bonn., 1838

Theophylacti Simocatae Historiae — Theophylacti Simocatae Historiae, ed, C. de Boor, Lipsiae, 1887

Theophylacti Achiridensis arochiepiscopi Bulgariae — Ал. Милев. Гръцките жития на Климент Охридски, Увод, текст, превод и обяснителни бележки, С., 1966

V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften — V. Beševliev. Die Protobulgarischen Inschriften, Berliner Byzantinische Arbeiten, Bd. 23. Berlin, 1963[2]

СЪКРАЩЕНИЯ В ПОКАЗАЛЦИТЕ

алб.	албански, -а, -о
англ.	английски, -а, -о
б.	бивш, -а, -о
бълг.	български, -а, -о
вж.	виж
виз.	византийски, -а, -о
вр.	връх
герм.	германски, -а, -о
гр.	град
гръц.	гръцки, -а, -о
дн.	днес
зап.	западен, -на, -но
изт.	източен, -на, -но
имп.	император, императрица, императорски
исп.	испански, -а, -о
итал.	италиански, -а, -о
креп.	крепост
мадж.	маджарски, -а, -о
окр.	окръг
печ.	печенежки, -а, -о
пл.	планина
погр.	погрешно
пол.	полски, -а, -о
прабълг.	прабългарски, -а, -о
преим.	преименуван, -а, -о
пров.	провинция
прох.	проход
р.	река
рим.	римски, -а, -о
рус.	руски, -а, -о
склав.	склавински, -а, -о
слов.	словашки, -а, -о
средноав.	средновековен, -а, -о
сръб.	сръбски, -а, -о
тур.	турски, -а, -о
франк.	франкски, -а, -о
френ.	френски, -а, -о
хаз.	хазарски, -а, -о
хърв.	хърватски, -а, -о
югоизт.	югоизточен, -на, -но
юж.	южен, -на, -но
югозап.	югозападен, -на, -но

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

В разредка са дадени имената на съвременните автори

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ОБЕКТИ

С получерни цифри са дадени номерата на картите, където са означени обектите

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ СРЕДНЕВЕКОВОЙ БОЛГАРСКОЙ ДЕРЖАВЫ
ЧАСТЬ ПЕРВАЯ С 681 ПО 1018 Г.

Петр Коледаров

Резюме

Использованный разнообразный доказательственный материал (наряду с письменными источниками и археологическими, эпиграфическими, языковедческими, этнографическими и другими данными), а также примененный комплексный подход к исследованию позволили осветить и выяснить более целостно вопросы, связанные с характером, устройством и территориальным распределением болгарской державы, начиная с момента ее основания и кончая тем временем, когда она попала под византийское иго.

В 681 г. Византия признает de jure существование нового государственного образования, расположенного по нижнему течению Дуная и в Северо-западном Черноморье. Оно объединило уногундуров, во главе которых стоял хан Аспарух, со сродными им праболгарскими племенными группами, жившими в степях между устьем Дуная и низовьями Днепра, и с частью склавинских племен, живших на Балканах. Праболгары выступили в роли естественного союзника склавин и объединились с ними в единый фронт против Византийской империи и Аварского каганата. Предпосылками этого объединения, однако, были не только угроза со стороны общих врагов и связывавшее союзников в недалеком прошлом боевое сотрудничество.

Образовавшееся государство, во главе которого стоял хан Аспарух, сохраняло традиции и имело признаки предшествующих многоэтнических племенных союзов внутреннеазиатских (алтайских) народов: полная веротерпимость, уважение образа жизни и обычаев различных этнических групп с учетом их племенной структуры и самоуправления, отрицание института рабства и др. Новое государственное объединение приобрело еще более демократические черты, так как эти основные начала были развиты благодаря свободолюбивому духу и обычаям склавин. Таким образом последние внесли немалый вклад как в создание государства, так и в усовершенствование методов его управления. При таком положении государство могло быть создано лишь при достижении полного согласия на основе международного по своему характеру договора о распределении прав и обязанностей каждой входящей в его состав этнической группы и прежде всего на основе взаимовыгоды и общей необходимости.

Хан Аспарух, признанный верховным правителем, решал вопросы войны и мира как главнокомандующий и носитель внешнего суверенитета государства. Сначала он управлял полностью и непосредственно лишь той областью, которая находилась между устьем Дуная, Черным морем и западномизийскими и придунайскими окопами, с государственным центром Плиской. Эта область, населенная Аспаруховыми болгарами, была защищена со всех сторон тройной системой земляных сооружений и называлась „Внутренней", так как была окружена обширными территориями, занятыми союзными племенами двух главных этнических составляющих будущей болгарской народности — склавин (т. е. юго-восточной группы славян) и праболгар различных племен, которые входили в уже несуществующую Кубратовскую „Великую и старую Болгарию". Последние поселились в северо-западном Черноморье к западу от низовий Днепра.

„Внешние" области управлялись соответственно склавинскими князьями и праболгарскими вождями. Последние были должны оказывать военную, политическую и, вероятно, любого другого рода помощь хану; они были непосредственно подчинены центральной власти в рамках своих обязанностей, проистекающих из учредительного соглашения. Главной задачей первенцев в военное время была организация ополчений, которыми они командовали, а в мирное время — организация обороны пограничных областей от возможного вторжения соседей.

Исполняя эти обязанности, племенные группы приобретали взамен, в первую очередь, гарантию общей безопасности и немалую самостоятельность в вопросах внутреннего устройства земель, находящихся вне центральной (Внутренней) области. Но и „внешние" территории находились под верховной властью болгарского хана и составляли неотъемлемую часть государства, которое он возглавлял. В основе отношений, упорядоченных учредительным соглашением, лежали полное взаимопонимание и взаимное доверие. Иначе нельзя объяснить, как еще с самого начала центральная власть возложила крайне ответственную задачу по охране границ и ядра державы на сохранившие свой внутренний склад чужеплеменные группы.

Рост территории и развитие общественно-экономических отношений привели, однако, и к важным изменениям в административном устройстве болгарского государства. Первая половина IX века явилась переходным периодом от племенной самостоятельности к постепенному усилению централизации в управлении. Но и при сосредоточении власти в Плиске наряду с назначенными ханом областными управителями еще долгое время сохраняли власть и некоторые зависимые местные князья, как, например, Ратимир в Панонии, вожди в Седмиградском и в долине Тисы, а также, что вполне вероятно, часть склавинских князей.

Примерно в середине IX в. была проведена, по-видимому, более полная централизация во всех областях болгарского государства, так как они были разделены в то время на три части или „земли" и комитаты. Несмотря на это Внутренняя область продолжала существовать вплоть до того момента, когда Болгария попала под византийское иго.

В территориальном и правовом отношении государственная пограничная система также не потеряла свой комплексный характер, хотя и претерпела значительные видоизменения. И на этом новом этапе границу с соседними странами и народами следует считать не линией, а полосой, образованной внешними по отношению к центральной области и окружающим ее комитатам территориями.

В самый ранний период эти зоны являлись землями союзнических „Окольных склавин" и родственных Аспаруховым уногундурам праболгарских племенных групп Северо-западного Черноморья. После изменения в военно-административном устройстве безопасность страны обеспечивалась по-преж-

нему защитными сооружениями. Сейчас, однако, последние представляли собой системы крепостей и окопов того же самого предназначения, что и римские лимесы — находились на наиболее опасных направлениях, например, в междуречьи Днестр—Прут и Средний Дунай—Тиса, по верхнему течению Тисы, в горной зоне Старая планина — Странджа — Родопы и в некоторых других местах.

Вне оборонительных систем и военно-административных единиц, но всегда в пределах державы, простирались почти необитаемые территории. Это была старая и утвердившаяся среди народов Внутренней Азии практика. В качестве примеров такой практики можно привести земли gyepüelve у мадьяр, земли вне hring-ов у авар или расстояния, по выражению Константина Багрянородного, в „дни пути", существовавшие, например, между печенегами и соседними с ними странами и народами и т. д. То, что подобные пространства были характерны и для Болгарской державы в рассматриваемый период времени, свидетельствуют письменные источники византийского, западного и восточного происхождения.

Такие „пустующие" окраины разной площади в Болгарии распространялись на юг к Византии, на северо-запад — к Великоморавии и Германскому королевству и на юго-восток — к Евразийской порте. В сегодняшней Венгрии это пространство было более обширным, и поэтому даже в настоящее время сохранилось такое название области как „Пуста" (от болгарского или, точнее, склавинского слова, имеющего то же самое значение). В северо-западном Черноморье и в Тракии, однако, эти редконаселенные территории были, по-видимому, крайне ограничены по площади.

Задача, заключавшаяся в том, чтобы отражать первые удары неприятеля и проводить набеги на его собственные земли, была доверена пограничному населению сродного, а в некоторых случаях и более чуждого в этническом смысле происхождения. На северо-восточном направлении в X в. оборона государства была доверена союзническим печенежским племенам. Взамен этого номадам были предоставлены жизненноважные пастбища для скота в „части Болгарии" (по выражению К. Багрянородного). Аналогичные функции на северо-западе выполняли праболгарские и родственные им по происхождению внутреннеазиатские племена (гунны, авары, ховарезмы и др.).

Границы Болгарии в течение всего периода Раннего средневековья представляли собой в сущности более или менее ограниченные или просторные по величине зоны, часто даже целые области. Поэтому граница в действительности была буферной и обеспечивающей безопасность полосой по отношению к данной стране или направлению. Так как эти земли составляли неотъемлемую часть территории Болгарии и находились под ее верховной властью, то при определении территориального охвата державы в рассматриваемую эпоху необходимо тем не менее иметь в виду их внешние очертания. Естественно, и в этом случае получилась бы одна условная линия, точность обозначения которой зависела бы от конкретных данных, которыми мы располагаем. Условный характер этой линии имеет особое значение при ее графическом представлении на историко-географических картах. Несмотря на это, однако, настоящую границу Болгарии того времени следует рассматривать в конечном счете не как простую линию, а как сложную в территориальном и правовом отношении структуру.

*

Как устройство границ, так и сама территория болгарской державы развивались и претерпели ряд изменений, считая с момента ее образования в 681 г. Ее естественными границами были: с севера — Карпаты и граница лесных и лесо-степных областей по Северо-западному Черноморью, а с юга и юго-востока — Старопланинская цепь и Черноморский берег. В западном направлении болгарское государство простиралось до Железных ворот Дуная и водораздела между Моравой и Тимоком, а на востоке — до нижнего течения Дуная.

Обеспечив безопасность этих естественных границ и умиротворив их, наследник хана Аспаруха Тервел осуществил первое территориальное расширение в населенной множеством склавин Фракии, которая вместе с внутренними землями всего полуострова вышла из-под контроля византийской имперской власти. Уступив в 681 г. Нижнюю Мизию и Малую Скитию, в 705 г. Царьград был вынужден уступить и область „Загорию" (сегодняшние Ямбольский, Старозагорский и Чирпанский районы), отказываясь таким образом в соответствии с новым договором от своих „исторических" прав еще на одну свою бывшую провинцию. Так было положено начало непреложной политике новой державы: объединение склавин и праболгар в Юго-Восточной и Средней Европе.

Территориальное расширение Болгарии в IX в. находится в прямой связи с этой основной целью. Оно осуществлялось почти во всех направлениях. Объединение не коснулось лишь склавин в Пелопеннессе, одноплеменных обитателей самого горада Солуна и прилегающих к нему земель и населенных значительными склавинскими массами земель по двум берегам Мраморного моря и Дарданелл. Относительно за более краткий период времени соглашение об объединении было достигнуто с населением Драча, побережья Ионического моря, Средней Греции и самого Беломорского побережья с Одринской областью. Другие земли внутренней части Балкан на столетия остались в пределах Болгарии.

Уже в первые годы IX в. самые северо-западные окраины, населенные склавинами, — сегодняшние Средняя и Восточная Словакия и Подкарпатская Украина (Рутения) — до рек Хрон (Харам или Гран) и Средний Дунай, до Лесистых Карпат и Татр, а также земли, расположенные восточнее и юго-восточнее от них — Седмиградское, Банат, сегодняшняя Восточная Венгрия (с немалочисленным склавинским и праболгарским населением, оставшимся с предыдущих столетий), были присоединены в Болгарии после уничтожения Аварского каганата. Во времена хана Крума, который объединил эти земли, болгарская власть утвердилась также и в Софийском районе, вместе с тем, вероятно, по верхнему и среднему течению Струмы, кроме того, по юго-западному Черноморскому побережью, в Северной и Юго-восточной Фракии и на других окраинах.

На договорных началах, однако, пограничные вопросы были решены сыном хана Крума Омуртагом. С Византией это произошло после заключения 30-летнего мира в 814—815 гг. О том, где проходила южная болгарская граница в то время, можно судить по надписи в с. Сечиште (Шуменский округ) и по некоторым другим косвенным данным, а о болгарских границах в Средней Европе — по целому ряду западных письменных источников: Баварский географ, Эйнгардовые и Фулденские летописи, сочинения Саксо, Альфреда Великого, Козьмы Пражского, анонимные „Деяния мадьяр" и др. Это подтверждается также лингвистическими, археологическими, этнографическими и другими данными. Из анализа и сопоставления всех данных становится ясно, что в Болгарию входили весь бассейн р. Тисы, т. е. земли, расположенные на северо-запад до р. Хрон и Большого поворота Среднего Дуная (когда он поворачивает на юг), область Срем (т. е. междуречье в самом нижнем течении Савы и Дравы). Белградская и Браничевская области — до р. Колубара и горы Рудник, — территории, также населенные в то время склавинами. Князья некоторых юго-западных славянских племен, например, Ратимир в Нижней Панонии, признали свою зависимость от Болгарии.

Отсутствуют данные о каких бы то ни было серьезных военных столкновениях при включении в болгарское государство склавинов, живших в западном, юго-западном и южном направлениях. Из этого можно сделать вывод о том, что их объединение произошло мирным путем и на добровольных началах. В Пловдивской области объединение произошло во времена хана Маламира, в то время как одноплеменное население долины Болгарской (ныне Южной) Моравы, Нишавы и Черного и Белого Дрина, а также Верхнего и Среднего Вардара и Средней и Нижей Струмы вместе с населением земель к северу от горы Шар, т. е. сегодняшних Косового поля и Метохии, присоединилось к Болгарии при хане Пресиане. Этот процесс продолжался и при князе Борисе I, когда и славяне сегодняшних Западной Македонии и Южной Албании — область Кутмичевица или Девольский комитат — объединились со своими соотечественниками, живущими в Болгарии.

Эти приобретения были утверждены и признаны Византией по договору 853 г. и 856г. Однако граница между двумя государствами окончательно была определена „Глубоким миром", после того как христианство стало официальной религией болгар. Тогда империя внесла некоторые поправки в свою пользу, касающиеся земель по Черноморью и на других фракийских территориях, а также земель в сегодняшней Юго-

Западной Македонии, с целью обеспечения сухопутной связи между Царьградом и Солуном через Беломорье и естественного прикрытия, роль которого играли Родопы. Но царьградские управители уступили Болгарии другую область, названную „Загорией", которая находилась между горами Беласица, Осогово и Пирин и между теснинами Кресна, Ключ и Рупел. Остались без изменения границы в остальных направлениях: к Германскому королевству, к образовавшимся славянским державам (Блатненское, Великоморавское и Хорватское княжества) и к сербским племенам.

В 896 г. Византия потерпела поражение у Булгарофигона (ныне гор. Бабаески) и была вынуждена снова подтвердить власть Болгарии над теми землями в бывших имперских владениях, которые она присоединила к себе в течение столетий и которые были населены склавинами и праболгарами.

В 904 г., после того как арабы захватили Солун, Царьградское правительство вынуждено было отдать Болгарии новые земли, взяв с последней обещание не занимать этот второй по величине и значению город империи. Границы Болгарии приблизились к нему на расстояние в 20 км; кроме того, границы приблизились и к Драчу, почти достигнув Эгейского побережья у крепостей Сяр, Христополь (ныне Кавала), Верея (Бер) и Сервия, невысоких восточных отрогов Родоп около Одрина и Черноморья у Визы и Мидии. В отличие от этих границ, временные военные границы, установленные в результате захвата земель болгарскими войсками в период с 913 по 927 г. в борьбе между болгарами и византийцами за господство на Балканах, не были скреплены договором со стороны империи. В этот период болгарская власть установилась временно почти до стен Царьграда, до Дарданелл, Коринфского перешейка, до Атики и Далмации, по Адриатике и Ионическому побережью, исключая Никополь и Драч и прилегающие к ним территории. Уверенно вышла Болгария и на Эгейское побережье, где Византия сумела удержать лишь Солун и Христополь. На западе границей с хорватами был водораздел между реками Босна и Дрина, а с мадьярами границей было среднее течение Дуная.

В конце царствования Симеона Болгария достигла своей максимальной по территории величины, потому что ее задунайские владения остались нетронутыми, а не так, как это допускается в настоящей научной литературе. Этот вывод вытекает из анализа и сопоставления сведений, содержащихся в труде К. Багрянородного „Об управлении державой", а анонимных „Деяниях мадьяр", данных Ибрагима ибн Якуба и сведений, почерпнутых из других источников.

В период царствования Петра Болгария была вынуждена отказаться от завоеванных силой оружия в 913—917 гг. территорий и удовлетвориться лишь теми границами, которые подтвердил Царьград к 904 г. Вполне вероятно, что именно тогда Болгария уступила мадьярам земли, находяшиеся между реками Хрон и Средняя Тиса, возможно, в виде откупа — чтобы они не грабили болгарские владения при своих набегах на Византию. Это видно из приведенных в „Деяниях мадьяр" сведений об очертании границ, проходивших в то время между католическими и восточноправославными диоцезами в бассейне Тисы и Среднего Дуная, а также из некоторых других данных. Отсюда следует, что до последних лет управления царя Петра, до поворотных 969—970 годов Болгария сохранила, исключая небольшие потери, почти всю территорию, которую имела в период своей наибольшей моши и ее власть над которой была признана договорами. Эта территория простиралась до Нижнего Днепра, до лесостепной границы в Северо-западном Черноморье, до Северных Карпат, до среднего течения Дуная и Тисы, до Фружской горы и р. Колубары. Болгария включала в свои пределы и бассейны Моравы с ее притоками — Болгарская (ныне Южная) и Сербская (ныне Западная) Морава, Черный и Белый Дрин — до городов Черник (ныне область Черменик), Раса (ныне Нови Пазар) и Липлян включительно, всю Южную Албанию и почти весь Эпир с долиной Верхнего Пенея от Фессалии. Подтверждение того, как проходили границы Болгарии в то время на западе и на югозападе, можно найти во второй и третьей грамотах имп. Василия II Болгароубийца, где говорится о границах диоцеза Охридской болгарской архиепископии.

Болгария начала терять территории, которые в течение ряда веков находились под ее властью, с того момента, когда византийцы овладели Фракией и временно захватили Нижнемизийские земли в 972 г. Несмотря на то, что территории к северу от гор Стара планина были возвращены Болгарии, а под болгарский скиптер попали не объединенные до того времени земли, населенные склавинами (Драчковская фема, Фессалия и Южный Эпир), и не болгарские в то время, если иметь в виду население, земли Рашка, Зета (Подгорье), Требине и Захолмье, Византия победила в подхваченной снова комитопулами и продолжавшейся еще полвека борьбе за установление господства в Юго-Восточной Европе.

Перечисленные выше приобретения также носили военновременный характер и не были скреплены договором. В упоминавшихся грамотах в границы Охридской болгарской архиепископии не включены Драч, Лариса и другие епархии, присоединенные во времена правления царя Самуила, а включены лишь те области, которые находились под властью Болгарии во времена царствования Петра.

Тысячный год принес решительный перевес Византии и явился началом действительного упадка Болгарии. В первые десятилетия XI в. Болгария теряет свои земли и свободу, так как она была не в состоянии бороться успешно на два фронта. Примерно в 1000 г. Василий II и мадьярский король Иштван I заключили союз и начали общие действия против Болгарии. Разъединив силы Болгарии, они сломили ее сопротивление и разделили почти все захваченные территории: Византия заняла земли к югу от Дуная, а Мадьярское королевство — к северозападу от Карпат. К востоку от этой горной цепи равниной по левому берегу Дуная, т. е. на территории Валахии, Молдовы и по северозападному Черноморью распоряжались печенежские племенные вожди.

Из данных, приведенных в мадьярских источниках и в так называемой „Записке готского топарха" (известной и как „Аноним Хазе"), видно, что вплот до того момента, когда под власть Византии попал государственный центр — Охрид, Болгария сохраняла свои позиции не только к югу, но и к северу от Дуная. Это было следствием ее значительной мощи, ее влияния и престижа в то время во всем мире.

*

Тот факт, что Болгария сумела в течение всего лишь полутора веков с момента своего образования утвердиться и расширить границы от Нижнего Днепра до Среднего Дуная и Хрона, от Татр и Лесистых Карпат до Олимпа и от Адриатического и Ионического морей до Черноморского берега, невозможно объяснить только тем, что она располагала значительными военными силами; надо иметь в виду и особые качества ее государственного устройства, а также следующие обстоятельства:

1. Государственная формация с самого начала создавалась на основе взаимной выгоды и необходимости и базировалась на демократических для своего времени традициях многоэтнических внутренне-азиатских государственных образований и на свободолюбивых славянских обычаях и быте.

2. Болгарские владетели средневековья ставили перед собой в качестве главной политической цели, которую преследовали неотступно, включение и удержание в своих государственных границах прежде всего и полностью земель в Юго-Восточной Европе, которые были заселены склавинами и праболгарами.

3. Централизация в военно-административном устройстве вводилась постепенно, но твердо и последовательно, при сохранении комплексного характера государственной по граничной системы. Таким образом последняя продолжала успешно обеспечивать мир и спокойствие в стране. Почти во всех случаях внешняя опасность ликвидировывалась уже в самих пограничных зонах, и не нарушалась экономическая и политическая жизнь страны.

4. Хорошо и справедливо организованное управление во Внутренней области и в комитатах, заселенных основными этническими составляющими (склавины и праболгары) создало условия для относительно быстрого и полного их слияния в одну народность — болгарскую. Вместе с тем родственные им по происхождению этнические группы, которым была доверена охрана пограничных земель, находились под сильным влиянием болгарской культуры. Они приобщались к ней и постепенно ассимилировались и присоединялись к болгарской народности. Этим объясняется тот факт, что в нее без остатка влились фракийцы и другие народы — старое неэллинизированное население, печенеги, узы и другие чуждые этнические

группы, причем этот процесс протекал даже во время византийского ига и в последующие столетия.

Очевидно, что именно вследствие своей системы управления и благодаря сравнительно хорошим жизненным условиям (что подтверждено даже в одном богомильском апокрифе XI в. — в „Сказании о пророке Исае") болгарская держава обладала некоей особой притягательной силой по отношению к оставшимся вне ее границ склавинам и другим этническим группам. Исключительное положение, которое заняла Болгария, показывает уже тот факт, что склавинское и праболгарское население сегодняшней Македонии, Среднедунайских земель, Северо-западного Черноморья и других окраин присоединялось к ней добровольно, мирным путем, при первой благоприятной возможности, как это видно из ряда событий, происшедших в IX и X в.

Исходя из этого можно сказать, что в ранний период своего существования и даже после централизации в период развития феодальных отношений и роста территории в середине IX в. болгарская держава представляла собой одно крайне особое для своего времени явление как по сложности своего устройства, так и по демократическим методам управления. Это затрудняло не только сегодняшних историков при характеристике Болгарии, а даже и ее современника Эйнгарда (примерно 770 — 840 г.). В своих „Летописях" биограф Карла Великого хорошо понял специфический характер Болгарии, называя ее „общностью болгар" (societas bulgarorum). Очевидно, что тем самым он хотел подчеркнуть как особый характер болгарской державы, так и ее обособленность как единицы, созданной не путем завоеваний, а на основе добровольного соглашения. Последнее же не может быть ничем иным, как договором, о котором сообщает Феофан Исповедник и который в сущности являлся ее учредительным актом.

Склавины вошли как важная составляющая часть в болгарскую государственную „общность", которая, по крайней мере в начальный период своего существования, если ее характеризовать известными нам современными формами государственных образований, носила многие из признаков федерации перед тем, как постепенно переросла в централизованное государство. Это, однако, не означает, что до середины IX в. верховная власть не была достаточно сильной, чтобы обеспечить единство, строгий порядок и законность на всей своей территории при полном соблюдении начал учредительного соглашения: демократизма и административного дуализма.

Склавины выполняли ответственные функции в этом государственном объединении; растущее с течением времени их участие в управлении и признание их превосходства по численности постепенно и вместе с тем окончательно привели к тому, что болгарская держава, народность и культура приобрели славянский облик. Это является еще одним ярким доказательством подчеркнуто демократического характера „общности" в течение всего периода ее успешного развития. Эта природа „общности" и особенно ее гибкая структура явились предпосылками не только появления прогрессивных черт у созданной ею одной из самых ранних национальных культур на Старом континенте во времена Средневековья, но и предпосылками самого существования Болгарии, учитывая также при этом глубоко укоренившиеся в ней демократические традиции вообще, например, полная терпимость по отношению к инородцам как одна из самых характерных черт, сохранившаяся у болгарина и в наши дни.

Образование Болгарии как государства нового и особого типа и, в частности, ее характер „общности" в конце VII в. имели и важное международное значение. Болгария не только предотвратила порабощение южных славян Византией и их обезличение путем эллинизации, но и внесла свой вклад в дело защиты остальных славянских народов, положив начало славянской цивилизации. Имея крепкую организацию, развитую экономику и обширную территорию, Болгария в рассматриваемую эпоху стала одним из решающих факторов на Европейском Юго-Востоке.

POLITICAL GEOGRAPHY OF MEDIEVAL BULGARIA
PART ONE FROM 681 TO 1018

Peter Koledarov

(Summary)

The wide variety of material used (along with written documents, also archaeological, epigraphic, linguistic, and ethnographic data) and the comprehensive method applied in the investigations throw abundant light and explain in a comprehensive manner the questions about the nature, structure and territorial set up of the Bulgarian state in the period embracing the time of its establishment up to its fall under Byzantine yoke.

In 681 Byzantium recognized *de jure* the existence of a new state formation along the Lower Danube and in the North-Western part of the Black Sea area. This formation united the Onougondours, headed by Khan Asparukh with their kindred Proto-Bulgarian tribal groups in the steppes between the Danube Estuary and the lower reaches of the Dnieper with some of the Sclavinian tribes on the Balkan peninsula. The Proto-Bulgarians emerged as the natural allies of the Sclavinians and formed a united front with them against the Byzantine Empire and the Avar Khaganate. However, the reasons for this were not only the threat by the common enemy and the combat cooperation uniting them in the not so distant past.

The state, set up with Khan Asparukh at its head, retained the traditions and possessed the features of the preceding polyethnic tribal alliances of the Inner Asian (Altaic) peoples: complete observance of religous tolerance, the way of life and customs of the diverse ethnic groups in view of their tribal structure and self-government, rejection of the slavehood institution, etc. The newly-established state formation acquired even more democratic traits, because these basic principles were further developed in harmony with the freedom-loving spirit and customs of the Sclavinians. Thus, the latter had a large share in the very foundation of the state and in the perfection of its methods of government. Under this state of affairs, its establishment could take place only by virtue of the complete agreement reached and with the conclusion of a treaty, international in its nature, on the allocation of the rights and obligations of each of the ethnical groups taking part in it, and, above all, on the basis of mutual benefit and necessity.

Asparukh, the Khan of the Onougondours, was recognized as the supreme ruler who settled the questions about peace and war as the commander-in-chief and bearer of its international sovereignty. Initially, he ruled and governed wholly and directly only in the vicinity of the state centre — the locality of Pliska — which was situated between the Danube Estuary, the Black Sea and the Western Moesian and Danube riparian ditches. Inhabited by Asparukh's Proto-Bulgarians, this area was secured in all directions by a triple defensive system of earth fortifications and was called the "Inner" Area, because it was surrounded by vast territories, populated by allied tribes of the two main ethnic components of the future Bulgarian nationality: the Sclavinians (i. e. the South-Eastern group of Slavs) and the Proto-Bulgarians of the various tribes that took part in the no longer existing Koubrat's Greater and Ancient Bulgaria. These Proto-Bulgarians settled in the North-Western parts of the Black Sea, to the west of the lower reaches of the Dnieper River.

The "External" regions were governed by Sclavinian princes and Proto-Bulgarian chieftains. The latter were obliged to provide military, political and possibly any other assistance to the khans and were directly subordinate to thec entral government within the framework of the obligations to the constitutional agreement. The main task cf the nobles in time of war was to command the voluntary forces called under the colours by them, and in peace time to take care of the boundary and frontier areas with a view to the invasions by neighbouring states.

In return for these duties, the tribal groups enjoyed above all a general security and considerable self-government in the internal arrangement of the land they inhabited outside of the Central (Inner) area. Yet, the "external" territories were also under the sovereignty of the Bulgarian ruler and constituted an unseparable part of the state which he governed. Relationships, settled by the constitutional agreement, rested on a complete understanding and mutual trust. Otherwise, it can not be explained why the central government entrusted the alien tribal groups, which preserved their structure, from the very beginning with the responsible task of guarding the state frontiers and core.

The territorial expansion and the advancement of social and economic relations led, however, to an important shift in the administrative setup of the Bulgarian state. The first half of the ninth century marked the transitional period from tribal self-government and anthonomy towards a gradual strengthening of the central power of the government. Yet, even when the power was concentrated in the capital of Pliska, along with the regional rulers appointed by the khan, also certain dependent local princes preserved their power for a long while, such as Ratimir in Pannonia, the chieftains in Transylvania and the Tisza valley, and most probably, also a part of the Sclavinian princes.

In the middle of the ninth century it seems that a fuller centralization of power was introduced in all parts of the Bulgarian state, as they were arranged into three divisions or *zemli* (lands) and several *commitats*. Irrespective of this fact, the Inner Area continued to exist until the very fall of Bulgaria under Byzantine yoke.

The state frontier system, in territorial and juridical respect, likewise did not relinquish its comprehensive nature, even though with significant alterations. And at this stage also, the tract of division with the other countries and peoples should not be conceived as the outline of a delienation, but as a strip formed by a territory, external in relation to the central area and its surrounding commitats.

In the earliest period, these zones embraced the land of the allied "Surrounding Sclavinias" and that of the Proto-Bulgarian tribal groups, kindred to Asparukh's Onougondours in the North-Western area of the Black Sea. After the change in the military and administrative setup, the country proceeded to secure its defence with the aid of protective equipment. However, at this time the latter constituted a system of fortresses and ditches with the same assignment as the Roman limeses, towards the most threatened directions, as for instance, in the land tracts between the Dniester and Prut rivers, and the Middle Danube and Tisza rivers, as well as along the upper reaches of Tisza

and the hilly zone of the Balkan — Strandja — Rhodope mountain ranges and in certain other localities.

Outside of the defensive systems and the military and administrative units, yet always within the domains of the state, almost uninhabited spaces stretched. Such was an ancient and established practice among the peoples of Inner Asia. The following may be cited as examples: the land *gyepüelve* in the Hungarians, the land outside of the *hrings* in the Avars, or the distance measured by "days of travel" thus described by Constantine Porphyrogenitus and other writers to give an idea about the distance separating the Patzinaks from their surrounding countries and peoples. Examples of such distances may be quoted about Bulgaria for the period under review, as is evident in a number of written sources of Byzantine, Western and Eastern origins.

Such "waste" outlying parts of various areas there were in Bulgaria to the South — towards Byzantium, to the North-West — towards Greater Moravia and the German Kingdom, and to the South-East — towards the Eurasian gate. In present-day Hungary this space was waste and for this reason even to this day it has been retained as a regional name: "*Pusta*" (derived from the Bulgarian, or to put it more precisely, from the Sclavinian word with a meaning of "waste land"). However, such territories in the North-Western Black area and in Thrace which were spracely populated were very limited as far as their expanse was concerned.

The population living along the frontiers, of a kindred and occasionally of a more distant ethnical origin, were charged with the task to inflict the first losses to the enemy and to pester it with attacks even on enemy land. In the tenth century, the defence of the state in a north-western direction was entrusted to the allied Patzinak tribes. In return for this duty, the nomads had access to pastures of vital importance to them in "a part of Bulgaria" (in the expression of Constantine Porphyrogenitus). Similar functions in the North-West were performed by the Proto-Bulgarians and Inner-Asian tribes, kindred to them in origin (Huns, Avars, Hovaresms, etc.).

Throughout the whole Early Middle Ages Bulgaria's frontiers actually constituted zones (whole regions frequently), more limited or more spacious in their scope. Thus, the frontier line in point of fact was a strip of a buffer and protective designation towards a given country or enemy. Since this land embraced an inseparable part of Bulgaria's territory and was under its supreme power, in determining the territorial scope of the state in the epoch examined, their outer outlines should be taken into account, too. It goes without saying that in such a case again an imaginary line would be obtained, whose precision in marking it would be related to actual information at our disposal. The conditional nature of this marking is of importance for its graphical presentation in historical-geographic maps. Irrespective of this, however, Bulgaria's true frontier should be understood not as a mere line, but as a structure, complicated in its territorial and legal aspects.

*

Both the structure of the frontier and the territory of the Bulgarian state developed and underwent a number of alterations from its initial scope since 681, the year when it was founded. At that time its territory was confined between natural boundaries: the Carpathian mountain range and the confines of the woody and woody-steppe regions of the North-Western Black Sea areas to the North, the Balkan mountain range and the Black Sea coast to the South and the South-East. In a western direction the Bulgarian state spread as far as the Iron Gates on the Danube and the water shed between the Morava and Timok rivers, and in an eastern direction to the lower reaches of the Dnieper River.

After securing these natural frontiers with protective structures and their pacification, Tervel, the heir of Khan Asparukh, achieved the first territorial expansion in Thrace (populated by numerous Sclavinians) which along with the interior of the whole Peninsula escaped from the control of the Byzantine imperial power, after the loss of Lower Moesia and Scythia Minor in 681 A. D. On ceding the Zagoriya region (present-day Yambol, Stara Zagora and Chirpan districts) in 705, Constantinople was forced by virtue of a new treaty to renounce its historical "rights" over yet another of its former provinces. This marked the beginning of the irreversible policy of the new state: unification under its auspices of the Sclavinians and the Proto-Bulgarians in South-Eastern and Central Europe.

Bulgaria's territorial expansion in the ninth and tenth centuries was directly related with this main target. It was being successfully achieved in almost all directions. Unification was not achieved only with the Sclavinians in Peloponnesus, the inhabitants of the same tribal origin of the town of Thessalonike and its immediate environment and the land along both shores of the Sea of Marmara and the Dardanelles, populated also by considerable Sclavinian masses. In a relatively short time this was achieved for Dyrrachion and the coastal area of the Ionian Sea, Central Greece and the Aegean Sea coast, as far as the Adrianople area. The other lands in the interior of the Balkans remained within Bulgarian domains for centuries.

As of the first years of the ninth century, the following territories were added to Bulgaria after the Avar Khaganate was destroyed: the north-westernmost parts, inhabited by Sclavinian population — present-day Eastern Slovakia and Sub-Carpathian Ukraine (Ruthenia) as far as the Hron (Haram or Gran) River and the Middle Danube, and the wooded Carpathians and Tatras as well as the land located to the East and South-East of them — Transylvania, Banat and present-day Eastern Hungary (where a considerable Sclavinian and Proto-Bulgarian population had settled in earlier centuries). During the reign of Khan Kroum, who achieved the unification of these areas, Bulgarian rule was established also in the area of Sofia, possibly with the areas of Upper and Middle Strouma River, and along the South-Western Black Sea coastal line, in Northern and South-Eastern Thrace and other outlying parts.

However, outstanding frontier questions were settled with recognition by virtue of treaties by Khan Kroum's son, Omourtag. This was effected with Byzantium by means the Thirty-Year Peace after 814-815. One may judge about the line of the southern Bulgarian frontier at that time by the inscription in the village of Sechishté (District of Shoumen) and other additional data, while about the scope of Bulgarian domains in Central Europe, by a whole series of Western written sources: the Bavarian geographer, the Einhard and Fulden chronicles, the works by Saxo, Alfred the Great, Kosma of Prague, the anonymous "Gesta Hungarorum", etc. They confirm this by linguistic, archaeological, ethnographic and other data. Analysing and comparing them it is obvious that the whole of the Tisza River basin, i. e. the land lying to the North-West of the Hron River and the large bend of the Middle Danube (when its starts to flow southwards), the Srem Area (i. e. the lands between the lower reaches of the Sava and Drava rivers), the Belgrade and Branichevo areas — as far as the Koloubara River and the Roudnik Mountain — territories populated also by Sclavinians at that time, were parts of Bulgaria. Some of the princes of the south-western Slav tribes, as for example Ratimir of Lower Pannonia, recognized Bulgaria's sovereignty.

Data are not available on any serious war-time clashes in the course of the inclusion of the Sclavinias in Western, South-Western and Southern directions into the Bulgarian State. Thus, it may be concluded that their unification took place by peaceful means and on a voluntary basis. In the area of Plovdiv it was achieved under Khan Malamir, while the inhabitants of the same tribe in the valleys of the Bulgarian (present-day Southern) Morava River, the Nishava and Cherni and Beli Drin rivers and along the Upper and Middle Vardar River and Middle and Lower Strouma River, along with the land to the north of the Shar Mountain, i. e. present-day Kossovo Polje and Metochia, joined Bulgaria during the reign of Khan Pressian. This process continued also under Prince Boris I, when the Slavs in present-day Western Macedonia and Southern Albania — the Koutmichevitsa area or the Devol Commitat—united with their compatriots in Bulgaria.

These aquisitions were confirmed and recognized by Byzantium with the treaties of 853 and 856. The frontier between the two states was finally determined with the "Profound Peace", however, which followed the adoption of Christianity as an official religion by the Bulgarians. Then the Byzantine Empire made corrections in its favour along the southern Black Sea area in other parts of Thrace, as well as in South-Western Macedonia with a view to secure for itself communications by land between Constantinople and Thessalonike across the Aegean Sea area and also the Rhodope Mountains, which protected this route. But the Constantinople rulers ceded to Bulgaria another area called

Zagoriya — confined between the Belassitsa, Ossogovo and Pirin mountains and the river gorges of Kresna, Klyuch and Roupel. There were no changes in the other frontiers: towards the German Kingdom, the newly-formed Slav states (the Blatno, Greater Moravia and Croatia principalities) and towards the Serb tribes.

In 896 Byzantium was routed near Bulgarophygon (present-day Babaeski) and was again forced to recognize Bulgaria's rule over land formerly in the Empire's domains, populated by Sclavinians and Proto-Bulgarians, which were added to the former in the course of several centuries.

In 904 when the Arabs captured Thessalonike, the Constantinople government was compelled to cede new land to Bulgaria as a compensation for not taking the town, second in size and significance in the Empire. Bulgaria's boundaries came as near as only twenty kilometres from it and also from Dyrráchion, reaching almost the Aegean Sea coast near the fortresses of Serre, Christopolis (present-day Kavala), Verea (Ber) and Servia, the low eastern branches of the Rhodope close to Adrianople and the Black Sea near Visa and Midia. Conversely to these frontiers, war-time limits occupied by Bulgarian soldiers in 913 and 927, during the Bulgarian-Byzantine duel for supremacy on the Balkans, they were not recognized by virtue of treaties on the part of the Empire. It is then that Bulgarian rule was temporarily established almost as far as the fortress walls of Constantinople, the Dardanelles, the Corinth Isthmus, Attica and Dalmatia, along the Adriatic and Ionian sea shores, but without Nicopolis and Dyrráchion with their closest environs. Bulgaria set a firm foot also on the Aegean Sea coast, where Byzantium was able to retain only Thessalonike and Christopolis. To the West, the landmark with the Croatians was the water shed of the Bosna and Drina rivers, while with the Hungarians it was the Danube midstream.

Towards the end of Tsar Simeon's rule Bulgaria attained its widest territorial expansion because, contrary to assumptions in modern scientific literature, its domains across the Danube remained intact. This is evident from the analysis and comparison of the information, supplied by Constantine Porphyrogenitus in "De administrando imperio" the anonymous "Gesta Hungarorum", data supplied by Ibrahim Ibn Yacub and other sources.

Under Tsar Peter Bulgaria had to renounce the territories acquired with arms in the 913-917 period and to content itself with the boundaries recognized by Constantinople towards the year 904. Most probably, then the land between the Hron River and the Middle Tisza River were ceded to the Hungarians, this being the price of purchasing their promise not to loot Bulgarian domains during incurions in a direction towards Byzantium. This is evident from the data in "Gesta Hungarorum" at the tracing out of the frontiers at that time between the Roman Catholic and Eastern Orthodox dioceses in the basin of the Tisza River and the Middle Danube as well as on the basis of other information. The conclusion drawn is that up to the last years of Tsar Peter's rule, up to the crucial point — the 969-970 period — Bulgaria preserved (with minor losses) almost its entire territory of the time of its greatest might and over which it enjoyed already recognized authority. It reached as far as the Lower Dnieper, the woody-steppe boundary of the North-Western area of the Black Sea, the Northern Carpathian Mountains, the middle reaches of the Danube and Tisza rivers, as far as Fruzhka Gora and the Koloubara River. Bulgaria included within its domains also the basins of the whole of the Morava River with all its tributaries and those of Bulgarian (present-day Southern) and Serbian (present-day Western) Morava river, the Cherni (Black) and Beli (White) Drina River as far as the towns of Chernik (in present-day Chermešinka), Rassa (present-day Novi Pazar) and Liplyan included, the whole of Southern Albania and almost the whole of Epyrus with the valley of Upper Peneos in Thessaly. A confirmation to the scope of the Western and South-Western confines of Bulgaria at that time may be found in the Second and Third Charters of Emperor Bazil II Bulgaroctonus related to the boundaries of the dioceses of the Ohrid Bulgarian Archbishopric.

A decline and loss of territories which had been for ages under a recognized Bulgarian power, started with the conquest of Thrace by the Byzantines and the temporary occupation of the Lower Moesian lands by them in 972. In spite of the fact that the territories to the North of the Balkan mountains were recaptured and areas inhabited by Sclavinians (the Dyrráchion Theme, Thessaly and Souterh Epirus) and lands then inhabited by non-Bulgarian population, such as Rascia, Zeta (Podgorié), Trebinê and Zahumljé were included in the domains of the Bulgarian rulers. Byzantium got the upper hand in the duel, started again by the kommitopuls, for supremacy in South-Eastern Europe, which continued for another half century.

The acquisitions listed above were also war-time victories and were not recognized in treaties. In the charters mentioned above to define the scope of the Ohrid Bulgarian Archibishopric, the Larissa, Dyrráchion and other dioceses, annexed under the rule of Tsar Samouil, were not included in it, but only dioceses which were parts of the Bulgarian state during the reign of Tsar Peter.

The year 1000 was marked by a decisive supremacy in favour of Byzantium and the beginnings of Bulgaria's actual decline. In the first decades of the eleventh century Bulgaria lost its territories and independence, because it was unable to wage a successful struggle on two fronts. Circa 1000 A. D. Basil II and the first Hungarian King Istvan I became allies and commenced joint activities against Bulgaria. By dividing its forces, they broke down its resistance and divided almost all the conquered territories: Byzantium took the land to the south of the Danube, while Hungary took those lying to the North of the Carpathians. To the east of this mountain range, in the lowland along the left bank of the Danube, i. e. in Wallachia, Moldavia and in the North-Eastern areas of the Black Sea, ruled the Patzinak local chieftains.

It is seen from data contained in Hungarian sources, and from Haase's Anonym that until the state centre — Ohrid — fell under Byzantine rule, Bulgaria had not lost its positions not only to the South but also to the North of the Danube. This was the result of its still considerable might, influence and prestige in the whole world at that time.

*

The fact that Bulgaria succeeded in the course of only one and a half century after its formation to be established firmly and to stretch out its domains from the Lower Dnieper to the Middle Danube and the Hron River, from the Tatras and the Northern Carpathians to Olympus, and from the Adriatic and Ionian seas as far as the coast of the Black Sea, cannot be explained merely by its considerable military might. This was the result of the particular features of its state structure and due to the following reasons:

(1) The state formation rested from its very beginning on the basis of mutual benefit and necessity and was created on traditions that were democratic and of long-standing among the polyethnic Inner-Asian state formations, and on the freedom-loving Slav customs and way of life.

(2) Bulgarian rulers in the Early Middle Ages had as their major and inalienable political goal to include and keep within their state domains above all and wholly the lands of South-Eastern Europe that were inhabited by Sclavinians and Proto-Bulgarians.

(3) Centralization of the military and administrative structure was introduced gradually, but firmly and consistently, by preserving the complex nature of the state frontier system. Thus, this system successfully and expediently secured peace and order in the country. External threats were done away within the frontier zones in almost all cases, thus not affecting adversely economic and political activities.

(4) The secured good and just government in the Inner Area and in the *commitats* populated by the main ethnic components (Sclavinians and Proto-Bulgarians) provided conditions for their relatively rapid and total fusion into a single nationality — the Bulgarian one. Along with this, the ethnic groups that were of a kindred origin, who were entrusted with the defence of the frontier zones, were under the strong impact of Bulgarian culture. In this manner they were affiliated to it and underwent the process of assimilation and unification with the Bulgarian nationality. This may explain the merger without any trace of the Thracian and other non-Hellenized population, of the Patzinaks, the Uses and the rest of the alien ethnic groups even during the Byzantine Yoke and the centuries after it.

Obviously, it is with its system of government and comparatively good conditions for living (reiterated even in Bogomil apocryphs of the evelenth century, The Saga of the Prophet Isaiah) that the Bulgarian state had some kind of special attrac-

tion for the Sclavinians and other ethnic groups that had remained outside of its domains. The exclusive position which Bulgaria won for itself is further evidenced by the fact that the Sclavinian and Proto-Bulgarian populations in present-day Macedonia, the lands along the Middle Danube and in the North-Western parts of the Black Sea area and in other regions as well joined it willingly and peacefully at the first favourable opportunity, as is seen by a number of events and devlopments in the ninth and tenth centuries.

From what has been stated above, it may be judged that as of its earliest period, and even after the centralization of power introduced under the development of feudal relations and territorial expansion towards the middle of the tenth century, the Bulgarian State was a phenomenon that was unique for its time both by its complicated structure and the democratic methods of government. This has made more difficult the task not only of modern historians in determining its classification but also of its contemporary Einhard (circa 770—840 A. D.). In his "Annales", the biographer of Charlemagne grasped best its specific nature, terming it a "Commonwealth of the Bulgarians" (*societas bulgarcrum*). In this way he obviously endeavoured to express simultaneously the particular nature of the Bulgarian state and its uniqueness as a unit, built up not through conquest, but on the principles of voluntary agreement. And this cannot be anything else but the constituent treaty, as reported by Theophanus the Confessort

The Slavs joined as an important component the Bulgarian state "commonwealth" which, in the initial period at least, if it should be compared to the modern forms of state formations known to us, would have possesed many of the traits of a federation, before being gradually transformed into a centraized state. However, this should not mean that up to the middle of the ninth century the supreme power was not sufficiently strong to introduce a cohesion, strict order and legality in all its domains, with a strict observance of the principles of the constituent agreement: democracy and administrative dualism.

The Sclavinias carried out responsible functions in that state union, and gradually and finally their participation in the government grew in the course of time, and when their numerical superiority is taken into account in particular, lent a Slav image and nature to the Bulgarian state. And this is still another vivid proof for the markedly manifested democratic nature of the "Commonwealth" throughout its successful and thriving development. Its specific nature and its flexible structure in particular constituted the preconditions not only for the progressive features of one of the earliest national cultures on the Old Continent in the Middle Ages, created by it, but also for the very existence of Bulgaira to this day, along with its deeply rooted democratic traditions in general, and in particular the great spirit of tolerance towards aliens as one of the most typical traits preserved in Bulgarians so far.

The formation of Bulgaria as a state of a new and particular type, and especially its nature of a "commonwealth" towards the end of the seventh century was of a particularly great international significance. Bulgaria not only averted the conquest of the Southern Slavs by Byzantium and their efacement through Hellinization, but also contributed to the preservation of the other Slav peoples by developing the beginnings of a Slav civilization. Bulgaria, with its sound state organization, its developed economy and vast territorial scope, rose to be one of the decisive factors in Europe's South-East in the epoch under review.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКА ГЕОГРАФИЯ НА СРЕДНОВЕКОВНАТА
БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

1

ПЕТЪР СТОЯНОВ КОЛЕДАРОВ

Редактор Бека Чолакова
Художник Елена Касабова
Художествен редактор Данаил Донков
Технически редактор Николина Николова
Коректор Райна Иванова

Издателски индекс 7157
Дадена за набор на 23. IV. 1979 г.
Подписана за печат на 3. X. 1979 г.
Формат 70×100/8 Тираж 1800
Печатни коли 13 Издателски коли 16,86
Цена 2,84 лв.
Код 19 $\frac{9531427411}{0610-10-79}$

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Георги Бончев"
Поръчка № 279